ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“ журналына әлавә

1987 2

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

АПРЕЛ — ИЈУН
1987
№ 2 (130)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

Габагчыл тәчрүбә бөјүк гүввәдир 3

Методика вә иш тәчрүбәси

Гулијев К., Бабајева Р. — Орта мәктәбдә мүһүм әдәбијјатшүнаслыг анлајышларынын өјрәдилмәси 5

Иманов А. — Синтактик тәһлилин сәмәрәли тәшкилинә верилән тәләбләрә даир 9

Микајылов К. — Шакирдләри мәдәни нитгә јијәләндирмәјин бә'зи мәсәләләри һаггында 11

Асланов Ј. — Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсинин әсас принсипләри . . . 14

Бағыров А. — Мәктәб музејиндә әдәбијјатын тәдриси 17

Әһмәдов Ә. — М. Ә. Сабирин ше'рләриндә хәлгилик вә поетик хүсусијјәтләр 19

Маһмудова С. — Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин тәшкилинә даир 21

Магсудов Е. — Фонетик тәһлил системиндә фәнләрарасы әлагәдән (рус дили илә) истифадә имканлары һаггында 23

Не'мәтов Н. — Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасында естетик тәрбијәни нечә ашылајырам 26

Редаксијамызын почтундан 27

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Әһмәдов Б. — Али мәктәбләрин рус групларында Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри 29

Мәммәдова Н. — Азәрбајчан дилиндән нитг инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкилинә даир 33

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Тағыјева Ә. — Синифдәнхарич тәдбирләр просесиндә шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәси 35

А. С. Пушкин — 1837—1987

Мурадәлијева Н. — Өлмәз сәнәткар 37

Педагожи ишин усталары

Абдуллајев Р. — Сәнәтини севән мүәллим 42

Новрузова З. — Бизим Сара мүәллимә 45

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Чәфәров Ч. — Гејри-һәмчинс тә'јинләр мәсәләсинә даир 46

Гулијев Ш. — Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лин гајыдышлыг категоријасына даир 48

Редаксијада көрүш

Јени дәрсликләри нечә көрмәк истәрдик? 51

Консултасија

Әфәндизадә Ә. — Суаллара чаваб 56

IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр 63

Тәнгид вә библиографија

Гурбанов В., Гафаров Һ. — Әдәби тәләффүз тә'лиминин методикасына аид дәјәрли вәсаит 66

Бу китаблары охујун

Гәнијев С. — Шакирдләрә гијмәтли һәдијјә 68

Садыгов Т. — «С. Ә. Ширвани вә мәктәб» 69

Әһмәдов Ф. — Әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин тәдгиги саһәсиндә уғурлу аддымлар 70

Маһмудов А. — «Имадәддин Нәсими. Сечилмиш әсәрләри» . . . 72

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1987-чи ил.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и лиуературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби»—органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 2 (130), 1987.

В НОМЕРЕ:

Передовой опыт — большая сила 3

Методика и опыт работы

Кулиев К., Бабаева Р. — Изучение важнейших литературоведческих понятий в средней школе 5
Иманов А. — К требованиям по эффективной организации синтактического анализа 9
Микаилов К. — О некоторых вопросах овладения учащихся культурной речью 11
Асланов Ю. — Основные принципы изучения драматических произведений 14
Багиров А. — Преподавание литературы в школьном музее 17
Ахмедов А. — Народность и поэтические особенности в стихотворениях М. А. Сабира 19
Махмудова С.—К организации работ по развитию связной речи в обучении азербайджанского языка 21
Максудов Э. — О возможностях использования межпредметных связей (с помощью русского языка) в системе фонетического анализа 23
Нематов Н. — Как прививаю эстетическое воспитание в поэме Н. Гянджеви «Хосров и Ширин» 26
Из редакционной почты 27

Азербайджанский язык в русских школах

Ахмедов Б. — Некоторые вопросы преподавания азербайджанского языка в русских группах высших учебных заведений 29
Мамедова Н. — Об эффективной организации работ по развитию речи в азербайджанском языке 33

Внеклассная и внешкольная работа

Тагиева А. — Развитие связной речи учеников в процессе внеклассных мероприятий 35

А. С. Пушкин — 1837—1987

Мурадалиева Н. — Бессмертная лира 37

Мастера педагогического дела

Абдуллаев Р. — Любимая профессия 42
Новрузова З. — Наша Сара муэллим 45

В помощь самообразованию учителя

Джафаров Дж. — К вопросу о неоднородных определениях 46
Кулиев Ш. — О возвратной категории глагола в современном азербайджанском языке 48

Встреча в редакции

Как мы хотим видеть новые учебники? 51

Консультация

Эфендизаде А. — Ответы на вопросы 56
Планирование в IV классе программных материалов по азербайджанскому языку и методические указания 63

Критика и библиография

Курбанов В., Кафаров Г. — Нужное пособие о методике обучения литературного произношения 66

Читайте эти книги

Ганиев С. — Ценный подарок учащимся 68
Садыхов Т. — «С. А. Ширвани и школа» 69
Ахмедов Ф. — Удачные работы по исследованию словарного фонда литературного языка 70
Махмудов А. — «Имадеддин Насими. Избранные произведения» 72

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

Габагчыл тәчрүбә бөјүк гүввәдир

Мәктәбләримиздә тә'лим вә тәрбијә ишинин кејфијјәтини ислаһатын тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлтмәкдә мүәллим һәллеդичи симадыр. Буна көрәдир ки, һазыркы дөврдә мүәллимләрин габагчыл тәчрүбәсинин өјрәнилмәси, үмумиләшдирилмәси вә јајылмасына хүсуси актуаллыг кәсб едән бир проблем кими јанашылыр.

Габагчыллыг о мүәллимләрин ады илә бағлы олур ки, онларын педагожи исте'дадлары вә бу саһәдәки фәалијјәтләринә вичданлы мүнасибәтләри диггәтәлајиг шәхси кејфијјәтләри илә үзви бир бағлылыг тәшкил етсин. В. Сухомлинскинин гејд етдији кими, јалныз белә мүәллимләр дејә биләрләр ки: «Мән гәлбими ушаглара верирәм». Бүтүн өлкәмизин, о чүмләдән республикамызын мәктәбләриндә бу зирвәјә јүксәлән мүәллимләримиз чохдур. Онларын ад-саны илә мәктәбләримиз фәхр едир.

Мүәллимин өз сәнәтини севмәси онун ушаглары севмәсиндән башланыр. Белә мүәллимләр дәрсдә интизам јаратмаг үчүн шакирдләри дәгигәбашы данламаға, һәтта чәзаландырмаға чидди бир еһтијач һисс етмирләр; дәрсләрини елә бир јүксәк сәвијјәдә тәшкил едирләр ки, шакирдләр мүәллими марагла динләјир, тапшырыглар үзәриндә һәвәслә ишләјир, ахтарышлара, мүбаһисәләрә дә һәвәслә гошулурлар. Габагчыл мүәллимләрин исте'дады вә вичданлы әмәји онлары даима јарадычы фәалијјәтә тәһрик едир. Онлар тә'лим просесини мүнтәзәм олараг тәкмилләшдирмәјә сә'ј көстәрир, даһа әлверишли васитәләр, метод вә пријомлар, иш формалары сечмәјә, бунлардан оптимал истифадә етмәјә диггәт јетирирләр.

Республикамызда мәктәб вә мүәллимләрин габагчыл тәчрүбәсини өјрәнмәк, үмумиләшдирмәк вә јајмаг ишиндә методистләрин бөјүк бир ордусу фәалијјәт көстәрир. Тәчрүбәни өјрәнмәкдә онлар буна хүсуси әһәмијјәт вермәлидирләр ки, мүәллим һәтта ән садә васитәләрдән истифадә етмәклә нә кими нәтичәләрә наил ола билир. Јахшы олар ки, бу нәтичәләрә статистик бахымдан, јә'ни синифдә нә гәдәр ә'лачы олмасы бахымындан дејил, дәрсдә шакирдләрин сәрбәст вә һәвәслә ишләмәләри үчүн јарадылмыш иглими әсас тутмагла гијмәт версинләр. Мәһз белә мүәллимләрин иши габагчыл һесаб едилмәлидир.

Габагчыллыға чох заман мүәллимин, мәсәлән, техники васитәләрдән кениш истифадә етмәси, зәнкин фәнн кабинети тәшкил етмәси вә с. бахымындан јанашылыр, тә'лим ишиндә онун дүрлү бир наилијјәт әлдә едә билмәмәси исә нәзәрә алынмыр. Демәк, епизодик характер дашыјан мүсбәт көстәричиләрә көрә бу вә ја дикәр мүәллими габагчыл һесаб етмәк дүзкүн дејил. Унутмаг олмаз ки, мүәллимин габагчыллығы тә'лим просесиндә онун тәтбиг етдији јениликләрлә өлчүлмүр, педагожи усталығынын нәтичәләринә, ушаглары вә өз фәннини дәриндән севмәсинә көрә мүәјјәнләшдирилир. Беләликлә, ајдын олур ки, габагчыл тәчрүбә анлајышына кениш мә'нада јанашмаг тәләб олунур.

Елә габагчыл мүәллимләр дә вар ки, тәкчә өз шәхси кејфијјәтләринә көрә дејил, тә'лим просесинә кәтирдикләри чох диггәтәлајиг јениликләр һесабына да даһа јүксәк нәтичәләр әлдә етмәјә наил ола билирләр. Беләләри новаторчу мүәллимләр һесаб олунурлар. Новаторчулар адәтән јени метод вә пријомлар дүшүнүб тапыр вә онлары тә'лим ишиндә тәтбиг етмәјә сә'ј көстәрирләр. Белә һалда һәмин новаторчулар бә'зән чидди манеәләрлә үзләшир, мүбаризлик көстәрмәли олур, өз консепсијаларыны башгаларына сүбут етмәк үчүн чох заман габыгдан чыхмалы олурлар. Бә'зиләри онларын тәчрүбәсинә мүсбәт гијмәт верир, бә'зиләри исә додаг бүзүрләр. Тәрәфдарларла әлејһдарлар арасында мүбаһисәләр узун илләр боју давам едә билир. Буна тәбии вә мүәјјән мә'нада, ганунаујғун бир һал кими јанашмаг лазымдыр. Новаторун тәклиф етдији јениликләр јалныз конфликтләр арадан галдырылдыгдан сонра һәјат вәсигәси ала билир вә јајылмасы мәгбул һесаб едилир. Әлбәттә, габагчыл мүәллим олмаг үчүн мүтләг новатор олмаг шәрт дејил. Ола биләр ки, мөвчуд метод, пријом вә васитәләрдән хүсуси бачарыгла истифадә едән габагчыл мүәллим новатор мүәллимдән даһа јүксәк нәтичәләр әлдә едә билсин.

Республикамызын мәктәбләриндә чалышан габагчыл дил-әдәбијјат мү-

Scanned with CamScanner

әллимләринин сајы илдән-илә артыр, онларын педагожи усталыгы, шәхси кејфијјәтләри, јарадычы фәалијјәтләри јүксәк гијмәтләндирилир, иш тәчрүбәләри өјрәнилиб үмумиләшдирилир вә јајылыр. Новатор мүәллимләримиз исә тәк-тәкдир. Беләләриндән Һ. Мәммәдовун (Гусар рајону), Н. Һүммәтовун (Шәки рајону), С. Рүстәмованын (Бакы) адларыны хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр. Методист-мүәллим Һ. Мәммәдов Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә хүсуси блоклардан, кодлашдырмадан вә с. истифадә етмәклә информасијаларын сыхлашдырылмасы, бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасынын интенсивләшдирилмәси саһәсиндә бир нечә илдән бәридир експериментләр апарыр. Н. Һүммәтов тә'лим-тәрбијә ишинин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә мәктәбин радио верилишләри васитәсилә валидејн вә кәнд (Охуд кәнди) ичтимаијјәти илә мүнтәзәм әлагә сахламаг формаларындан мүвәффәгијјәтлә истифадә едир, инша јазыларын апарылмасы системини билаваситә тәрбијәви тәдбирләрлә әлагәләндирмәјин јени формаларыны тәтбиг едир. Методист-мүәллим, Крупскаја мүкафаты лауреаты С. Рүстәмова шакирдләрин тә'лим мүвәффәгијјәтини вә тәрбијәви тәдбирләри синифдәнхарич ишләрлә орижинал бир тәрздә әлагәләндирмәклә јүксәк нәтичәләр әлдә едир. Бунунла јанашы, о, әдәбијјат вә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрә даһа кениш биликләр вермәк үчүн синифдәнхарич тәдбирләрдән кениш истифадә едир.

Мәктәб ислаһаты һаггындакы гәрарда көстәрилмишдир ки, «...тә'лим вә тәрбијә ишиндә габагчыл тәчрүбәнин кениш јајылмасына» хүсуси әһәмијјәт верилмәлидир. Тәәссүф ки, бу саһәдә көрүлән ишләрин һәчми вә дәринлији һәлә дә дөврүн тәләбләри сәвијјәсиндә дејил. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири ондан ирәли кәлир ки, бир чохлары габагчыл тәчрүбәнин јајылмасына дүзкүн мөвгедән јанашмырлар; белә һесаб едирләр ки, бу вә ја дикәр габагчыл тәчрүбәни јајмаг ону ејнән башга мәктәб вә ја мүәллимләрин фәалијјәт даирәсинә көчүрмәк демәкдир. Буну гәтијјән дүзкүн вә мүмкүн һесаб етмәк олмаз. К. Д. Ушински һәлә вахтилә гејд етмишдир ки, бу вә ја дикәр тәчрүбәнин билаваситә вә ејнән башга мәктәбә көчүрүлмәси јолверилмәздир, тәчрүбәнин анчаг идејаларыны көчүрмәк мүмкүн вә мәгсәдәујғундур. Бу мүддәа инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Унутмаг олмаз ки, һәр мүәллимин фәрди хүсусијјәтләри, өз дәст-хәтти олур. Буна көрә дә һәр һансы бир мүәллим өз коллегасынын диггәтәлајиг габагчыл тәчрүбәсиндән истифадә етмәји гаршысына мәгсәд гојаркән ону мүтләг өз дәст-хәттинә ујғунлашдырмаға чалышмалыдыр.

Әлбәттә, габагчыл тәчрүбә өз-өзүнә јаранмыр, о, мүәллимин педагожи исте'дады, шәхси кејфијјәтләри илә јанашы, һәм дә онун өз билијини мүнтәзәм олараг тәкмилләшдирмәси сајәсиндә мејдана кәлир. Елмин хәзинәсиндән даима бәһрәләнмәјән мүәллим, ајдын мәсәләдир ки, һеч вахт габагчыл ола билмәз. Буна көрәдир ки, габагчыллығы јалныз стажын чохлуғу илә өлчмәк дүзкүн дејил. Тәәссүф ки, һәлә дә бә'зи дил-әдәбијјат мүәллимләри белә һесаб едирләр ки, узуниллик иш тәчрүбәләри онлары габагчыллар сырасына апаран ән уғурлу јолдур. Белә мүәллимләр чидди сурәтдә јанылдыгларыны дәриндән баша дүшмәлидирләр.

Мәктәб ислаһаты һаггындакы сәнәдләрдә ајдын шәкилдә көстәрилмишдир ки, педагожи елмләрин наилијјәтләрини мәктәб тәчрүбәсинә чәсарәтлә тәтбиг етмәк даима диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Елмин гүввәсинә көстәрилән бу инам вә гајғы партијамызын мүдрик сијасәтинин парлаг ифадәләриндән бирдир. Мәктәб ислаһатынын гаршыја гојдуғу бөјүк вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәкдә габагчыл тәчрүбәдән өјрәнмәклә јанашы, педагокика вә методика елмләринин мүддәаларына, төвсијә вә тәләбләринә истинад етмәјин вачиблијини унутмаг олмаз. Тәчрүбә илә елмин диалектик бирлији һәмишә инкишафын вә уғурларын рәһни олмалыдыр.

Орта мәктәбдә мүһүм әдәбијјатшүнаслыг анлајышларынын өјрәдилмәси

Камил ГУЛИЈЕВ
филолокија елмләри намизәди, досент,
Раја БАБАЈЕВА
филолокија елмләри намизәди

Сов.ИКП-нин XXVII гурултајында вә Сов.ИКП МК-нын сонракы пленумларында там гәтијјәт вә ардычыллыгла ирәли сүрүлмүш јенидәнгурма вә сүр'әтләндирмә хәтти тәкчә игтисадијјаты дејил, ичтимаи һәјатын бүтүн башга саһәләрини: сосиал мүнасибәтләри, сијаси системи, мә'нәви идеоложи саһәни, партијанын бүтүн кадрларынын иш үслубуну вә методларыны әһатә едир. Демәли, мәктәб ислаһатынын һәјата кечирилмәсиндә дә јенидәнгурма вә сүр'әтләндирмә стратекијасы әсас көтүрүлмәлидир. Һазырда вахты кечмиш тә'лим үсуллары илә ишләмәклә, дәрсликдә верилән мә'луматлары садәчә олараг шакирдләрә чатдырмагла кифајәтләнмәк олмаз. Бу күн һәр бир мүәллим јетишмәкдә олан кәнч нәслин тә'лим-тәрбијә саһәсиндә партијамызын програм тәләбләринин— **«мә'нәви зәнкинлији, әхлаг сафлығыны вә физики камиллији өзүндә бирләшдирән, аһәнкдар инкишаф едән, ичтимаи чәһәтдән фәал шәхсијјәтин формалашдырылмасы»** (Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы. Бакы, Азәрнәшр, 1986, сәһ. 60) саһәсиндә мәгсәдјөнлү иш апармалыдыр.

Јенидәнгурма дөврүндә орта мәктәбдә әдәбијјатын тәдрисиндә мүһүм нәзәри мәсәләләрин, о чүмләдән әдәбијјатын **партијалылығы, синфилији, хәлгилији ән'әнә вә новаторлуг, мүсбәт гәһрәман сосиалист реализми** кими әдәбијјатшүнаслыг анлајышларынын өјрәдилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бу мүһүм әдәби-нәзәри мәсәләләр һаггында илкин анлајышлар ашағы синифләрдә верилир. Лакин даһа кениш шәкилдә биликләр, X синифдә хүсусән «Кириш» ичмалында өјрәдилир.

Совет әдәбијјатынын формача милли, мәзмунча сосиалист хүсусијјәтиндән, партијамызын әдәбијјат вә инчәсәнәт саһәсиндәки сијасәтиндән вә тарихи гәрарларындан Сов.ИКП Програмы (јени редаксија), Сов.ИКП XXVII вә Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXXI гурултајларынын вә партијанын сон пленумларынын чохмилләтли совет әдәбијјатынын гаршысында гојдуғу вәзифәләрдән вә совет әдәбијјатынын кәләчәк инкишаф перспективләриндән јығчам шәкилдә сөһбәт ачан мүәллим әдәбијјатын партијалылығы, синфилији вә хәлгилији һаггында шакирдләрин илкин мә'луматларыны даһа да дәринләшдирмәли, марксист-ленинчи естетиканын вә әдәбијјат нәзәријјәсинин бу проблемләр һаггындакы әсас нәзәри мүддәаларыны онлара дәриндән мәнимсәтмәјә мүвәффәг олмалыдыр. Әдәбијјатын партијалылығы, синфилији вә хәлгилији кими нәзәри мәсәләләри тәдрис едәркән мүәллим биринчи нөвбәдә В. И. Ленинин нәзәри ирсинә мүрачиәт етмәли, даһи рәһбәрин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты», «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән», «Великорусларын милли ифтихары», «Пролетар мәдәнијјәти һаггында», «Кертсенин хатирәси» кими әсәрләриндән, Л. Н. Толстој һаггында мәгаләләриндән сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәлидир. Мәсәлән, совет әдәбијјатынын партијалылығы принсипи өјрәдиләркән шакирдләрә чатдырылмалыдыр ки, бу принсип илк дәфә В. И. Ленин тәрәфиндән 1905-чи илин нојабрында, мүһачирәтдән Петербурга гајытдыгдан сонра јазылыб «Новаја жизн» болшевик гәзетинин 12-чи нөмрәсиндә чап едилмиш «Партија тәшкилаты вә партија әдә

бијјаты» адлы мәгаләсиндә чидди елми шәкилдә әсасландырылмышдыр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Чүнки мәгаләнин јазылдығы дөврдә ингилаби шәраитдә «партијасызлыг идејасы» габагчыл зијалыларын, о чүмләдән јазычыларын ардычыл вә мүбариз ингилаби мөвгеје чәлб олунмасы әлејһинә јөнәлдилмиш мүбаризә васитәси иди. Сосиал демократијанын саг тәмајүлүндә дә беләбир оппортунист нәзәријјә јаранмышды ки, партија органлары мүәллифләрин сәрбәстлијинә тохунмамалы, әдәбијјат вә инчәсәнәт ишләринә гарышмамалыдыр. Партија вә ингилаби мәтбуат бу мејлләрә гаршы мүбаризә апарырды. В. И. Ленин «сәнәт сәнәт үчүндүр» кими мүртәче-естетик нәзәријјәләрә, ага анархизминә гаршы чыхараг әдәбијјатла чәмијјәт арасындакы әсл әлагәни ачыб көстәрмишдир. Даһи рәһбәримиз партијалылыг принсипини әдәбијјат вә инчәсәнәтин, мәтбуатын әсас вә зәрури хүсусијјәтләриндән бири кими ирәли сүрәрәк јазыр: «Рәдд олсун битәрәф әдәбијјатчылар. Рәдд олсун фөвгәлбәшәр әдәбијјатчылар. Әдәбијјат иши үмумпролетар ишинин бир һиссәси, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн шүурлу авангарды тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән ваһид, бөјүк, сосиал-демократ механизминин «тәкәрчији вә винтчији» олмалыдыр. Әдәбијјат иши мүтәшәккил, мүнтәзәм, бирләшмиш сосиал-демократ партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр» (В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында. Бакы, 1970, сәһ. 23).

Мүәллим әдәбијјатын партијалылығы принсипини сәнәткарын өз әсәрләриндә көнүллү вә шүурлу сурәтдә бу вә ја дикәр партијанын, ичтимаи групун вә зүмрәнин мәнафејини мүдафиә етмәси кими шәрһ етмәлидир. Буржуа идеологларынын әдәбијјатымызын бу мүһүм принсипи үзәринә ардычыл, мүнтәзәм сурәтдә идеоложи һүчумлара кечмәләри, мүхтәлиф үсул вә васитәләрлә совет әдәбијјатынын партијалылыг принсипини тәсвијә етмәјә чалышмалары һаггында да мәктәблиләрә мә'лумат вермәк фајдалы олар. Бу мәгсәдлә мүәллим дүнја шөһрәтли рус совет јазычысы, Ленин вә Нобел мүкафатлары лауреаты М. Шолоховун совет јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајындакы чыхышындан истифадә едә биләр. Гурултајда М. Шолохов демишдир ки, буржуа идеологларынын иддиаларынын әксинә олараг партијалылыг принсипи сәнәткарын јарадычылыг азадлығыны нәинки әлиндән алмыр, әксинә ону јени вә бөјүк јарадычылыг мүвәффәгијјәтләрилә руһландырыр. Совет јазычысынын һисси, дујғу вә дүшүнчәләри партијалыдыр. Онун гәлби партија илә биркә дөјүнүр. Буна көрә дә совет јазычысынын јаздығы һәр бир әсәр партијалылыг хүсусијјәтинә маликдир. X синифдә әдәбијјатын синфилији һаггында бәһс едәркән шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр ки, В. И. Ленин әдәбијјатын гејри-синфилији һаггындакы јаланлары да тәкзиб едәрәк гејд едирди ки, бәдии јарадычылыг синфи характер дашыјыр. Јазычы тарихин әнкинликләриндә итиб-батмыш тарихи дөврүн ичтимаи мүбаризәләриндә мүәјјән бир мөвге тутмаја билмәз. Сәнәткарын өз әсәрләриндә мүәјјән синифләрин мөвгејиндән чыхыш етмәси, әсәрләриндә бу вә ја дикәр синфин мәнафејини мүдафиә етмәси әдәбијјатын синфи сәчијјәјә малик олдуғуну сүбут едир.

Мүәллим әдәбијјатын хәлгилији принсипинин әдәбијјатын партијалылығы вә синфилији илә үзви сурәтдә бағлы олдуғуну нәзәрә чатдырмалы, чох мүрәккәб бир анлајыш олан хәлгилијин хүсусијјәтләрини шакирдләрин баша дүшәчәји садә бир шәкилдә шәрһ етмәлидир. Хәлгилик анлајышы әдәбијјатда халг һәјаты вә мәишәтинин кениш колоритли тәсвири, халг руһу вә мә'нәвијјатынын ифадәси, әсәрин проблематикасынын халг үчүн әһәмијјәтлилији, әсәрдә гојулан мәсәләләрин халгын мәнафејинә ујғун шәкилдә һәлл едилмәси, әдәби гәһрәманларын кениш халг күтләсинин ичәрисиндән сечилмәси, дил садәлији, јүксәк бәдии сәнәткарлыг вә саир хүсусијјәт вә чәһәтләрин вәһдәти кими изаһ едилмәлидир.

Мүһүм әдәби анлајышларын өјрәдилмәсиндә мүәллим даһа јарадычы ахтарышларда олмалы вә совет әдәбијјатшүнаслыг елминин ән јени наилијјәтләринә әсасланмалыдыр. Мүәллим шакирдләрә шүурлу сурәтдә дәрк етдирмәлидир ки, бүтүн дөврләрин вә бүтүн халгларын әдәбијјатына хас олан хәлгилик совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтиндә тамамилә јени мәзмун кәсб едир. Сосиализм чәмијјәтиндә хәлгилик принсипинин маһијјәтиндә чидди дәјишиклик баш вермишдир. Инди кениш халг күтләләри нәинки

мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин саһибинә, һәтта онун јарадычысына чеврилмишдир. Одур ки, совет әдәбијјатында хәлгилик партијалылыг принсипи илә үзви бирләшмиш вәһдәт һалында тәзаһүр едир. Чүнки совет чәмијјәтиндә партија илә халгын мәнафеји бирләшир. Буна көрә дә совет адамлары бу тарихи гәрарларын һәјата кечмәси үчүн бөјүк бир әзмлә, јүксәк руһ вә әмәк чошғунлуғу илә чалышыр, өз фәдакар әмәкләри илә харигәләр јарадырлар.

X синифдә М. Рәһимин «Ленинград көјләриндә» вә М. Һүсејнин «Абшерон» әсәринин тәдриси заманы әдәбијјатда мүсбәт гәһрәман һаггында нәзәри мә'лумат верилир. Орта мәктәб дәрсликләриндә бу проблем һаггында лазыми нәзәри мә'луматын кифајәт гәдәр олмамасы тәдрис ишини хејли чәтинләшдирир. «Әдәбијјат нәзәријјәси» дәрс вәсаитинин кәләчәк нәшринә бу барәдә мә'луматын дахил едилмәси, фикримизчә, зәруридир.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, орта мәктәбдә мүсбәт гәһрәман шакирдләрә бәдии әсәрләрдә естетик идеалын дашыјычысы, ичтимаи инкишафын әсас мејлини ифадә едән, дөврүнүн габагчыл идеалларыны өзүндә тәчәссүм етдирән типик характер кими изаһ едиләркән даһа асан дәрк едилир. Әдәбијјатда мүсбәт гәһрәман проблеминдән бәһс едәркән гејд етмәк олар ки, мүсбәт гәһрәманларын јарадылмасы һәмишә тарихи-ичтимаи шәраитлә бағлы олмушдур. Һәр бир тарихи дөврүн өзүнә мүвафиг јарадылан мүсбәт гәһрәманлары мүәјјән синифләрин вә ичтимаи групларын инсан һәјатынын мә'насы вә мәгсәди һаггында, онун көзәллији вә камиллији һаггында тәсәввүрләрини үмумиләшдирир. Мәсәлән: Прометеј вә Одиссеј, Низами гәһрәманлары халг дастанлары гәһрәманлары, Данко вә Фыртына гушу вә саир.

Совет әдәбијјатында мүсбәт гәһрәманлар јарадылмасына бөјүк әһәмијјәт верилир вә хүсуси диггәт јетирилир. Чүнки совет әдәбијјаты гаршысында гојдуғу чох мүһүм тәрбијәви мәгсәди мүсбәт гәһрәманлар јарадылмасы васитәсилә реализә едиб һәјата кечирир. Совет әдәбијјатынын мүсбәт гәһрәманы елми-марксист дүнјакөрүшүнә маликдир. Совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији, коммунизм ишинә вә идеалына сәдагәт, коллективчилик, тарихи оптимизм, мүбаризлик, достлуг, вәфа вә сәдагәт, фәдакарлыг, дүшмәнә гаршы барышмазлыг вә саир бу мүсбәт гәһрәманын әсас сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Белә бир јығчам нәзәри мә'луматдан сонра мүәллим шакирдләрин өјрәндикләри әсәрләрин мүсбәт гәһрәманларыны—Алмаз (Ч. Чаббарлы «Алмаз»), Бахшы, Сона, Ејваз, Володин (Ч. Чаббарлы «1905-чи илдә»), Сарван, Манја (С. Вурғун «Муған»), Меһман (С. Рәһимов «Меһман»), Һүсејнбала, Алексеј, Варја (М. Рәһим «Ленинград көјләриндә»), Таһир, Чәмил,Ләтифә, Гүдрәт вә Лалә Исмајылзадәләр, Уста Рамазан (М. Һүсејн «Абшерон») онлара хатырлатмалы, шакирдләрин диггәтини јухарыда көстәрдијимиз сәчијјәви чәһәтләрин бу мүсбәт гәһрәманларын характериндә бир-бириндән фәргли шәкилдә тәзаһүр етдијинә јөнәлтмәлидир.

Мүәллим гејд етмәлидир ки, бәдии әсәрләрдә мүсбәт гәһрәманларын монументал сурәтләр, күчлү характерләр кими јарадылмасы әсәри узунөмүрлү едир, онун тә'сир күчүнү артырыр вә әсәри охучуја севдирир. Лакин мүсбәт гәһрәманлар јарадылмасында биртәрәфлијә јол вермәк, мүсбәт гәһрәманы тамамилә нөгсан вә гүсурсуз, ајдан-ары, судан дуру, сырф мүсбәт планда јаратмаг да доғру дејил. Бу мүсбәт гәһрәманы схемаја чевирир. Мүсбәт гәһрәман јарадылмасында нөгсанлар кизләдилмәмәли, гәһрәманлар өз мүсбәт вә мәнфи хүсусијјәтләри илә биркә гәләмә алынмалыдыр. Чүнки мүсбәт гәһрәманын сәһвләри, гүсурлары ону мүсбәтликдән чыхармыр, әксинә, ону бир характер кими даһа инандырычы вә тәбии едир.

Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәдрисиндән сонра ән'әнә вә новаторлуг һаггында мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулур. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки халг шаири Рәсул Рзанын јарадычылығы, хүсусилә онун даһи рәһбәрә үмумхалг мәһәббәтини ифадә едән «Ленин» поемасы әсл новаторлуг нүмунәси сајылыр.

Ән'әнә вә новаторлуг әдәби инкишафда јениликлә көһнәлијин диалектик әлагәсини өзүндә әкс етдирир. Ән'әнә кечмиш дөврләр әдәбијјат вә инчәсәнәтинин идеја-естетик наилијјәтләринин тарихи вәрәсәлијидир. Әдәбијјатда јенилик ахтарышлары һәмишә ән'-

Scanned with CamScanner

бијјаты» адлы мәгаләсиндә чидди елми шәкилдә әсасландырылмышдыр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Чүнки мәгаләнин јазылдығы дөврдә ингилаби шәраитдә «партијасызлыг идејасы» габагчыл зијалыларын, о чүмләдән јазычыларын ардычыл вә мүбариз ингилаби мөвгејә чәлб олунмасы әлејһинә јөнәлдилмиш мүбаризә васитәси иди. Сосиал демократијанын сағ тәмајүлүндә дә белә бир оппортунист нәзәријјә јаранмышды ки, партија органлары мүәллифләрин сәрбәстлијинә тохунмамалы, әдәбијјат вә инчәсәнәт ишләринә гарышмамалыдыр. Партија вә ингилаби мәтбуат бу мејлләрә гаршы мүбаризә апарырды. В. И. Ленин «сәнәт сәнәт үчүндүр» кими мүртәче-естетик нәзәријјәләрә, ага анархизминә гаршы чыхараг әдәбијјатла чәмијјәт арасындакы әсл әлагәни ачыб көстәрмишдир. Даһи рәһбәримиз партијалылыг принсипини әдәбијјат вә инчәсәнәтин, мәтбуатын әсас вә зәрури хүсусијјәтләриндән бири кими ирәли сүрәрәк јазыр: «Рәдд олсун битәрәф әдәбијјатчылар. Рәдд олсун фөвгәлбәшәр әдәбијјатчылар. Әдәбијјат иши үмумпролетар ишинин бир һиссәси, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн шүурлу авангарды тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән ваһид, бөјүк, сосиал-демократ механизминин «тәкәрчији вә винтчији» олмалыдыр. Әдәбијјат иши мүтәшәккил, мүнтәзәм, бирләшмиш сосиал-демократ партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр» (В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында. Бакы, 1970, сәһ. 23).

Мүәллим әдәбијјатын партијалылығы принсипини сәнәткарын өз әсәрләриндә көнүллү вә шүурлу сурәтдә бу вә ја дикәр партијанын, ичтимаи групун вә зүмрәнин мәнафејини мүдафиә етмәси кими шәрһ етмәлидир. Буржуа идеологларынын әдәбијјатымызын бу мүһүм принсипи үзәринә ардычыл, мүнтәзәм сурәтдә идеоложи һүчумлара кечмәләри, мүхтәлиф үсул вә васитәләрлә совет әдәбијјатынын партијалылыг принсипини тәсвијә етмәјә чалышмалары һаггында да мәктәблиләрә мә'лумат вермәк фајдалы олар. Бу мәгсәдлә мүәллим дүнја шөһрәтли рус совет јазычысы, Ленин вә Нобел мүкафатлары лауреаты М. Шолоховун совет јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајындакы чыхышындан истифадә едә биләр. Гурултајда М. Шолохов демишдир ки, буржуа идеологларынын иддиаларынын әксинә олараг партијалылыг принсипи сәнәткарын јарадычылыг азадлығыны нәинки әлиндән алмыр, әксинә ону јени вә бөјүк јарадычылыг мүвәффәгијјәтләрилә руһландырыр. Совет јазычысынын һисси, дујғу вә дүшүнчәләри партијалыдыр. Онун гәлби партија илә биркә дөјүнүр. Буна көрә дә совет јазычысынын јаздығы һәр бир әсәр партијалылыг хүсусијјәтинә маликдир. X синифдә әдәбијјатын синфилији һаггында бәһс едәркән шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр ки, В. И. Ленин әдәбијјатын гејри-синфилији һаггындакы јаланлары да тәкзиб едәрәк гејд едирди ки, бәдии јарадычылыг синфи характер дашыјыр. Јазычы тарихин әнкинликләриндә итиб-батмыш тарихи дөврүн ичтимаи мүбаризәләриндә мүәјјән бир мөвге тутмаја билмәз. Сәнәткарын өз әсәрләриндә мүәјјән синифләрин мөвгејиндән чыхыш етмәси, әсәрләриндә бу вә ја дикәр синфин мәнафејини мүдафиә етмәси әдәбијјатын синфи сәчијјәјә малик олдуғуну сүбут едир.

Мүәллим әдәбијјатын хәлгилији принсипинин әдәбијјатын партијалылығы вә синфилији илә үзви сурәтдә бағлы олдуғуну нәзәрә чатдырмалы, чох мүрәккәб бир анлајыш олан хәлгилијин хүсусијјәтләрини шакирдләрин баша дүшәчәји садә бир шәкилдә шәрһ етмәлидир. Хәлгилик анлајышы әдәбијјатда халг һәјаты вә мәишәтинин кениш колоритли тәсвири, халг руһу вә мә'нәвијјатынын ифадәси, әсәрин проблематикасынын халг үчүн әһәмијјәтлилији, әсәрдә гојулан мәсәләләрин халгын мәнафејинә ујғун шәкилдә һәлл едилмәси, әдәби гәһрәманларын кениш халг күтләсинин ичәрисиндән сечилмәси, дил садәлији, јүксәк бәдии сәнәткарлыг вә саир хүсусијјәт вә чәһәтләрин вәһдәти кими изаһ едилмәлидир.

Мүһүм әдәби анлајышларын өјрәдилмәсиндә мүәллим даһа јарадычы ахтарышларда олмалы вә совет әдәбијјатшүнаслыг елминин ән јени наилијјәтләринә әсасланмалыдыр. Мүәллим шакирдләрә шүурлу сурәтдә дәрк етдирмәлидир ки, бүтүн дөврләрин вә бүтүн халгларын әдәбијјатына хас олан хәлгилик совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтиндә тамамилә јени мәзмун кәсб едир. Сосиализм чәмијјәтиндә хәлгилик принсипинин маһијјәтиндә чидди дәјишиклик баш вермишдир. Инди кениш халг күтләләри нәинки

мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин саһибинә, һәтта онун јарадычысына чеврилмишдир. Одур ки, совет әдәбијјатында хәлгилик партијалылыг принсипи илә үзви бирләшмиш вәһдәт һалында тәзаһүр едир. Чүнки совет чәмијјәтиндә партија илә халгын мәнафеји бирләшир. Буна көрә дә совет адамлары бу тарихи гәрарларын һәјата кечмәси үчүн бөјүк бир әзмлә, јүксәк руһ вә әмәк чошғунлуғу илә чалышыр, өз фәдакар әмәкләри илә харигәләр јарадырлар.

X синифдә М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» вә М. Һүсејнин «Абшерон» әсәринин тәдриси заманы әдәбијјатда мүсбәт гәһрәман һаггында нәзәри мә'лумат верилир. Орта мәктәб дәрсликләриндә бу проблем һаггында лазыми нәзәри мә'луматын кифајәт гәдәр олмамасы тәдрис ишини хејли чәтинләшдирир. «Әдәбијјат нәзәријјәси» дәрс вәсаитинин кәләчәк нәшринә бу барәдә мә'луматын дахил едилмәси, фикримизчә, зәруридир.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, орта мәктәбдә мүсбәт гәһрәман шакирдләрә бәдии әсәрләрдә естетик идеалын дашыјычысы, ичтимаи инкишафын әсас мејлини ифадә едән, дөврүнүн габагчыл идеалларыны өзүндә тәчәссүм етдирән типик характер кими изаһ едиләркән даһа асан дәрк едилир. Әдәбијјатда мүсбәт гәһрәман проблеминдән бәһс едәркән гејд етмәк олар ки, мүсбәт гәһрәманларын јарадылмасы һәмишә тарихи-ичтимаи шәраитлә бағлы олмушдур. Һәр бир тарихи дөврүн өзүнә мүвафиг јарадылан мүсбәт гәһрәманлары мүәјјән синифләрин вә ичтимаи групларын инсан һәјатынын мә'насы вә мәгсәди һаггында, онун көзәллији вә камиллији һаггында тәсәввүрләрини үмумиләшдирир. Мәсәлән: Прометеј вә Одиссеј, Низами гәһрәманлары халг дастанлары гәһрәманлары, Данко вә Фыртына гушу вә саир.

Совет әдәбијјатында мүсбәт гәһрәманлар јарадылмасына бөјүк әһәмијјәт верилир вә хүсуси диггәт јетирилир. Чүнки совет әдәбијјаты гаршысында гојдуғу чох мүһүм тәрбијәви мәгсәди мүсбәт гәһрәманлар јарадылмасы васитәсилә реализә едиб һәјата кечирир. Совет әдәбијјатынын мүсбәт гәһрәманы елми-марксист дүнјакөрүшүнә маликдир. Совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији, коммунизм ишинә вә идеалына сәдагәт, коллективчилик, тарихи оптимизм, мүбаризлик, достлуг, вәфа вә сәдагәт, фәдакарлыг, дүшмәнә гаршы барышмазлыг вә саир бу мүсбәт гәһрәманын әсас сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Белә бир јығчам нәзәри мә'луматдан сонра мүәллим шакирдләрин өјрәндикләри әсәрләрин мүсбәт гәһрәманларыны—Алмаз (Ч. Чаббарлы «Алмаз»), Бахшы, Сона, Ејваз, Володин (Ч. Чаббарлы «1905-чи илдә»), Сарван, Манја (С. Вурғун «Муған»), Меһман (С. Рәһимов «Меһман»), Һүсејнбала, Алексеј, Варја (М. Раһим «Ленинград көјләриндә»), Таһир, Чәмил, Ләтифә, Гүдрәт вә Лалә Исмајылзадәләр, Уста Рамазан (М. Һүсејн «Абшерон») онлара хатырлатмалы, шакирдләрин диггәтини јухарыда көстәрдијимиз сәчијјәви чәһәтләрин бу мүсбәт гәһрәманларын характериндә бир-бириндән фәргли шәкилдә тәзаһүр етдијинә јөнәлтмәлидир.

Мүәллим гејд етмәлидир ки, бәдии әсәрләрдә мүсбәт гәһрәманларын монументал сурәтләр, күчлү характерләр кими јарадылмасы әсәри узунөмүрлү едир, онун тә'сир күчүнү артырыр вә әсәри охучуја севдирир. Лакин мүсбәт гәһрәманлар јарадылмасында биртәрәфлијә јол вермәк, мүсбәт гәһрәманы тамамилә нөгсан вә гүсурсуз, ајданары, судан дуру, сырф мүсбәт планда јаратмаг да доғру дејил. Бу мүсбәт гәһрәманы схемаја чевирир. Мүсбәт гәһрәман јарадылмасында нөгсанлар кизләдилмәмәли, гәһрәманлар өз мүсбәт вә мәнфи хүсусијјәтләри илә биркә гәләмә алынмалыдыр. Чүнки мүсбәт гәһрәманын сәһвләри, гүсурлары ону мүсбәтликдән чыхармыр, әксинә, ону бир характер кими даһа инандырычы вә тәбии едир.

Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәдрисиндән сонра ән'әнә вә новаторлуг һаггында мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулур. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки халг шаири Рәсул Рзанын јарадычылығы, хүсусилә онун даһи рәһбәрә үмумхалг мәһәббәтини ифадә едән «Ленин» поемасы әсл новаторлуг нүмунәси сајылыр.

Ән'әнә вә новаторлуг әдәби инкишафда јениликлә көһнәлијин диалектик әлагәсини өзүндә әкс етдирир. Ән'әнә кечмиш дөврләр әдәбијјат вә инчәсәнәтинин идеја-естетик наилијјәтләринин тарихи вәрәсәлијидир. Әдәбијјатда јенилик ахтарышлары һәмишә ән'-

Scanned with CamScanner

әнәләрә әсасланыр. Әсл новаторлуг академик Мәммәд Арифин дедији кими мүтәрәгги ән'әнәләрин мәнимсәнилмәси вә һәзм едилмәси зәмининдә мејдана чыхыр. В. И. Ленин «Пролетар мәдәнијјәти һаггында» мәгаләсиндә, комсомолун III гурултајындакы нитгиндә чох доғру олараг јени пролетар мәдәнијјәтинин—әдәбијјат вә инчәсәнәтинин, бәшәријјәтин узун әсрләр боју јаратдығы мәдәнијјәтин үзәриндә јүксәлдијини, мејдана кәлдијини көстәрирди: «Пролетар мәдәнијјәти һарададанса ортаја чыхмыш бир мәдәнијјәт дејилдир, өзләрини пролетар мәдәнијјәти мүтәхәссисләри адландыран адамларын ујдурмасы дејилдир. Бунларын һамысы тамамилә бош сөздүр. Пролетар мәдәнијјәти капитализм чәмијјәтинин, мүлкәдар чәмијјәтинин, мә'мур чәмијјәтинин зүлмү алтында бәшәријјәтин јаратдығы биликләр еһтијатынын ганунаујғун инкишафы олмалыдыр (В. И. Ленин. Кәнчләр Иттифагынын вәзифәләри. Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1952, сәһ. 15).

В. И. Ленинин көстәрдији кими, ән'әнәни јашатмаг, ону садәчә олараг архивариусларын көһнә кағызы сахладыглары кими горујуб сахламаг дејилдир. Ән'әнәләрлә кифајәтләнмәк олмаз, онлары јени шәраитдә јарадычы сурәтдә давам етдирмәк лазымдыр. Совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти бу јолла инкишаф едәрәк зәнкинләшир. Бу һагда Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында (јени редаксија) дејилир: «Сосиалист реализми инчәсәнәти хәлгилик вә партијалылыг принсипинә әсасланыр. Бу инчәсәнәт һәјатын дүзкүн бәдии тәсвириндә чәсарәтли новаторлуғу Вәтән вә дүнја мәдәнијјәтинин бүтүн мүтәрәгги ән'әнәләриндән истифадә олунмасы вә һәмин ән'әнәләрин инкишаф етдирилмәси илә бирләшдирир (Сов.ИКП-нин Програмы. Бакы, Азәрнәшр, 1986, сәһ. 69).

Ән'әнә вә новаторлугдан данышаркән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мәсәлә сәнәткарын һансы формада, һансы вәзндә јазмасында дејил, сәнәткарын әдәбијјата кәтирдији мәзмун вә мүндәричәнин јенилијиндәдир. Әсл новаторлуг ики чәһәтин һәм идеја-мәзмун, һәм дә форма ахтарышларында-кы мүвәффәгијјәтләрин вәһдәтиндән јараныр. Ән'әнәјә сәдагәт вә новаторлуг совет әдәбијјатынын әсас сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир.

Азәрбајчан совет әдәбијјатында метод вә үслуб проблемләринин өјрәдилмәсинә дә кениш јер верилмәлидир. Тәчрүбә сүбут едир ки, метод вә үслуб мәсәләләри орта мәктәбдә шакирдләр тәрәфиндән чох чәтин мәнимсәнилир. Буна көрә дә бу проблемләрин өјрәдилмәсиндә мүәллим академизмә ујмамалы, өз изаһ вә шәрһини садәләшдирмәли, мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун бир шәкилдә гурмалыдыр. Мүәллим шакирдләрә метод сөзүнүн мә'насыны изаһ едиб көстәрмәлидир ки, әслән јунанча олан бу сөз «үсул» мә'насыны ифадә едир. Метод сәнәткарын һәјат һадисәләринә јанашаркән факт вә һадисәләри сечмәдә, бәдии әсәри тәсвир вә тәрәннүм едәркән, гијмәтләндирәркән әлдә әсас тутдуғу үмуми јарадычылыг принсипләринин мәчмууна дејилир.

Шакирдләрә ајры-ајры әсәрләрин тәдриси просесиндә романтизм, реализм вә с. һаггында мүәјјән мә'лумат верилдији үчүн X синифдә совет әдәбијјатынын әсас јарадычылыг методу олан сосиалист реализми јарадычылыг методу үзәриндә даһа кениш дајанмаг лазымдыр. Максим Горкинин ингилабдан әввәл јаздығы «Ана» романы, «Һәјатын дибиндә», «Дүшмәнләр», «Мешшанлар» вә саир кими әсәрләри илә тәмәл дашлары гојулан сосиалист реализми һәјат һадисәләринә сон дәрәчәдә садигдир. Совет јазычыларынын I Үмумиттифаг гурултајында гәбул едилән Низамнамәнин биринчи маддәсиндә сосиалист реализми јарадычылыг методунун маһијјәти белә формула едилмишдир: «Совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин әсас јарадычылыг методу олан сосиалист реализми сәнәткардан һәјаты доғру вә дүзкүн, тарихән конкрет вә ингилаби инкишафда тәсвир етмәји тәләб едир».

Сосиалист реализминин тә'рифи кими гәбул едилә биләчәк бу низамнамә маддәсиндә јени јарадычылыг методунун һәјаты доғру, дүзкүн, тарихән конкрет вә ингилаби инкишафда әкс етдирмәк хүсусијјәтләри дә мүәллим тәрәфиндән әдәби фактлар әсасында шәрһ едилмәлидир.

CamScanner ile tarandı

Синтактик тәһлилин сәмәрәли тәшкилинә верилән тәләбләрә даир

Акиф ИМАНОВ
Ј. Мәммәдәлијев адына Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

Мә'лум олдуғу үзрә, синтаксисин тәдриси заманы шакирдләр синтактик анлајышлары мәнимсәјир, дилин синтактик конструксијаларына, синоним синтактик васитәләрә даир биликләр әлдә едир, бунун нәтичәсиндә онлар фикрин мәзмунундан, үнсијјәтин мәгсәд вә шәртиндән асылы олараг, бу вә дикәр конструксијадан өз нитгләриндә јеринә көрә истифадә етмәк бачарыгларына јијәләнирләр.

Синтактик биликләр ејни заманда дурғу ишарәләри вәрдишләринин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын идејаларыны һәјата кечирдијимиз индики шәраитдә синтаксисин тәдриси даһа мүкәммәл елми-методик әсаслар үзәриндә гурулмалыдыр. Инди синтактик билик вә бачарыгларын мөһкәмлијиндән чох шеј асылы олмалыдыр. Белә ки, синтаксисә даир бачарыгларын формалашдырылмасы үчүн лексика, морфолокија, сөз јарадычылығы үзрә бачарыгларын мөһкәмлији әсас көтүрүлмәли, өз нөвбәсиндә синтаксисин тәдриси шакирдләри дурғу ишарәләри, интонасија, оху, әдәби тәләффүз кими бачарыгларла мөһкәм силаһландырмалы, бүтүн бунлар исә нәтичә е'тибарилә, шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишафында мүһүм истигамәтверичи гүввәјә чеврилмәлидир. Бир сөзлә, синтактик тәһлилин әһәмијјәти (јә'ни синтаксисдән өјрәниләнләрә даир тәһлилин) практик бачарыг верән фәалијјәт формасы кими јүксәк гијмәтләндирилмәлидир.

Шакирдләрин синтактик тәһлил бачарыгларынын инкишаф етдирилмәсинә наил олмаг үчүн мүәллим нәзәрдә тутмалыдыр ки, синтактик тәһлил шакирдләрин јарадычылығына, онларын тә'лим фәаллығына кениш вүс'әт верән ән зәрури иш нөвләриндәндир. Белә иш нөвләринин вердији дидактик имканлардан сәмәрәли истифадә етмәдән шакирдләрин фикри фәаллығыны, нитг вә тәфәккүрүнү гаршылыглы шәкилдә инкишаф етдирмәк гејри-мүмкүндүр. Мәһз елә бу мә'нада партија вә һөкумәтимизин мәктәб һаггындакы гәрарларына, о чүмләдән «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын тәләбләринә әсасән мәшғәләләрә практик истигамәт вермәкдә бунун әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Мә'лум мәсәләдир ки, синтактик тәһлил кениш практик фәалијјәт тәләб едән елә бир әмәлијјатдыр ки, онун һәр бир мәрһәләси үзәриндә кениш шәкилдә дајанмаг лазым кәлир. Совет методист алимләринин тәдгигатларында көстәрилдији кими, бу әмәлијјат бир чох саһәләри өзүндә бирләшдирир. Конкрет десәк, бураја чүмләни интонасијаја көрә мүәјјәнләшдириб охумаг, садә чүмләни үзвләринә ајырмаг, үзвләр арасындакы әлагәләри көстәрмәк, чүмләдән сөз бирләшмәләрини сечә билмәк вә с. дахилдир. Әлбәттә, бу формулаја мүрәккәб чүмләни дә дахил етсәк, онун әһатә даирәсинин нә гәдәр кениш олдуғуну тәсәввүрә кәтирә биләрик. Һәмин әмәлијјатын даһа һансы нәзәри-практик саһәләрә мүсбәт тә'сир көстәрдијини дә нәзәрдән кечирмәк фајдалы олар. Бунлар, тәхминән, ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Синтактик тәһлилин сәмәрәли тәшкили шакирдләрин абстракт тәфәккүрләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мә'лум олдуғу кими, абстраксијалар керчәклијин инсан шүурунда даһа дәрин вә там ин'икасынын зәрури елементләридир. Абстрактсыз нә елм, нә дә тәбиәт ганунларынын дәрк олунмасы, нә дә мәнтиги тәфәккүр ола биләрди. «Чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә вә бундан практикаја—һәгигәти дәрк етмәјин, објектив реаллығы дәрк етмәјин диалектик јолу беләдир» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-чи чилд. Азәрнәшр, Б., 1964, сәһ. 171).

Чүмлә үзвләриндән мүбтәданын субјектә, хәбәрин предиката, тамамлығын објектә, тә'јинин атрибута ујғун кәлмәси инкаредилмәздир.

Scanned with CamScanner

Бунларын өз араларындакы әлагәләрә диггәт јетирсәк көрәрик ки, чүмлә үзвләри арасында мөһкәм мәнтиги бағлылыг вардыр:

мүбтәда ↔ хәбәр
тә'јин → мүбтәда
тә'јин → тамамлыг
тамамлыг → хәбәр
зәрфлик → хәбәр

Чүмлә үзвләри арасындакы бағлылыг өзүнү ики чүр көстәрир: табесиз бағлылыг, табели бағлылыг.

Мә'лумдур ки, мүбтәда илә хәбәр, тамамлыгла хәбәр, тә'јинлә мүбтәда, зәрфликлә хәбәр, тә'јинлә тамамлыг, тә'јинлә зәрфлик арасындакы бағлылыг табели бағлылыгдыр. Мисаллара диггәт јетирәк:

1) Рәсул шакирддир. 2) Искәндәр рәгсә һазырлашыр. 3) Үлви Бакыда јашајыр. 4) Илкин китаб охујур. 5) Онлар доғма вәтәнә гајытдылар.

Бу чүмләләрдә «Рәсул» мүбтәдасынын «шакирддир» хәбәри илә, «рәгсә» тамамлығынын «һазырлашыр» хәбәри илә, «Бакыда» зәрфлијинин «јашајыр» хәбәри илә, «китаб» тамамлығынын «охујур» хәбәри илә, «доғма» тә'јининин «вәтәнә» зәрфлији илә синтактик әлагәдә олмасы ону көстәрир ки, чүмлә үзвләри арасында табели бағлылыг фикрин дүзкүн ифадәсинә хидмәт едир. Әкәр һәмин сөзләр бир-бирини изаһ вә тә'јин етмәсә иди, о заман фикир јаранмаз вә јахуд анлашылмазды.

Ашағы синифләрдә синтаксислә бағлы бу кими анлајышлара нәзәри планда вахт ајырмаг шакирдләрин сәвијјәсиндән јүксәкдә дајанар вә һеч бир ефект вермәзди. Лакин бу иши практик планда һәјата кечирәндә өз ефектини көстәрир. Бу мәгсәдлә мүәллим сualларын көмәјиндән ашағыдакы шәкилдә истифадә едиб, нәтичәләри јекунлашдыра биләр. Тутаг ки, белә бир чүмләнин үзвләринә көрә тәһлил едилмәси тәклиф олунмушдур: «Кениш күчәләрдә машынлар сүр'әтлә өтүрдү».

Кениш күчәләрдә машынлар сүр'әтлә нә едирди?—өтүрдү.

Кениш күчәләрдә нәләр сүр'әтлә өтүрдү?—машынлар.

Кениш күчәләрдә машынлар нечә өтүрдү?—сүр'әтлә.

Кениш нәләрдә (һарада) машынлар сүр'әтлә өтүрдү?—күчәләрдә.

Нечә күчәләрдә машынлар сүр'әтлә өтүрдү?—кениш.

—Ушаглар, бу чүмләни биз тәһлил едәркән һансы сөзләрә суаллар вердик?

—Өтүрдү, машынлар, сүр'әтлә, күчәләрдә, кениш.

—Инди һәмин сөзләри јанашы ишләтсәк, ифадә етмәк истәдијимиз фикир һансы шәкилдә олар?

—Өтүрдү машынлар сүр'әтлә күчәләр кениш.

Дејә биләрсинизми, чүмләнин дүзкүн гурулмасы үчүн чүмлә үзвләри өз араларында нечә дүзүлмәлидир?

—Бунун үчүн әввәлчә чүмләнин грамматик әсасы ајдын ифадә олунмалыдыр: Машынлар өтүрдү.

—Доғрудур. Чүмләдә грамматик әсас дүзкүн ифадә олунарса, дикәр үзвләр ја мүбтәдаја, ја хәбәрә, ја да бир-биринә аид олмагла өз јерләрини тута биләрләр.

Бурадан да шакирдләр синтактик тәһлил заманы бир даһа јәгин едирләр ки, чүмлә һәр чүр сөзләрин јығыны дејил, мәһз мә'на вә грамматик чәһәтдән әлагә вә мүнасибәтдә олан анлајышларын мәнтиги бағлылығынын ифадәчисидир. Демәли, синтактик тәһлил мәһз шакирдләрин тәкчә чүмлә үзвләринә даир бачарыгларынын синтези характерини дашымыр, ејни заманда онларын мәнтиги тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк тәләбини дә һәјата кечирир.

2. Синтактик тәһлил заманы шакирдләрин оху техникасынын инкишафына да диггәт јетирилмәлидир.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, мәктәбләрин бир чохунда мәтни әдәби дил нормалары әсасында дүзкүн оху техникасы үзрә ишләр зәиф вә јарытмаз апарылыр.

Бу ишдә чүмлә синтаксисинин вердији кениш имканлар һеч дә һәмишә нәзәрә алынмыр. Башлыча чатышмазлыглар нәләрдән ирәли кәлир?

1) Чүмләни үзвләринә көрә тәһлил едәркән шакирдләр мәнтиги оху илә ифадәли охуну гарышыг салырлар. Мүәллимләрин бир чоху өзләри дә дәгиг шәкилдә билмирләр ки, тәһлилдән габаг чүмлә мәнтиги вә ја ифадәли охунмалыдыр. Бу мәгсәдлә кениш сорғу кечирдик. Апардығымыз рә'ј сорғусунда 180 мүәллим иштирак етмишди. Онлардан 110 нәфәри һәмин просесдә чүмләни ифадәли охумағы, 50 нәфәри мәнтиги охумағы дүзкүн һесаб етмишди: 20 нәфәри исә мәнтиги охунун фәргли чәһәтләрини дүзкүн изаһ едә билмәмиш, үмумијјәтлә, бунлары фәргләндирмәји мәгсәдәујғун сајмамышды.

Бәс шакирдләр чүмләни тәһлил заманы нә үчүн мәнтиги чәһәтдән дүзкүн охумалыдырлар? Елми әдәбијјатдан мә'лум олдуғу кими, мәнтиги оху фикрин мәнтигини дүзкүн баша дүшмәјә, ифадәли оху исә мәзмуну јүксәк вә ја алчаг һисс-һәјәчанла охумаға вә мүәллифин чатдырмаг истәдији фикрә гаршы һәјәчан вә реаксија доғурмаға чағыран оху нөвләридир.

Синтактик тәһлил заманы тәтбиг олунан оху илә чүмлә үзвләринин интонасијасы, үзвләрарасы фасиләси, онларын вурғусу мүәјјән едилир ки, бунунла да үзвләрин мә'на вә функсијасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн истифадә олунур. Ашағыдакы чүмләнин охунмасына диггәт јетирәк:

Дилбәр тәзә чичәкләр әкир. Онун чичәкләри бизим һәјәтимизин јарашығыдыр. Бу чүмләләрдән биринчисиндә, јә'ни «Дилбәр тәзә чичәкләр әкир» чүмләсиндә «Дилбәр» сөзү елә охунмалыдыр ки, шакирдләр онун мүбтәда олдуғуну оху просесиндәчә јәгин едә билсинләр. Јахуд икинчи чүмләдә «онун чичәкләри» сөз бирләшмәси мәнтиги охуја мәхсус интонасија илә тәләффүз олунса, шакирдләр һәмин бирләшмәни дә мүбтәда кими тәһлил едәчәкләр. Ејни фикри дикәр үзвләр һаггында да демәк мүмкүндүр. Демәли, чүмләни үзвләринә көрә тәһлил заманы мәнтиги оху үзвләрин сәрһәдини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәјин бир васитәсидир.

Синтактик тәһлил просесиндә, мә'лум олдуғу кими, шакирдләр чүмләнин мәгсәдә көрә үч нөвү илә: нәгли, суал вә әмр чүмләләри илә гаршылашырлар. Бу заман һәмин нөвдән олан чүмләләрин нида чүмләләринә чеврилмәси нүмунәләринә дә тәсадүф едирләр. Одур ки, интонасија үзрә апарылачаг ишләрә дә хүсуси диггәт јетирмәк лазым кәлир.

2) Мүәллимләр синтактик тәһлилин әдәби тәләффүз вәрдишләри ашыламаг имканларыны лазымынча нәзәрә алмырлар. Чүмләнин әдәби тәләффүзлә охусу бир чох сөзләрин дүзкүн јазылышы илә мүгајисәләр апармаға имкан верир. Мә'лум олдуғу кими, оху техникасы шакирдин нитг мәдәнијјәтини, онун нитгинин мүкәммәллијини—камиллијини шәртләндирир. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан дили тә'лиминин јенидәшдирилмиш мәзмунунда бу саһәдәки бачарығын формалашдырылмасына хүсуси диггәт јетирилмишдир.

Оху техникасындан сәмәрәли истифадә етмәдән чүмләдә ифадә олунан фикри дүзкүн дәрк етмәк, анламаг чәтинлик јарадыр вә бу да өз нөвбәсиндә, шакирдләрдә синтактик тәһлил бачарыгларынын формалашдырылмасына мәнфи тә'сир көстәрир.

Нәтичә е'тибарилә бир даһа гејд етмәк лазымдыр ки, синтактик тәһлилин апарылмасында илкин мәрһәлә (чүмләнин дүзкүн охунмасы) һәм әдәби тәләффүз вәрдишләринин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр, һәм дә, үмумијјәтлә, шакирдләрдә оху техникасынын инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрир.

●

Шакирдләри мәдәни нитгә јијәләндирмәјин бә'зи мәсәләләри һаггында

Кән'ан МИКАЈЫЛОВ
педагожи елмләр намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Мәктәб ислаһаты илә әлагәдар олараг һазырда орта мәктәбләрин гаршысында шакирдләри һәм истеһсалата, һәм дә тәһсилләрини давам етдирмәјә һазырламаг кими мүһүм вәзифә дурур. Бугүнкү шакирд кәләчәкдә һансы саһәдә чалышыр чалышсын, о, халгына хидмәт етмәли, чәмијјәтимизин фәал вә һәм дә јүксәк мәдәни кејфијјәтләрә малик гуручуларындан бири олмалыдыр. Бөјүк рус јазычысы А. П. Чеховун дедији кими, инсанын һәр шеји—сифәти дә, палтары да, гәлби дә, фикри дә (нитги дә) көзәл олмалыдыр. Нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк һәр бир тәһсилли шәхс үчүн вачибдир.

CamScanner
Scanned with CamScanner

Академик М. Ш. Ширәлијев чох һаглы олараг јазыр ки, мүасир Азәрбајчан дили елә бир инкишаф мәрһәләсинә кәлиб чатмышдыр ки, артыг нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин гојулушу вә һәлли күнүн ән вачиб мәсәләләриндән бири олмушдур. Нитг мәдәнијјәтинин ән мүһүм проблемләриндән бири орфоепија мәсәләләридир. Бу проблемин елми вә методик һәллиндә проф. М. Ширәлијевин, проф. Ә. Дәмирчизадәнин, проф. Ә. Әфәндизадәнин бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Нитг мәдәнијјәтиндә мүһүм мәсәләләрдән бири дә дил вә нитгин бир-биринә мүнасибәти илә әлагәдардыр. XX әср дилчилијинин ән бөјүк сималарындан бири олан Фердинанд де Сәссүрдән бу күнә гәдәр дилло нитги ејниләшдирәнләр дә, онлара синоним кими бахaнлар да, онлары ајрылыгда вә диалектик вәһдәтдә көтүрәнләр дә олуб.

Үмумән дил вә нитгин фәргли чәһәтләри илә јанашы, охшар чәһәтләрини дә инкар етмәк олмаз. Психологлар дилә үнсијјәт васитәси, нитгә исә үнсијјәт просеси кими бахыблар. Филологлар дилә халгын малы, чәмијјәтә хидмәт едән үнсијјәт васитәси, нитгә исә фәрдин малы, ајрылыгда һәр кәсә хидмәт едән үнсијјәт просеси кими јанашыб. Проф. А. Реформатски дили ичтимаи, нитги исә фәрди һадисә һесаб етмишдир.

Дили дәрјаја, нитги исә үзкүчүлүјә бәнзәтмәк олар; кими дәнизин саһилиндә үзә биләр, кими дәнизин дәринлијинә баш вура биләр. Нитги мејвәли ағач, дили исә ону гидаландыран мүнбит торпаг кими дә баша дүшмәк мүмкүндүр. Диллә нитг диалектик вәһдәтдәдир. Дил нитгин һесабына, нитг дә дилин һесабына зәнкинләшир. Дил фәалијјәтә кечәндә нитг олур. Нитг һәрәкәтдә олан дилдир. Дилдә сәһв ола билмәз. Нитгдә исә ола биләр. Дилдә објективлик вар, нитгдә субјективлик. Јазычынын дили дедикдә, јазычынын нитги (нитгинин јазыја көчүрүлмүш формасы) нәзәрдә тутулур.

Бәс нитг мәдәнијјәти нәдир? Нитг мәдәнијјәти үчүн биринчи шәрт мәзмундур, фикирдир. Фикир ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла, лексик грамматик вә тәләффүз нормаларыны көзләмәклә ифадә етмәји бачармаг демәкдир.

Азәрбајчан халг јазычысы, академик Мирзә Ибраһимов чох һаглы олараг јазыр ки, дил бүтүн вәтәндашларын јалныз истифадә етдији бир хәзинә јох, һәм дә зәнкинләшдирмәли олдугу бир хәзинәдир. Һәр кәс дилин сөз еһтијатыны, ифадә васитәләрини, мә'на чаларларыны, тәшбеһләрини артыра биләр.

Елмин, техниканын, мәдәнијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг халгын дили, шәхсин исә нитги инкишаф едир, лүғәт еһтијаты даима кенишләнир.

Ана дилинә мәһәббәт ана лајласындан, нәнә нағылындан, тәбиәти сејр етмәкдән, бағчадан, мәктәбдән башлајыр. Ушаг мәктәбә кәләнә гәдәр дилин мүрәккәб системинә практик чәһәтдән аз-чох јијәләнир, сонра исә мүтали[ә], әтраф мүһит, фәнләрин тәдриси онун нитгини зәнкинләшдирир, сөз еһтијатыны артырыр.

Нитг мәдәнијјәти илә әлагәдар олараг мәктәбин вәзифәси шакирдләрә өз фикирләрини дүзкүн ифадә етмәји өјрәтмәкдир. Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн онларын тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк лазымдыр. Орта мәктәби гуртарыб камал аттестаты алан мә'зунун сөз еһтијаты тәхминән 2000—3000 сөздән ибарәт олур. Бунларын да тәхминән 25%-ни фәал сөз еһтијаты тәшкил едир. Галанлары исә гејри-фәал сөз еһтијатына дахил олур. Фәал сөз еһтијатына о сөзләр дахилдир ки, адам онлары билир вә нитгиндә ишләдир. Гејри-фәал сөз еһтијатына исә о сөзләр дахилдир ки, онлары баша дүшүр, лакин нитгиндә ишләтмир вә ја аз-аз һалларда ишләдир. Мәктәбдә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрдә шакирдин гејри-фәал сөз еһтијатында олан сөзләри фәал сөз еһтијатына кечирә билмәкдә она көмәк етмәкдир.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләримиз көстәрир ки, бә'зән шакирдләр билдикләрини ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Моноложи нитгдән аз истифадә едирләр. Бу гүсуру арадан галдырмаг үчүн мәктәб ваһид бир тәләбатла шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинә хүсуси фикир вермәлидир.

Халг шаиримиз С. Вурғун һаглы олараг јазыр: «Јүксәк вә зәнкин дил мәдәнијјәти олмадан, бөјүк фикирләри вә һиссләри ифадә етмәк, һәм дә фүсункар бир тәрздә ифадә етмәк мүмкүн дејил». Дилдән мәһарәтлә истифадә етмәкдә сөз сечмәјин, сөзүн мә'насына фикир вермәјин, ону дүзкүн сә[...]ләндирә билмәјин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу барәдә С. Вурғун белә јазыр:

> Үрәк гојуб, чан јандырыб һәр бир
> сөзүн мә'насына,
> Дејирәм ки, салам верим ше'р,
> сәнәт дүнјасына.

Нитг мәдәнијјәтинә мүкәммәл јијәләнмәкдә бәдии әдәбијјатдан мүнтәзәм олараг гидаланмаг, мүхтәлиф вә үрәјәјатымлы ше'рләри әзбәрләмәк ән вачиб шәртләрдән биридир. Волтер демишкән, адамлар јахшы јазан јазычылары мүталиә етдикчә јахшы данышмаға вәрдиш едирләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, нитг мәзмун вә формадан ибарәтдир. Халг шаиримиз, Б. Ваһабзадә һаглы олараг јазыр ки, фикрә көрә сөз тапылыр, сөзә көрә фикир јох!

Проф. Б. Әһмәдов шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдә мә'наја, мәзмуна үстүнлүк верәрәк јазыр ки, мәтнләри ифадәли охумаг үчүн мәзмунун дүзкүн мәнимсәдилмәси мүһүм шәртдир. Сөзләрин дүзкүн тәләффүзү, интонасија да мәзмундан чох асылыдыр. Һәгигәтән дә, ади ишләр һаггында садә, бөјүк ишләр һаггында әзәмәтли, орта сәвијјәли ишләр һаггында орта мөвге тутан бир үслубла данышмаг нитгә көзәллик верәр.

Дилимиздә мүгабили олан сөзү тапыб ишләтмәк әвәзинә, јерсиз олараг башга сөзләри ишләтмәк нитг инкишафы чәһәтдән нөгсанлыдыр. Дилимиздә **нәфәслик** сөзү вар икән «форточка», **әјләч** вар икән «тормоз», **көндәриш** вар икән «направленије», **јоллајыш** вар икән «путјовка», **чәнкәл** вар икән «вилка», **бәнөвшәји** вар икән «фиолетовыј», **дабанкеш** вар икән «рожок», **чүмә** вар икән «пјатниса», **хама** вар икән «сметан», **таван** вар икән «потолок», **сојудучу** вар икән кәлин «холоделник» демәјәк.

Нитг мәдәнијјәти үзрә тә'лим ишинин апарылмасында мүһүм мәсәләләрдән бири дә орфографија илә орфоепијанын әлагәли тәдриси мәсәләсидир. Мә'лум олдугу үзрә, орфографија сөзләрин дүзкүн јазылышындан, орфоепија исә сөзләрин дүзкүн тәләффүзүндән бәһс едир. Бә'зи јолдашлар тәклиф едирләр ки, сөзләри нечә дејириксә, елә дә јазаг. Бә'зиләри исә нечә јазырыгса, елә дә тәләффүз етмәји тәклиф едирләр. Әлбәттә, арзу хошакәлимлидир; лакин һәмин фикирләри дилдә олан бүтүн сөзләрә шамил етмәк олмаз. Бу чәһәт јалныз бизим дилимиз үчүн характер дејил; башга дилләрдә дә беләдир. Бунунла әлагәдар академик Ј. К. Грот һаглы олараг јазыр: «...дилләрин өјрәнилмәсиндә даима нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, сәс вә һәрф һеч дә һәмишә бир-биринин ејни олмур».

Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә сәс вә һәрф һеч дә һәмишә бир-биринин ејни олмур. Әкәр ејни олсајды, орфографија вә орфоепија терминләринә еһтијат галмазды. Азәрбајчан дилиндәки сөз вә сөз формаларынын јазылышы илә тәләффүзү арасында јахынлыг нә гәдәр чох олса да, фәргләр јох дејил. Мәһз буна көрә мүәллим бу хүсусијјәти нәзәрә алараг һәрфлә сәсин маһијјәтини шакирдләрә јахшы өјрәтмәлидир. Онлара дәрк етдирмәлидир ки, мәсәлән, **зәиф** сөзүндә беш сәс, дөрд һәрф вар; чүнки [зәјиф] дејир, **зәиф** јазырыг. Көрүндүјү кими, бурада сәсләрин мигдары һәрфләрин мигдарындан чохдур. **Ингилаб** сөзүндә алты сәс, једди һәрф вар; бурада исә һәрфләрин мигдары сәсләрин мигдарындан чохдур.

Әдәби тәләффүзлә әлагәдар олараг сөзләри вурғусуна көрә дүзкүн тәләффүз етмәји өјрәтмәјә дә диггәт јетирмәк вачибдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, вурғу бә'зи сөзләрдә мә'нанын дәјишмәсинә дә сәбәб ола билир. Мәсәлән, әкәр мәгсәд шакирдләрә алим сөзүнүн синоними олан **академик** сөзүнү өјрәтмәкдирсә, бу заман вурғуну үчүнчү һечада ишләтмәјин вачиблији әсас тутулмалыдыр: «Биз акаде́микләримизлә фәхр едирик». Әкәр мәгсәд астрономик саатдан фәргли олараг дәрс саатынын өлчүсүнү анлатмагдырса, һәмин сөзүн академи́к шәклиндә тәләффүз олундугуну мәнимсәтмәк лазымдыр.

Бә'зән натигләримиз радиода, телевизорда, јығынчагларда вә с. чыхыш едәркән бир сыра сөзләри вурғусуна көрә дүзкүн тәләффүз етмирләр. Мәсәлән, ка́федра, әвәзинә, кафе́дра, о́пера әвәзинә опе́ра, Инкилтәрә әвәзинә Инкилтәрә дејирләр. Бу кими сәһвләрин гаршысыны мәктәб тә'лими дөврүндә алмаг лазымдыр.

Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк бүтүн фәнн мүәллимләринин борчудур. Биз бу саһәдә зәнкин иш тәчрүбәси олан Ленинград мәктәбләриндән нүмунә көтүрмәлијик.

Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсинин әсас принсипләри

Јусиф АСЛАНОВ

Азәрбајчан Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун әмәкдашы

Елми-методик әдәбијјатларда ирәли сүрүлән фикирләр белә гәнаәтә кәлмәјә әсас верир ки, лирик вә епик жанрларда олдуғу кими драматик әсәрләрин өјрәнилмәсиндә дә партијалылыг, тарихилик, форма илә мәзмунун вәһдәти вә педагожи принсипләр әсас көтүрүлмәлидир. Садаланан принсипләрин комплекс тәтбиги ишин практик истигамәтини күчләндирир, шакирдләри фәаллашдырыр, идеја-мәзмунун асан гавранылмасына имкан јарадыр. Она көрә дә мәгаләдә бу принсипләрин һәр биринин маһијјәтини изаһ етмәк, мүхтәлиф пјесләр әсасында шакирдләрә өјрәдилмәси методикасыны габагчыл тәчрүбә зәмининдә үмумиләшдирмәк вә мүәллимләрин диггәтини бу саһәјә јөнәлтмәк вачиб билинмишдир:

1. **Партијалылыг принсипи.** Әдәбијјат вә инчәсәнәтин партијалылыг принсипинин маһијјәти Қ. Маркс вә Ф. Енкелсин тәдгигатларында, В. И. Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәгаләдә шәрһ едилмишсә, бу принсипин ајры-ајры чәһәтләри, чизкиләри вә хүсусијјәтләри «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә, о чүмләдән В. И. Ленинин вахтилә Л. Н. Толстојун, М. Горкинин јарадычылығына һәср едилмиш бир сыра әсәрләриндә ајдынлашдырылмышдыр. Мүәллим һәмин нәзәри мәнбәләрдән јарадычылыгла истифадә едәрәк шакирдләрә ардычыл сурәтдә баша салмалыдыр ки, драматик әсәрләр дә бәдии әдәбијјатын ајрылмаз бир саһәси олдуғундан бурада партијалылыг принсипи драматургун һәјат һадисәләринә јанашма тәрзи, һансы мөвгедә дајанмасы, халгын арзу вә истәкләрини тәрәннүм едә билмәси, тәлгин етдијин идејаларын үмумбәшәри олмасы, дөврлә сәсләшмәси бахымындан арашдырылмалыдыр.

Гејд едәк ки, шакирдләр совет дөврүндә баш верән һадисәләри әкс етдирән [illegible]к әсәрләри өјрәнәндә вә ја театр тамашасына баханда драматургларын һансы мөвгедә дајандыгларыны, охучуја (тамашачыја) һансы әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләри ашыладыгларыны, сосиалист мәнафејини нечә мүдафиә етдикләрини мүәјјәнләшдирмәји бачарырлар. Анчаг Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәлки илләрдә јазылмыш драматик әсәрләри партијалылыг принсипи бахымындан гијмәтләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәрини тәдрис едән мүәллимә шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда билик вермәсини мәсләһәт билирик.

«Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин конфликти феодал-патриархал мүнасибәтләрин һаким олдуғу чәмијјәтин, «зүлмәт сәлтәнәти»ндә өзүнә мөһкәм мөвге газанмыш мүртәче гүввәләрин типик нүмајәндәси Рүстәм бәјлә, јени интишар тапан, лакин там формалашмамыш, ичтимаи гурулушун деврилмәсиндә маарифчилији әсас мәгсәд сајан, мүтәрәгги гүввәләри тәмсил едән Фәхрәддин арасында јаранан мүнагишәләр, зиддијјәтләр әсасында гурулмушдур.

Һадисәләрин сүжет хәттинин мәнтиги көстәрир ки, Фәхрәддинин чисмәни өлүмүнүн, арзу вә дүшүнчәләринин һәјата кечмәмәсинин ришәләри XIX әср феодал-патриархал мүһитин сосиал-сијаси мәсәләләри илә бағлыдыр. Она көрә дә драматург белә бир естетик тәләби тәблиғ етмәјә чалышыр ки, чәмијјәти вәһши адәт-ән'әнәләрдән хилас етмәк лазымдыр. Инсан инсанын гатили, мәһведичиси јох, көмәкчиси, досту, хејирхаһы олмалыдыр. Әкәр белә оларса, бәшәријјәт хошбәхт олар, наһаг ганлар ахыдылмаз, аталары, аналары, гардаш вә бачылары, севкилиләри ағлар гојан фачиәләрә дә сон гојулар. Академик Ф. Гасымзадәнин сөзләри илә десәк: «Көһнә феодал-патриархал адәт вә ән'әнәләрдән азад олмаг идејасы бу әсәрдә хүсуси бир гүввәтлә ифадә олунмушдур» (Ф. Гасымзадә. Н. Б. Вәзиров. Бакы, «Азәрнәшр», 1954, с. 78).

Бу фикир бир даһа тәсдиг едир ки, демократик идејалар чарчысы Н. Вәзировун кәлдији гәнаәтләр букүнлә сәсләшир, халгын мәнафеји илә гырылмаз телләрлә бағланыр.

2. Н. Қ. Крупскајанын «Шакирдләр бу вә ја дикәр классик әсәрин һансы дөврдә јазылдығыны јахшы билмәлидир, бунсуз һәр шеји ахырадәк баша дүшмәзләр» (Н. Қ. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1950, с. 259) фикри драматик әсәрләрин дә өјрәнилмәсиндә **тарихилик принсипинә** әмәл етмәји зәрури тәләб кими гаршыја гојур. Она көрә дә драматургун идејаларынын һәјат һәгигәтләринә ујғунлуғуну мүәјјәнләшдирмәк, шакирдләрин диггәтини бу истигамәтә јөнәлтмәк педагожи просесин башлыча чәһәтләриндән бири олмалыдыр. Чүнки епик әсәрләрин идеја хәтти тәсвир, тәһкијә јолу илә мүәјјән тарихи дөврлә бағланырса, анчаг драматик әсәрләрдәки әһвалатлар ејни заманда баш верир, охучунун көзү өнүндә чанланыр. Башга сөзлә десәк, тарихи просесин мүәјјән аны сәһнәдә «әтә-гана кәлир», тамашачыда «ајани тәсәввүр» јарадыр. Она көрә дә драматик әсәрләрдә тарихилик принсипи шакирдләрә даһа габарыг изаһ едилмәлидир.

Драматик әсәрләрин өјрәнилмәсиндә тарихилик принсипи а) ичтимаи-сијаси һадисәләрин драматургун јарадычылығына, конкрет олараг тәдрис едилән пјесинә көстәрдији тә'сирлә, б) тарихи һәгигәтләрин образлы тәфәккүрдә ифадә тәрзилә вә в) әсәрдә тәлгин едилән идејаларын букүнкү һадисәләрлә вә кәләчәк мәгсәдимизә мүвафиг арзуларла әлагәләндирмәји тәләб едир.

Бу принсипин практик ишә тәтбигини Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси әсасында белә үмумиләшдирә биләрик:

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра бүтүн халгларын ваһид гардашлыг аиләсиндә бирләшдирилмәси, онлар арасындакы тарихи достлуғун даһа да инкишаф етдирилмәси, пролетар бејнәлмиләлчилији вә милли ифтихар һисси руһунда тәрбијә едилмәси вә с. кими актуал мәсәләләр һамыны дүшүндүрдүјү кими Ч. Чаббарлыны да нараһат едирди. Драматург естетик идејаларыны күтләләрә чатдырмагда ингилабдан габаг баш вермиш бир һадисәни—халглар арасында милли әдавәтин јарадылмасыны әсас көтүрүрдү.

Јухарыда көстәрдијимиз кими, тарихилик принсипинин икинчи компонентинә драматургун һәјат һадисәләринә јанашма тәрзи, ону нечә үмумиләшдирмәси дахилдир. Буна көрә дә мүәллим шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр ки, 1905-чи илдә Русијада олдуғу кими Азәрбајчанда да ингилаби һәрәкат күчләнир, Азәрбајчан капиталистләри илә ермәни капиталистләри арасындакы зиддијјәтләр, мүнагишәләр кәскинләширди. Чаризми јаранмыш тәһлүкәдән хилас олмағын јеганә чыхыш јолуну халглар арасында милли әдавәт, гардаш гырғыны төрәтмәкдә көрүрдү. Гејд олунан тарихи һәгигәтләр «1905-чи илдә» пјесиндә драматик формада үмумиләшдирилмишдир.

Чәфәр Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндә һәлл етдији проблем халглар достлуғу—бу күнүмүзлә, сабаһымызла вә кәләчәјимизлә бағлыдыр. Драматургун бөјүклүјү ондадыр ки, јаратдығы Аллаһверди, Имамверди, Күлсүм, Набат, Ејваз, Сона, Бахшы вә б. образлар азәрбајчанлылар вә ермәниләр үчүн доғмалашды, һәр ики халгын гардашлыг бирлијинин рәмзинә чеврилди.

Пјесин өјрәнилмәси заманы тарихилик принсипиндән истифадә едәндә тә'лимин сәмәрәлилији вә кејфијјәти артыр, драматургун идејалары узун мүддәт јадда галыр.

3. **Форма илә мәзмунун вәһдәти.** Бу, әдәбијјат тәдрисинин ән үмуми, бүтүн әдәби нөв вә жанрларын өјрәнилмәси үчүн сәчијјәви принсипләриндәндир. Буна көрәдир ки, бүтүн әдәби нөвләрдән олан әсәрләрин өјрәдилмәси мәсәләләриндән бәһс едән методист-алимләр бу принсипин маһијјәти һаггында мүәјјән фикирләр сөјләмишләр. Һәр шејдән әввәл, нәзәрә алмаг вә шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр ки, мәзмунла форманын вәһдәти марксист әдәбијјатшүнаслығынын әсас тәләбләриндән биридир.

Мүәллим Азәрбајчан драматуркијасынын сечмә нүмунәләринин өјрәдилмәси просесиндә көркәмли сәнәткарларын—В. Г. Белински, М. Ф. Ахундов, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун вә башгаларынын мәзмун, форма һаггында сөјләдикләри нәзәри фикирләри диггәт објектинә чевирмәлидир.

Scanned with CamScanner

4. Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсиндә нәзәрә алыначаг әсас тәләбләрдән бири дә **педагожи принсипләрлә** бағлыдыр. Бу принсипин маһијјәти әсасән тәдрис едилән драматик әсәрин хүсусијјәтләриндән, шакирдләрин гаврама габилијјәтиндән, мүәллимин педагожи усталығындан вә тәдрис вәсаитинә јарадычы мүнасибәтдән јараныр. Мәһз бу чәһәтләр дә академик М. Н. Скаткинин монографик тәдгигатында (Дидактика в среднеј школе. Москва, 1982) әсас көтүрүләрәк үмумдидактик принсипләрин ашағыдакылар олдуғу гејд едилир: тә'лим просесиндә коммунист тәрбијәси вә шакирдләри һәртәрәфли инкишаф етдирмәк принсипи; елмилик принсипи, шүурлулуг вә мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләрин јарадычы фәаллығы принсипи; әјанилик принсипи; систематтиклик принсипи; тә'лимдән өзүнүтәһсилә кечмәк принсипи; тә'лимин һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әлагәләндирилмәси принсипи; тә'лим нәтичәләринин мөһкәмлији принсипи; тә'лимдә мүсбәт емосијалар фонуна архаланмаг принсипи; тә'лимин коллектив характери вә шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы принсипи.

Мәктәб тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәси вә шәхси мүшаһидәләримизин нәтичәләри көстәрир ки, драматик әсәрләрин икили тәбиәтинин (һәм әдәби әсәр кими, һәм дә сәһнәдә ојнанылан әсәр кими) шакирдләрә чатдырылмасы мүәллимдән жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасыны, әјанилији, техники-тә'лим васитәләрини, хүсусән, образларын характеринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә фәрди компүтерләрдән истифадәнин, әдәбијјатшүнаслыг вә театршүнаслыға аид мәнбәләри, инчәсәнәтин башга нөвләри илә вәһдәтдә өјрәдилмәсини дә диггәт мәркәзиндә сахламағы тәләб едир.

5. **Әјаниликдән, техники-тә'лим васитәләриндән вә фәрди компүтерләрдән истифадәнин имканлары.** Драматуркијаја аид системли биликләрин верилмәсинин оптималлығынын, интенсивлијинин тә'мин олунмасында бу имканлардан истифадә күнүн зәрури тәләбидир. Партија вә һөкумәтимизин вә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин 26 ијун 1985-чи ил тарихли 132 №-ли вә 12 март 1986-чы ил тарихли 28 №-ли коллекија гәрарларында әјани вә техники тә'лим [illegible] истифадә бир вәзифә олараг гаршыја гојулмушдур.

Республикамызын габагчыл әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрин драматуркијаја аид биликләрини дәринләшдирмәк, драматик әсәрләрин асан гавранылмасыны тә'мин етмәк үчүн әјанилијин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едирләр: а) естетик-емосионал вәзијјәтин јарадылмасына хидмәт едән образлы сөзүн әјани вәсаит кими ролундан; б) бәдии тәсвир характерли әјани вәсаитләрдән. Әјанилијин бу нөвүнә драматургун анадан олдуғу јерин, өзүнүн, аиләсинин, достларынын, образлары сәһнәдә јашадан актјорларын шәкилләри, иллүстрасијалар, фото албомлар, плакатлар вә с. дахилдир; в) әјани вәсаитләрин график формаларындан. Әјани вәсаитләрин үчүнчү нөвүнә драматургун һәјат вә јарадычылығы илә әлагәдар тәртиб олунмуш синхроник чәдвәлләри, кәздији, тәһсил алдығы вә әсәрләринин сәһнәјә гојулдуғу јерләрин хәритәләрини, образларын мүгајисәли тәһлилини, сүжет вә композисијасыны, бәдии дилини, чәтин сөзләрин изаһыны вә с. әкс етдирән схемләри, диаграмлары вә с. мисал көстәрмәк олар.

50-чи илләрдән башлајараг мәктәбләримиздә әјанилијин бир нөвү кими техники вәсаитләрдән дә истифадә олунмасы бу мүһүм тә'лим принсипинин фајдалылығыны сүбут едир. Драматик әсәрләрин тәдриси заманы акустик (фономүнтәхәбатлар, лент јазылары, радио верилишләри вә с.), визуал (епидиоскоп, филмоскоп, кодоскоп, диапројектор вә с.) вә аудиовизуал (тәдрис вә кино филмләри, телевизија верилишләри вә с.) вәсаитләрдән интенсив истифадә едилмәси синифдә театр-сәһнә шәраитинин јарадылмасына (әлбәттә, шәрти олараг) имкан јарадыр. Бу саһәјә аид мүхтәлиф төвсијәләр чап едилиб мүәллимләрә чатдырылмышса да, јенә дә мәктәбләримиздә мүәјјән чәтинликләр гаршыја чыхыр. Белә ки, тә'лим просесиндә техники-тә'лим васитәләри дүзкүн тәтбиг олунмур, һәтта бә'зи мүәллимләримиз ондан истифадә етмәји бачармырлар. Кәнд мәктәбләримизин әксәријјәтинин бу васитәләрлә тә'мин едилмәмәси нараһатлыг доғурмаја билмәз.

Сон заманлар микропросессорларын ријази фәнләрин тәдрисинә тәтбиги өз мүсбәт нәтичәләрини вермишдир. ЕҺМ-ләрин иш принсипи көстәрир ки, драматик әсәрләрдә иштирак едән образларын характерини дәгиг мүәјјәнләшдирмәкдә фәрди компүтерләрдән истифадә мүмкүндүр.

Бу үсулун әһәмијјәти Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунда ихтисасартырма курсундан кечән әдәбијјат мүәллимләри илә апардығымыз експериментдә дә өзүнү көстәрди. Курсун тәдрис-тематик планында «Информатика вә һесаблама техникасынын әсаслары» фәнинә 6 саат вахт ајрылмышдыр. Һәмин мүддәт әрзиндә фәрди компүтерлә Севил, Балаш, Алмаз, Имамјар, Сәјавуш образларынын характеринин тә'јин едилмәси диггәт мәркәзиндә сахланылды.

Бунун үчүн образларын характерини мүәјјәнләшдирән суаллар тәртиб олунараг фәрди компүтердә јазылды (әлбәттә, мүәјјән мәнбәләрә истинад етмәклә):

1. Јалан данышмағы бачарырмы?

2. Чатышмазлығы илә барышырмы?

3. Фикриндән дөндәрмәк асандырмы?

4. Башгаларынын мәнфи хүсусијјәтләрини ачыг данышырмы?

5. Ајры-ајры образларла гаршы-гаршыја кәләндә өзүнү сәрбәст һисс етмәкдә чәтинлик чәкирми?

6. Инсанлара инанырмы?

7. Башгасынын ону тә'рифләмәјини севирми?

8. Өзүндән разыдырмы?

9. Өзү һаггында данышмағы хошлајырмы?

10. Башладығы иши ахыра чатдырырмы?

11. Мәгсәдинә асанлыгла чатырмы?

12. Һәјатда мүәјјән бир мөвге тутурму?

Сонра тәдгиг олуначаг образын ады мүәјјәнләшдирилир, характерини тә'јин едән јухарыдакы суаллара «һә», «јох» чаваблары верилир. Нәтичәни фәрди компүтер екранда бир чүмлә илә үмумиләшдирир.

Фәрди компүтерләрин тә'лим просесинә тәтбигини ики чәһәтдән фајдалы сајырыг:

1. Шакирдләр әсәри диггәтлә, бүтүн тәфәррүатына вармагла өјрәнмәлидирләр ки, суаллара дүзкүн чаваб верә билсинләр. Бу да мәзмунун даһа дәриндән дәрк олунмасына, мәтнә јарадычы мүнасибәтин бәсләнилмәсинә, һәссаслыг, дәгиглик вә марағын күчләндирилмәсинә зәмин јарадыр.

2. Шакирдләр нәтичәни әјани олараг көрүрләр ки, бу да образын характеринин һафизәдә мөһкәмләндирилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Образларын характеринин тә'јин едилмәсиндә фәрди компүтерләрдән истифадәјә јалныз әјләнчә кими баханлар ола биләр. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, фәрди компүтерләрдән истифадә заманы јаранан әјләнчә дејил, марағын һәдсиз дәрәчәдә артмасы, шакирдләрин јарадычы фәаллығынын, тәфәккүр габилијјәтләринин инкишаф етдирилмәси илә характеризә олунур.

Нәтичә олараг демәлијик ки, јухарыда гејд олунан принсипләрә истинад едиләрәк өјрәдилән драматик әсәр шакирдләрә халгын кечмиши вә кәләчәји һаггында үмуми тәсәввүр јарадан тарихи әсәр, чәмијјәтимизә лајигли вәтәндашлар тәрбијә едән идрак фәалијјәти, естетик зөвг, көзәллик мәнбәји, нәһајәт, сәһнәдә тамашаја гојулан бәдии нүмунә кими ашыланмалыдыр.

Мәктәб музејиндә әдәбијјатын тәдриси

Адил БАҒЫРОВ
филолокија елмләри намизәди, Нахчыван МТИ-нин кабинет мүдири

Тәчрүбә көстәрир ки, дәрсин тәрбијәедичи функсијасынын артырылмасы, шакирдләрә јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрин ашыланмасы, онларда естетик-емосионал һисләрин јарадылмасында мәктәб музејләринин ролу бөјүкдүр. Инди мухтар республикамызын бир сыра шәһәр вә кәнд үмумтәһсил мәктәбләриндә фәалијјәт көстәрән музејләр шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик идејаларынын формалашмасына кениш имкан јарадыр. Белә музејләрдән бири дә Нахчыван шәһәр И. Сәфәрли адына 1 нөмрәли орта

Scanned with CamScanner

мәктәбдә јарадылмыш «26-лар» музејидир.

Музејдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасында хүсуси хидмәтләри олан көркәмли ингилабчыларын, «Һүммәт» тәшкилатынын фәалијјәтини, XI Гызыл Ордунун Бакыда гаршыланмасыны, Азәрбајчан ССР-ин һимни, керби, бајрағы, әһалисини вә әразисини әкс етдирән кушәләр хүсусилә диггәтәлајигдир.

Мараглы експонатларла зәнкин олан бу музејдә кечирилән дәрсләр шакирдләрә даһа дәрин билик верилмәсиндә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Мәктәбин әдәбијјат мүәллими Мәлаһәт Мусајева М. Дилбазинин «Дөјүш күнләри», Е. Ағајевин «Апрел сәһәри», Г. Илкинин «Шимал күләји» әсәрләринин тәдрисиндә музејдәки експонатлардан әјани васаит кими истифадә едир. О, VII синифдә бөјүк Азәрбајчан шаири С. Вурғунун «26-лар» поемасыны музејдә тәдрис едир.

С. Вурғунун «26-лар» поемасы шакирдләримизә бејнәлмиләлчилик, вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, горхмазлыг һиссләри ашылајан ән көзәл әсәрләрдән биридир. Буна көрә дә Мәлаһәт мүәллимә әсәрин тәдрисинә хүсуси һазырлыг көрүр. Әсәрин тәдрисинә башлајаркән шакирдләрин 26-лар һаггында әлдә етдикләри биликләри јада салыр, онларын көмәклији илә јарадылан музејдәки експонатлар барәдә мүсаһибә апарыр вә шакирдләрин диггәтини рәссам Х. Зејналовун 1918-чи илдә Бакыда Совет һакимијјәтинин е'лан едилмәсини әкс етдирән рәсм әсәринә чәлб едир. Мүәллимә коммунизм иши уғрунда мәрд мүбаризләрин әгидәчә мөһкәм, идејача мәтин олдугларындан сөз ачыр вә музејдәки тарихи сәнәдләрдән С. Шаумјанын 7 ијун 1918-чи ил тарихдә В. И. Ленинә, В. И. Ленинин 29 ијун 1918-чи ил тарихдә С. Шаумјана көндәрдији мәктубларын мәзмуну илә онлары таныш едир вә гејд едир ки, В. И. Ленин 26-ларын мүбаризәсинә истигамәт вермиш, Бакыда Совет һакимијјәтинин гәләбәсини алгышламышдыр.

Дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләри һаггында мә'луматдан сонра Мәлаһәт мүәллимә поеманын ифадәли охусуна башлајыр.

Поеманын охунушундан сонра мүәллимә шакирдләрин диггәтини 26-ларын салындығы Бајыл һәбсханасы, «Түркмән» пароходу вә Красноводскдакы һәбс евини әкс етдирән шәкилләрә јөнәлдир. Бу тә'сирли вә һәјәчанлы анлар шакирдләрин гәлбини көврәлдир, онларда алчаг инкилис империалистләринә гәзәб һиссини даһа да аловландырыр. Лакин онлар дәрк едирләр ки, гара ваһимәләр ичәрисиндә узанан бу гатарда кедән 26 чәсур Вәтән оғлу фитнәкар инкилисләрин күлләсинин гурбаны олдулар. Бу вахт шакирдләрин диггәти 26-ларын күлләләндији аны әкс етдирән ири рәсм әсәринә јөнәлир. Рәсм әсәриндән онлар 26-ларын өлүм ајағында белә тәслим олмадыгларына инанырлар.

Мәлаһәт мүәллимә музејдәки 26-ларын гәһрәманлыг сәһифәләринә һәср олунан експонатларын мәзмуну илә бағлы мүхтәлиф суалларла шакирдләрә мүрачиәт едир. Шакирдләр өз сөзләри илә експонатларда тәсвир едилән лөвһәләр барәдә мә'лумат верирләр. Мүәллимә шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдирир. С. Шаумјанын вә М. Әзизбәјовун өлүм ајағында чәлладлара нифрәтлә дедији лент јазысындакы:

> «Тарих динләјәчәк мәһкәмәнизи!
> Бу учсуз дәнизләр, учсуз өлкәләр,
> Јердән баш галдыран мүстәмләкәләр
> Нифрәтләр дејәчәк һәр заман сизә,
> Тарих түпүрәчәк пис үзүнүзә!..»

мисралар музеји бүрүјүр. Бөјүк сөз устасы С. Вурғунун 26-лар поемасындакы ашағыдакы мисраларынын е'чазкар мә'насыны онлар шүурлу сурәтдә мәнимсәјирләр.

> Сиз еј коммунанын мәрд гурбанлары!
> Тарихин гочаман гәһрәманлары!
>
> О гумлу чөлләрдә, бијабанда сиз,
> Өлдүнүз ганунсуз вә мәһкәмәсиз...
>
> Јох, јох, тарих боју сиз парладыныз,
> Галын китабларда дурур адыныз,
> Јашадыр ајылмыш бу инсанлығы;
> Биз сиздән өјрәндик гәһрәманлығы!..

Шакирдләр музејдә Бакыда 26-лар бағы, Н. Нәримановун һејкәли, С. Шаумјанын һејкәли, М. Әзизбәјовун һејкәли, С. М. Киров адына паркдан бир көрүнүш, XI Гызыл Орду, 26-лар кинофилминдән фрагментләр вә с. експонатларла таныш олурлар. Мүхтәсәр шәкилдә гејд етдијимиз кими, дәрсәрин музејдә бу чүр тарихи фактларла өјрәдилмәси, тә'лимин әјаниләшдирилмәси тә'лимин тәрбијәедичи функсијасыны, емосионаллығыны артырыр, шакирдләрдә коммунизм ишинә сәдагәт һиссини даһа да гүввәтләндирир.

CS CamScanner ile tarandı

М. Ә. Сабирин ше'рләриндә хәлгилик вә поетик хүсусијјәтләр

Әнвәр ӘҺМӘДОВ
филолокија елмләри намизәди

Халгымызын дүнја әдәбијјатына вә мәдәнијјәтинә бәхш етдији сәнәт корифејләри арасында М. Ә. Сабирин ады, һаглы олараг ифтихар һисси илә чәкилир. Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтини там бир әср ирәлијә апаран (Р. Ахундов) М. Ә. Сабирин поетикасы тарихи керчәклијин реалист бәдии ин'икасына әсасланан ингилаби поезијанын доғурдуғу зәнкин вә рәнкарәнк сәнәт лабораторијасыдыр.

Бурада вәзн, классик ше'р формалары да, образлы ифадәләрдән та рәдифә, гафијәјә гәдәр бүтүн бәдии тәсвир васитәләри јалныз бир мәгсәдә—сосиал вә мәдәни тәрәггијә, ингилаби ојанышa, ингилаби мүбаризәјә хидмәт едир. Сабир ше'риндә илк бахышда садә вә асан көрүнән бәдии деталлар, тапынтылар, кәшфләр о гәдәр усталыгла, јерли-јериндә ишләниб ки, ади бир сөзүн белә, јерини дәјишмәк, јахуд башгасы илә әвәз етмәк мүмкүн дејил.

М. Ә. Сабир поезијасы сөзүн һәгиги мә'насында хәлгилик нүмунәси, поетик өзүнәмәхсуслуғун чанлы символудур. «Ширван даһисинин» (Шәһријар) јарадычылығы, онун сәнәт аләминә кәтирдији поетик кәшфләр һаггында орта мәктәб шакирдләринә дә мә'лумат верилмәлидир.

Ашағы синифләрдә шакирдләр М. Ә. Сабирин ајры-ајры ше'рләри илә таныш олурлар. IX синифдә бөјүк сөз устасынын бир нечә сатирасы өјрәнилир вә шаирин јарадычылығындакы өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрдән кениш бәһс едилир.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, IX синифдә шакирдләрин Сабир идејасыны вә шаирин сәнәткарлығыны дәрк етмәләри үчүн онун әсәрләринин поетик инамына, хәлгилик принсипләринә дә јахындан бәләд олмалыдырлар. Чүнки бу даһи шаирин әдәби ирси әсл хәлгилик нүмунәсидир. Сабир ше'риндә хәлгилик халгын ән мүгәддәс амалларыны, ән үлви һиссләрини әкс етдирмәк демәкдир.

Сабир сәнәтинин бөјүклүјү, камиллији, чәсарәти, инамы вә нәһајәт, поетик чаларлары тәһлил едиләркән әсасән ашағыдакылары шакирдләрин нәзәринә чатдырмағы вә шүурлу сурәтдә онлара дәрк етдирмәји фајдалы һесаб едирик.

Биринчиси: Сабир ше'риндәки хәлгилик онун доғма халгынын ән мүгәддәс амалларыны, ән тәмиз һиссләрини өзүндә әкс етдирмишдир. **Икинчиси:** бу хәлгилик әсл, чанлы халг тәфәккүрүнә мүвафиг реал вә бүллур халг дилиндә јазмагла әламәтдардыр. **Үчүнчүсү:** халгын мә'нәви кечмишинә, реал бу күнүнә вә һәлә өз дөврү үчүн бир нөв «намә'лум» олан сабаһына инам, кәләчәјинә үмид вә мәһәббәт хәлгилијидир. **Дөрдүнчүсү:** Сабир поезијасында хәлгилик һәјат һәгигәти илә бәдии һәгигәтин тәмасына, бирлијинә өзүнәмәхсус дәрин мә'на вә бәнзәрсиз поетик тәшбеһләрлә наил олмагдыр. Нәһајәт, **бешинчиси:** Сабир поезијасы она көрә хәлгидир ки, бу поезија бүтүнлүкдә халга мәхсусдур, халга, онун тәрәггисинә хидмәт едир, бу поезија илә јахындан тәмасда олан һәр кәс ајдынча һисс едир вә асанча көрүр ки, бу поезијаны јалныз бүтүн варлығы илә халга бағлы олан, халга хидмәт едән әсл халг шаири јарада биләр.

М. Ә. Сабир поетикасынын диггәти чәлб едән орижинал хүсусијјәтләриндән бәлкә дә илкини образлылыгдыр. Өзү дә там мә'насы илә јүксәк вә камил образлылыгдыр. Образлылыг мә'нанын поетик вүс'әт кәсб етмәсинә зәмин јарадан илкин шәрт кими Сабир ше'ринин өмүрлүк јол јолдашыдыр. Бу фикри орта мәктәб шакирдләринә тәхминән ашағыдакы конкрет мисалларла чатдырмаг олар.

> 1. Дәрди тәшхис етмәјиб гөвм әғрәба ағлатмышам!
> ...Үммәтин пулун алыб мән көзләрин исләтмышам!

Заһирән «ағлатмышам» вә «көзләрин исләтмышам»—һәр икиси ејни фикри ифадә едир. Әслиндә исә шаир мүтәгил «ағлатмышам» сөзү илә кифајәтләнмәјиб, фикри даһа поетик шәкилдә ифадә етмәк мәгсәдилә «көзл

Scanned with CamScanner

рин исләтмышәм» кими образлы ифадә ишләдир, фикрини даһа тә'сирли едир.

2. Бундан сора бир бугда да амбар көрәрми?

Бугданын көзү јохдур. Лакин «бугда амбар көрәрми»—дедикдә шаир охучуја һадисәнин кедишини образлы шәкилдә чатдырыр. Дикәр бир ше'риндә шаир ингилаби ситуасијаны елә јығчам, инчә поетик образларла тәсвир едир ки, охучу бир нечә мисрада бөјүк бир игтисади чеврилишин мәнзәрәсини көрүр.

Билмәм, арылар мәнзилинә ким чөп узатды
Илләрчә тәјафүлдә јатан **хәлги ојатды.**
Фитнә агачы әкди, евим гәмләрә батды,
Мән һәрчи чалышдым ки, кәсәм,
гол-будаг атды.
Әһли-гәрәз өз истәдији мәтләбә чатды:
Әһками-шәриәт дәхи бир **кар көрәрми?**
Бундан сора бир бугда да **амбар көрәрми?**

Ајдындыр ки, бу ше'рдә әслиндә сөһбәт арыдан кетмир. Шаир илләрчә зүлм әлиндән чана кәлмиш халгы ары пәтәјинә бәнзәдир. Илләрчә јатан халг ајаға галхмыш, «фитнә ағачы» көјәриб гол-будаг атмышдыр. Бу ше'рдә «јатмаг», «ајылмаг», «әкмәк», «голбудаг» атмаг мәсдәрләри вә бүтүн идиоматик ифадәләр мүстәгил мә'нада дејил, мәчази мә'нада ишләнир ки, бу да аллегорик образлар силсиләси јарадыр.

3. Чығырма, јат ај ач тојуг, јухунда чохча дары көр!

«Ач тојуг јухусунда дары көрәр» аталар сөзүнә әсасланан бу мисрада, әлбәттә, тојуг-дары мәсәләси адичә васитәдир.

Ач тојуг—кәндли, дары—рузи, чөрәк—мәһсул мә'насында көтүрүлмүшдүр. Саһибкар кәндлини гәсдән «тојуг» адландырыр. Чүнки сөзүнүн чаны һәлә габагдадыр, ахы ел арасында «тојуг» банлајанда башыны кәсәрләр»—дејибләр. Саһибкар исә белә дејир:

Һијәндәки бычағә бах, о тиги-абдары көр!

Шаир бу кими мисранын мәнтиги узлашмасындан һәм поетик мә'наландырма васитәси кими истифадә едир. Һәм дә саһибкарын кәндлијә тәһгирамиз мүнасибәтини әкс етдирир.

4. Јағмады јағыш, битмәди бир данә нә борчум?

«Јағмады јағыш, битмәди гамыш» аталар сөзү—Олачаға чарә јохдур»—мә'насында, тәбии [illegible] арпа гаршысыалынмазлыға ишарәдир. Саһибкар исә һәмин аталар сөзүнүн мүсбәт мә'насыны ачараг, мәнфи мә'нада ишләдир. Саһибкар демәк истәјир ки, чәһәннәмә ки, гураглыг олуб! Биз сәнинлә боллуг вә ја гураглыг олачағыны шәртләшмәмишик. Мәнә нә вар ки, зәһмәтини гураглыг зај едиб. Нејләјирсән елә, анчаг чәлтик дә кәтир, бугда да, арпа да дејәрәк әкинчинин дәрисини сојмаға чан атыр.

5. Бир күл ачылмаг илә дә фәсли-баһар олурму ја?

«Бир күл илә баһар олмаз» аталар сөзүндән доғулан бу мисрада шаир Иран халгларынын азадлыг уғрунда чыхышларынын күтләвиләшмәсини арзулајыр.

6. Чах-чах башын ағрытды, кефин чәкди дәјирман!

Бу мисра «дәјирман билдијини едәјир, чах-чах башыны ағрыдыр»—аталар сөзүндән јаранмышдыр. Мә'насы беләдир: көһнәпәрәст мәнфи тип һадисәләрин кедишиндән, гајда-ганунун јениләшмәсиндән, моллаханаларын јени мәктәбләрлә әвәз олунмасындан о гәдәр әсәбиләшмишдир ки, кимин хејринә, кимин зијанына данышдығыны фикирләшмәдән, һәгигәти демәјә мәчбур олур: биз нә гәдәр һај-күј салсаг, гышгырсаг мә'насыздыр, заман өз ишини көрүр...

Бунунла да шаир гәләмә алдығы типин психолокијасыны, мүрәккәб характерини гыса вә ајдын шәкилдә поетикләшдирмиш олур.

7. Әски һамамдыр, әски тас, пәс јени рәнкиниз һаны?

«Көһнә һамам, көһнә тас, бир јениси тапылмаз»—аталар сөзүнә истинадән јазылан бу мисрада Иран шаһ истебдадына гаршы мүбаризәнин сәмәрәсизлији, давамсызлығы, зәһмәтин һәдәр кетмәси кинајә вә ејһам илә билдирилир. Бу мисранын ардынча «Динмә, данышма, јат бала, сән дејән олмајыб һәлә»—дејән шаир чәһаләтин һәлә дә һөкм сүрмәси фикрини гүввәтли сатирик бојаларла үмумиләшдириб образлашдырыр.

8. Чырманырыг кечмәјә чај кәлмәмиш.

«Архы тулланмамыш бәрәкаллаһ демә»—аталар сөзүндән бәһрәләнән шаир гәләмә алдығы мөвзунун мә'на чаларлары илә һәр чәһәтдән сәсләндији үчүн һәмин мисраны ше'ринә мәтлә' сечмишдир. Ше'рин сонракы мисраларынын мәтлә'јә ујғунлашдырмагла бешлијин бүтөвлүкдә поетик образ кими сәсләнмәсинә наил олмушдур:

Чырманырыг кечмәјә чај кәлмәмиш,
Башлајырыг гызмаға јај кәлмәмиш,
Сөз веририк инди—бир ај кәлмәмиш,
Аста гачыб дүртүләрик халвәтә,
Ким нә дејәр бизда олан гејрәтә?!

Биринчи мисрада өлчүб-бичмәдән сон сөзү әввәлдән демәк, **икинчидә** даркөзлүк едиб бурнундан узағы көрмәмәк, **үчүнчүдә** күчү чатмадығы иши көрәчәјини вә'д етмәк кими өз мәнфи сифәтләрини е'тираф едән типин әсл симасы, зиддијјәтли бир образын мә'нәви пучлуғу охучуја асанлыгла чатдырылыр.

IX синифдә Сабирин сатираларыны өјрәдәркән чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр өзләри о шаирин әсәрләриндәки хәлгилик анлајышларыны мүәјјән етсинләр вә ајры-ајры әшјалардан нүмунәләр кәтирмәклә фикирләрини әсасландырсынлар.

•

Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин тәшкилинә даир

Сүдабә МАҺМУДОВА
Бакы шәһәри, 3 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Мәктәбдә тә'лимин мүвәффәгијјәти шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф сәвијјәси илә сых бағлыдыр. Бу саһәдә апарылан ишләр Азәрбајчан дили тә'лиминин спесифик вәзифәләриндән бирини тәшкил едир. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан дилиндән јени програмларда бу мәсәлә хүсуси јер тутур.

Шакирдләрдә дүзкүн рабитәли нитг вәрдишләринин формалашмасы өзлүјүндә нә гәдәр вачиб олса да, дил тә'лиминин гаршысында дуран дикәр вәзифәләрин һәлли илә билаваситә бағлыдыр. Бу, грамматика вә дүзкүн јазы гајдаларынын шүурлу мәнимсәнилмәсинә, онларын чанлы нитг тәчрүбәсиндә тәтбигинә имкан верир.

Чох вахт мәктәб тәчрүбәсиндә рабитәли нитг үзрә ишләрин апарылмасында чидди нөгсанлар мүшаһидә олунур. Шакирдләрин өз фикирләрини дүзкүн вә сәрбәст ифадә едә билмәмәләринә, әзбәрчилијә мејл көстәрмәләринә, мүхтәлиф синтактик конструксијалардан истифадә етмәји бачармамаларына вә с. тез-тез тәсадүф олунур. Белә һаллар бә'зән илләрлә тәкрар олунуб мөһкәмләнир, бир нов, адәт шәклинә дүшүр. Кәнчләримиздән бөјүк гисминин шифаһи вә јазылы нитгдә китаб тә'сири дәрин көк салыр вә бу чидди тәәссүф һисси доғурур. Бунун әсас тәгсири, әлбәттә, мәктәбин, мүәллимләрин, хүсусән дил-әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә дүшүр. Биз шакирдләри нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәјә һәлә дә лазыми диггәт јетирмирик. Бу һал Азәрбајчан дили тә'лиминдә рабитәли нитгин инкишафына диггәти даһа да артырмаг зәрурәтини ирәли сүрүр.

Бәс рабитәли нитгин инкишафы үчүн һансы еһтијат имканларындан истифадә едилмәлидир? Бу ишин әсас истигамәтләри һансылардыр?

Шакирдләрин рабитәли нитг бачарыгларына јијәләнмәләри сәвијјәси, бир нөв, нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрин мүһүм көстәричисидир: шакирд охудугларыны, көрдүкләрини вә ешитдикләрини сәлис ифадә етмәји, чүмләләри грамматик вә үслуби чәһәтдән дүзкүн гурмағы бачарырса, бу, онун нитгинин лазыми сәвијјәдә инкишаф етдијини көстәрир. Беләликлә, рабитәли нитгин инкишафыны, бир тәрәфдән, шакирдләрин грамматик биликләрә јијәләнмәсинин мүһүм шәрти, дикәр тәрәфдән исә, бу саһәдә апарылан ишин нәтичәси кими гијмәтләндирмәк лазым кәлир. Тәчрүбә көстәрир ки, рабитәли нитгин инкишафыны грамматик биликләрә јијәләнмәк процеси илә гаршылыглы әлагә шәраитиндә апармаг даһа сәмәрәлидир.

Шакирдләрдә рабитәли нитг бир сыра бачарыглар әсасында формалашыр.

Scanned with CamScanner

Онлардан башлычалары ашағыдакылардан ибарәтдир:

— дүзкүн, ифадәли вә шүурлу оху бачарығы;

— мәтни дүзкүн тәһлил етмәк бачарығы;

— мүхтәлиф типли вә мүхтәлиф үслубларда мәтнләр тәртиб етмәк бачарығы;

— тәртиб олунмуш шифаһи вә ја јазылы мәтнләри тәкмилләшдирмәк (редактә етмәк) бачарығы.

Азәрбајчан дили тә'лиминдә бүтүн бу бачарыгларын комплекс һалында формалашдырылмасына чалышырам. Белә һалда һәмин бачарыглар бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрир, бири дикәри үчүн васитә ролуну ојнајыр.

Дүзкүн оху бачарыгларынын формалашдырылмасы рабитәли нитгин инкишафында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Азәрбајчан дилиндән тәртиб олунмуш јени програмын тәләбинә көрә, рабитәли нитгин инкишафында дүзкүн, шүурлу, ифадәли оху бачарыгларынын формалашдырылмасы мүһүм вәзифәләрдәндир.

Мән дәрсликдәки имканларла әлагәдар олараг һәр чүмләнин мәнтиги вурғусуна вә интонасијанын тәләбләринә дүзкүн риајәт олунмасына хүсуси диггәт јетирир, јол верилән сәһвләрин јериндәчә дүзәлдилмәсинә чалышырам. Бу, охунун шүурлулуғу үчүн вә анламанын тә'мин едилмәси үчүн вачиб шәртдир.

Охунун шүурлулуғуну тә'мин етмәк мәгсәди илә мәтндәки сөз, ифадә вә чүмләләрин мә'насыны шакирдләрин дүзкүн баша дүшмәләринә, орадакы фикирләри, мәтнин мәзмун вә идејасыны анламаларына чалышырам. Охунун шүурлулуғу онун ифадәлилији илә сых бағлыдыр.

Охунун сүр'әтлилији вачиб бачарыглардан биридир. Сүр'әтли охуну тә'мин етмәк мәгсәди илә шакирдләрә мәтнин мәзмунуна вә характеринә ујғун оху темпинә риајәт етмәји өјрәдирәм. Оху заманы тәк-тәк шакирдләрдә өзүнү көстәрән тәләсиклик, јахуд ағыр оху һалларынын мәнфи тә'сирини (фикрин баша дүшүлмәсини чәтинләшдирдијини) ајдынлашдырырам. Тәдричән бүтүн шакирдләрин нормал оху сүр'әти илә— данышыг нитгинин сүр'әтинә [illegible]умаларына хүсуси диггәт јетирирәм.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, мәтндә верилән ајры-ајры чүмләләр өз үслубуна ујғун оху тәрзи—өзүнәмәхсус сәс, темп вә манера тәләб едир. Мәсәлән, 7—8-чи синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки 157 вә 193 нөмрәли чалышма мәтнләри тәсвири характердә олуб, һәр икиси хош әһвал-руһијјә илә охунмалыдыр. 158 вә 249 нөмрәли чалышма мәтнләри дә ејни үслублудур. Лакин әввәлинчи мәтн (М. Дилбази, «Көзәл апрел») бајрам тәнтәнәси илә охунмалыдыр:

Торпағымыз, бајрағымыз улудур,
Мәним елим һүнәрләрлә долудур.
Хош күнләрин азадлығын јолудур,
Чошғун-чошғун нәғмәләрин көзәлдир.

Икинчи чалышмадакы (249 нөмрәли) мәтни исә ади тәсвири темплә охумаг тәләб олунур: «Карван-карван өтән галын-сејрәк булудлар ардынча нәсә бир ајдынлыг, бир парлаг күндүз олачағы јәгин иди. Ашағыларда, дәрәнин говушан јерләриндә исә баш-баша верән зоғал ағачлары күләјин сәмтинә доғру чан атмагда, санки көкүндән чыхыб һара исә кетмәк арзусунда иди».

Мүхтәлиф чалышмалардакы нәгли вә мүһакимә характерли мәтнләрин һәр бири өз идеја мәзмунуна ујғун олараг оху техникасы тәләб едир.

Шакирдләрдә дүзкүн, шүурлу, ифадәли оху бачарыгларыны формалашдырмагда күндәлик чалышмаларын— шакирдләри оху вә јазы үзрә мәшг етдирмәјин ролу бөјүкдүр. Вахтилә В. А. Сухомлински һәлә ибтидаи тә'лимдә шакирдләрә дүзкүн оху техникасыны өјрәтмәјин вачиблијини гејд едәрәк, онлары 4000 саат учадан сәссиз охуја чәлб етмәји төвсијә едирди. Бу иш јухары синифләрдә дә давам етдирилмәлидир.

Мүәллимин нүмунәви охусу шакирдләри дүзкүн, ифадәли, шүурлу оху вәрдишләринә јијәләндирмәкдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир: бу заман онлар интонасијаја, фасиләјә, мәнтиги вурғуја, сәсин тону вә темпинә, аһәнкинә, һабелә мәтнин мәзмунуна даһа јахшы диггәт јетирирләр.

Дәрсдә нитгин образлылығы үзәриндә апарылан иш дә аз әһәмијјәт кәсб етмир. Мәтнлә иш заманы шакирдләрин диггәтини сөз вә ифадәләрин мүстәгил вә мәчази мә'наларына (бәнзәтмәләрә, мүгајисәләрә, мүбалиғәләрә, метономијалара вә с.) чәлб етмәји вачиб һесаб едирәм.

Рабитәли нитгин инкишафы үчүн шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин гаршылыглы вәһдәтини тә'мин етмәк мүһүм шәртдир: шифаһи нитг јазылы нитгә лазыми әсас вердији вә ону инкишаф етдирдији кими, јазылы нитг дә өз нөвбәсиндә шифаһи нитги дәгигләшдирир, тәкмилләшдирир.

Мән ифадә вә иншаја һазырлыг заманы шакирдләрин диггәтини мәзмунун дүзкүн дәрк вә ифадә олунмасына, үслуб вә орфографија мәсәләләринә даһа чох чәлб едирәм. Ифадә јаздырмаздан әввәл, вахтын мүәјјән һиссәсини мәтнин тәһлилинә сәрф едирәм. Бу заман шакирдләр мәтни һиссәләрә бөлүб, ајры-ајры һиссәләри тәһлил едир, һәр биринә ад (башлыг) верир, беләликлә, план гурмаг бачарыгларына јијәләнирләр. Онлар план үзрә данышмағы, өз јолдашларынын чавабларыны динләјиб, дүзәлиш вермәји өјрәнирләр.

Ифадә вә иншада мәтнин тәртиби вә јазылмасы заманы шакирдләрин диггәтини, башлыча олараг, мәтн гурмағын үч чәһәтинә јөнәлдирәм: а) мөвзудан ирәли кәлән әсас фикри мүәјјән етмәк; б) башланғыч, нәтичә компонентләрини көзләмәк; в) фикирләри ајдын, дәгиг вә ифадәли шәкилдә чатдырмағы бачармаг.

Ифадә вә иншанын мүвәффәгијјәти үчүн шакирдләрә лазыми материалы сечмәји, онлары системләшдирмәји, мүһакимәләри әсасландырмағы, фикирләрини мүәјјән ардычыллыгла шәрһ етмәји өјрәтмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Бу мәгсәдлә һәм ифадә вә иншаја һазырлыг просесиндән, һәм дә јазы ишләринин тәһлилиндән истифадә едирәм.

Рабитәли нитгин инкишафында ифадә вә инша јазыларда бурахылмыш сәһвләр үзәриндә иш мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Белә иш комплекс шәкилдә—мәзмун, систем, үслуб вә орфографија гајдаларынын көзләнилмәси бахымындан апарылдыгда даһа сәмәрәли олур. Мән шакирдләри јазыда јол верилмиш сәһвләрин коллектив тәһлилинә, өзләринин вә јолдашларынын јазыларыны мүстәгил редактә етмәјә чәлб едирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин нитгинин формалашдырылмасы, инкишафы бу ишә системли вә комплекс характер вермәкдән, бүтүн васитәләрдән мәгсәдјөнлү шәкилдә истифадә етмәкдән асылыдыр.

●

Фонетик тәһлил системиндә фәнләрарасы әлагәдән (рус дили илә) истифадә имканлары һаггында

Елбәји МАГСУДОВ
Бабәк рајону, Кәрмәчатаг кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими

Мәктәб ислаһатынын тәләбләри әсасында јениләшдирилмиш тә'лим програмларында, о чүмләдән V—IX синифләр үчүн Азәрбајчан дили програмында фәнләрарасы әлагәдән кениш истифадә едилмәси һаггында хүсуси көстәриш верилмишдир. Програмда көстәрилмишдир ки, Азәрбајчан дили фәннинин тәдрисини ән чох әдәбијјат, рус дили вә харичи дилләрлә әлагәләндирмәјә диггәт јетирилмәлидир.

Бу проблемин һәллиндә Азәрбајчан дилинин рус дили илә әлагәләндирилмәси мүасир дөврдә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Әввәлән она көрә ки, рус дили орта мәктәбдә шакирдләрә икинчи ана дили кими өјрәдилир. Бу дилин ганун-гајдаларыны онлара мәнимсәтмәк үчүн тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә системли иш апарылыр. Дикәр тәрәфдән рус дилинин тәдриси просесиндә мүнтәзәм олараг бир сыра лингвистик мүгајисәләрин, тутушдурма вә гаршылашдырмаларын даһа кениш шәкилдә апарылмасына имкан јарадыр ки, бу да мүвафиг дил һадисәләринин мәнимсәнилмәсини интенсивләшдирир, шакирдләрдә лингвистик тәфәккүрүн инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Бүтүн бунларла јанашы, ана дилинин рус дили илә әлагәләндирилмәси имканларындан сәмәрәли вә јерли-јериндә истифадә едилмәси шакирдләри рус дилини дә һәвәслә өјрәнмәјә руһландырыр, онларда бу дилә—Ленин дилинә мәһәббәт һиссини гүввәтләндирир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Мән өз иш тәчрүбәмдә бу мүһүм амили гијмәтләндирмәјә хүсуси диггәт јетирирәм. Рус дилини, әсасән, јахшы билмәјим бу ишдә мүвәффәгијјәтимин өзәјини тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, шакирдләр мүәллимдән һәмишә нүмунә көтүрмәјә чалышырлар. Бир кәнд мүәллими кими, мәним рус дилинә бәләд олмағым, јери кәлдикчә дәрсдә ана дили тә'лимини рус дили илә әлагәләндирмәјим шакирдләрдә мөһкәм инам јарадыр ки, рус дилини билмәк һәјати еһтијачдыр; ону севиб өјрәнмәјә даима һәвәс көстәрмәк мәдәни тәләбдир. Бу дили билмәк ана дилини дә мүкәммәл өјрәнмәјә әлверишли имкан јарадыр. Мән јери кәлдикчә бу барәдә шакирдләрлә сөһбәт апармаға да диггәт јетирирәм. Дәрсләрдә истифадә етдијим конкрет әлагәләндирмә фактлары онларда бу инамы даһа да гүввәтләндирир.

Азәрбајчан дили тә'лимини рус дили илә әлагәләндирмәјин имканлары чох кенишдир. Мән бурада јалныз фонетиканын тәдриси просесиндә истифадә етдијим бә'зи имканлардан бәһс етмәклә мәһдудлашмағы нәзәрдә тутмушам.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк истәрдим ки, методик әдәбијјатда, о чүмләдән дәрслик вә дидактик материалларда индијәдәк Азәрбајчан дили тә'лиминин рус дили илә әлагәләндирилмәсиндән бир систем һалында тутарлы фикир сөјләнилмәмишдир. Јалныз проф. Ә. Әфәндизадәнин IV синиф үчүн јаздығы «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки («Маариф» нәшријјаты, 1984) бир чалышмада (сәһ. 170, ч. 435) вә IV синиф үчүн дидактик материалларда Азәрбајчан дили тә'лиминин рус дили илә әлагәләндирилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Бу, илк тәшәббүс олараг тәгдирә лајигдир.

Азәрбајчан дили тә'лимини рус дили илә әлагәләндирмәјин ән јахшы имканларындан бири фонетик тәһлил просесиндә гаршыја чыхыр. Проф. Ә. Әфәндизадәнин фонетик тәһлилә даир тәдгигатларында чох һаглы олараг көстәрилир ки, тәһлилин бу нөвү үчүн јазылышы илә тәләффүзү фәргләнән сөзләрин сечилмәсинә даһа артыг диггәт јетирилмәлидир. Мән бу методик мүлаһизәјә истинад едәрәк фонетик тәһлил үчүн сечдијим сөзләр сырасында рус дилиндән алынма олуб, һәмин дилдәки јазылышындан фәргләнән сөзләрдән даһа чох истифадә етмәјә чалышырам; мәсәлән, **китара, сирк, ведрә, вағзал, старт, мәсафә** вә с. Тәһлил заманы ејни сөзләрин рус дилиндәки јазылышыны да изаһ етмәји бир тәләб кими гаршыја гојурам. Нәтичәдә, шакирдләр, мәсәлән, **китара** сөзүнүн рус дилиндә «гитара», **сирк** сөзүнүн «цирк», **ведрә** сөзүнүн «ведро», **вағзал** сөзүнүн «вокзал», **апарат** сөзүнүн «аппарат» вә с. шәклиндә јазылдығыны, бунларын тәләффүзчә дә бир-бириндән фәргләндијини мүәјјәнләшдирирләр. Әлбәттә, бу просесдә гаршыја чәтинликләр дә чох чыхыр. Чавабларын һеч дә һамысы дүзкүн олмур. Бә'зән бу вә ја дикәр сөзүн рус дилиндә нечә јазылдығыны шакирдләрә гәсдән демирәм; рус дили мүәллиминдән сорушмаларыны вә ја лүғәтдән өјрәнмәләрини төвсијә едирәм. Нөвбәти дәрсдә проблемли ситуасијанын нәтичәсини шакирдләр өзләри «һәлл едирләр».

Фонетик тәһлил апаракән сөзләрин тәләффүз формаларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдә мәктәблиләр үчүн чох гијмәтли васит олан «Орфографија-орфоепија-грамматика лүғәти»ндән истифадәјә шакирдләри тез-тез тәһрик едирәм.

Фонетик тәһлилә чәлб етдијим **колхоз, професор, програм** вә с. типли сөзләрин илк һечасындакы «о» һәрфинин, **пароход, паровоз, самовар** типли мүрәккәб сөзләрдә (рус дилиндә) исә «о» битишдиричисинин [а] кими тәләффүз олунмасына да шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм.

Азәрбајчан дилинә мәхсус бә'зи сөзләр үзәриндә фонетик тәһлил апаракән мүәјјән чәтинлик төрәдән орфограмын ајдынлашдырылмасында фәнләрарасы әлагәдән истифадә етмәјә чалышырам. Мәсәлән, «Абшерон» сөзү үзәриндә фонетик тәһлил апараркән ушаглар онун һәм «Абшерон», һәм дә «Апшерон» формасы илә гаршылашдыгларыны билдирирләр. Илк нөвбәдә гејд едирәм ки:—«Абшерон» сөзүнүн әввәлиндәки «аб» һечасы фарс дилиндә «су» демәкдир. Буна көрә дә һәмин сөз **б** илә јазылыр. Икинчи бир тәрәфдән исә бә'зи етикетләрин үзәриндә, хәритәләрдә, һәтта мәтбуатда вә дикәр јерләрдә сиз бу сөзүн «Апшерон» шәкли илә дә тез-тез растлашырсыныз. Бу, һәмин сөзүн рус дилиндәки јазылыш вариантыдыр.

Нәзәрә алын ки, «Абшерон» сөзүндәки «б» һәрфи ана дилимиздә [п] кими тәләффүз едилир. Бә'зи сөзләрдә [б] сәсинин [п] кими вә ја әксинә, [п] сәсинин [б] кими сәсләнмәси һалы ана дилимизә хас олан хүсусијјәтләрдән биридир. Мәсәлән, **Абшерон**—[Апшерон], **паспорт**—[пасборт], **шаппылты**—[шапбылты] вә с. **Абшерон** сөзүнүн ана дилимиздәки дүзкүн тәләффүз формасы олан [Апшерон] рус дилиндә јазылыш чәһәтдән дә belә гәбул едилмишдир. Сиз **Әкбәр, Әләкбәр** кими хүсуси адларымызын да рус дилиндә «Акпер», «Алекпер» шәклиндә јазылдығына диггәт јетирсәниз, [б] вә [п] с ә с л ә р и н и н јалныз Азәрбајчан дилиндә дејил, икинчи ана дилимиздә дә «әвәзләнмәси» һалыны мүшаһидә едә биләрсиниз.

Сөзүн фонетик тәһлили заманы шакирдләрин ән чох чәтинлик чәкдикләри һаллардан бири дә јазылышча ејни олан «ке» вә «ка» һәрфләринин бир-бириндән фәргләндирилмәсидир. Бу һәрфләрин сөзүн тәркибиндә дүзкүн тәләффүзүнү нәинки шакирдләр, һәтта мүәллимләр дә бәзән гарышдырырлар. Мәсәлән, **Пушкин, Горки, баскетбол, кенгуру, Кисловодск** вә с. кими сөзләрдә **к** һәрфини һәм **к** самитинин кар гаршылығы олан [к] («ке»), һәм дә **г** самитинин кар гаршылығы олан [к'] («ка») кими тәләффүз едирләр. Она көрә дә фонетик тәһлил апаракән дилимизә рус дилиндән кечмиш бу типли сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә шакирдләрин јијәләнмәси үчүн онлара әлавә изаһат вермәјә еһтијач дујулур. Шакирдләр шүурлу сурәтдә дәрк етмәлидирләр ки, рус дилиндән алынма сөзләрдә **к** самитиндән сонра инчә саит кәлдикдә о, [к] («ке») кими тәләффүз едилир; мәсәлән, Пуш[к]ин, бас[к]етбол, [К]исловодск, Гор[к]и вә с. Дикәр һалларда исә һәмин самит **г** самитинин кар гаршылығы олан [к'] («ка») кими тәләффүз едилир; мәсәлән, [к']омбајн, пар[к'], [к']аучу[к'] вә с. Дејиләнләри шакирдләрә практик чалышмалар васитәсилә мөһкәмләндирмәји лазым билирәм. Нүмунә үчүн ашағыдакы типли чалышмалардан истифадәни фајдалы һесаб едирәм.

Охујун, сөзләрдә **к** һәрфини дүзкүн тәләффүз един.

Кичик сәһв.

Камил кечән ил Артекдә өзүнә хејли дост тапмышдыр. О, индн дә украјналы Микола, ермәнистанлы Аракеллә вә москвалы Никита илә рус дили васитәсилә мәктублашыр. Бир күн Камил Никитадан алдығы мәктубда охуду ки, досту ону јај тә'тилиндә евләринә гонаг дә'вәт едир. Камил хејли севинди.

Август ајында атасы илә бирликдә Москваја јола дүшдү. Шәһәр онун чох хошуна кәлди. Онлар Никитанын јашадығы күчәни тапмадыгларына үчүн таксијә әјләшдиләр. Камил сүрүчүјә деди ки, биз Киров күчәсинә кедәчәјик. Сүрүчү Камили баша дүшә билмәди. Камил ејни сөзләри бир дә тәкрар етди. Сүрүчү јенә ону баша дүшә билмәди. Бу заман атасы Камилин гулағына пычылдады ки, Киров сөзүндә әввәлинчи саити «ка» кими тәләффүз етмәк лазымдыр. Камил «Киров» сөзүнү рус дилиндәки кими дүзкүн тәләффүз етдикдән сонра, сүрүчү күлүмсүндү вә ону баша дүшүб, машыны һәрәкәтә кәтирди.

Мәтн охундугдан сонра ушаглара ашағыдакы суалларла мүрачиәт етдим: 1) Камил достлары илә һансы дилдә мәктублашырды? 2) Сүрүчү Камили нә үчүн баша дүшмәмишди?

Бир чохлары «ке» вә «ка» һәрфләринин әлифбамызда ејни бир ишарә илә көстәрилмәсинин тә'лимдә чәтинлик төрәтдијини гејд едирләр. Әлбәттә, бу һәрфин ики сәси ифадә етмәси дикәр һәрфләрин өјрәнилмәсинә нисбәтән мүәјјән дәрәчәдә чәтинлик төрәдир. Лакин буну һеч дә әлифбамыз үчүн чидди гүсур һесаб етмәк олмаз. Дүнјада ән чох јајылмыш олан инкилис дилиндә 26 һәрфин 44 сәси ифадә етмәси, јахуд әрәб дилиндә бир сәсин бир нечә һәрфлә ишарә едилмәси мәкәр тәсадүфи характер дашыјырмы? Бодуен де Куртененин тә'бири илә десәк, һеч бир дилин әлифбасыны идеал әлифба һесаб етмәк олмаз.

Фонетик тәһлил просесиндә шакирдләрин вурғу һаггындакы биликләри даһа да мөһкәмләндирилир вә кенишләндирилир. Бу заман онлар бир даһа јәгин едирләр ки, Азәрбајчан дилиндә вурғу чох заман сөзүн ахырынчы һечасынын үзәринә дүшүр. Бунунла әлагәдар шакирдләрә билдирирәм ки, рус дилиндән алынмыш бир сыра сөзләрдә дә, дилимизин фонетик хүсусијјәтләринә ујғун олараг, вурғу сонунчу һечанын үзәринә дүшүр. Мәсәлән: **банка̀, ванна̀, шапка̀, булка̀, лампа̀** вә с. Лакин иш заманы шакирдләрә тәклиф едирәм ки, онлар һәмин типли сөзләрдә вурғуну әввәл биринчи, сонра исә икинчи һечанын үзәриндә тәләффүз етмәклә лингвистик експеримент апарыб мүәјјән нәтичә чыхармаға чалышсынлар.

Шакирдләр бу әмәлијјатдан belә бир нәтичәјә кәлирләр ки, көстәрилән

Scanned with CamScanner

сөзләрдә вурғу биринчи һечанын үзәринә дүшдүкдә рус дилинин, икинчи һечанын үзәринә дүшдүкдә исә Азәрбајчан дилинин тәләффүз нормаларына ујғун кәлир. Вурғунун өјрәнилмәси илә әлагәдар бу кими дил фактлары үзәриндә апарылан тәһлилләр һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилиндә вурғунун фәргли хүсусијјәтләрини гаршылыглы сурәтдә өјрәтмәк чох фајдалы олур вә бу, өјрәнилән дил һадисәсинә шакирдләрин марағыны хејли дәрәчәдә гүввәтләндирир.

Вурғуну өјрәтмәк мәгсәдилә фонетик тәһлил үчүн бә'зән дә елә сөзләр сечирәм ки, шакирдләр мәһз вурғудан асылы олараг сөзүн мә'насынын тәһриф олуна билдијини баша дүшә билсинләр. Мәсәлән, **Мáја, Тýла** сөзләри үзәриндә тәһлил апарырам. Шакирдләр тәһлил заманы бу хүсуси исимләр үзәриндә мүстәгил мүшаһидә апарараг, нәтичәјә кәлирләр ки, вурғу һәмин сөзләрин үзәриндә һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилиндә биринчи һечанын үзәринә дүшмәлидир. Әкс һалда, онларын мә'налары дүзкүн сәсләнә билмир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, орта мәктәб мүәллимләри үчүн нәзәрдә тутулмуш «Әдәби тәләффүз тә'лиминин методикасы» (Н. Абдуллајев, «Маариф», 1986) адлы вәсаитдә фонетик тәһлили вә ја һеча вурғусунун дүзкүн дејилишини өјрәдәркән рус дилиндән алынма сөзләр үзәриндә ишә даһа чох әһәмијјәт верилмәси төвсијә олунмушдур.

Фонетик тәһлил заманы дилләрарасы әлагә јаратмаг үчүн тәһлил едиләчәк сөзләри, әсасән, ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) һәр ики дилдә јазылышы ејни олан, лакин тәләффүз вә ја вурғусуна көрә фәргләнән сөзләр; мәсәлән: банкá—бáнка, маркá—мáрка, кассá—кáсса, чајни́к—чáјник, кофтá—кóфта вә с.

б) Азәрбајчан дилиндә мүәјјән фонетик дәјишиклијә уғрамыш рус дилиндән алынма сөзләр; мәсәлән: ведрә—ведро, гәзет—газета, чамадан—чемодан, бүст—бјуст, шосе—шоссе, милјон—миллион вә с.

в) рус дили васитәсилә дилимизә дахил олуб јазылыш вә тәләффүзү, әсасән бир-биринә ујғун кәлән сөзләр; мәсәлән: Москва [Масква], колхоз [калхоз], коммунист [камунист] вә с.

Јухарыда дејиләнләрдән belә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә фонетик тәһлил үчүн сечилән сөзләрдә рус дили илә әлагә имканлары нәзәрә алынмалыдыр. Бу, шакирдләрдә дил һадисәләринә марағы даһа да инкишаф етдирир, онлары ана дилимизлә јанашы, бөјүк Ленин дилини дә һәвәслә өјрәнмәјә истигамәтләндирир.

●

Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасында естетик тәрбијәни нечә ашылајырам

Не'мәт НЕ'МӘТОВ

Гусар рајону, гијаби орта мәктәбин мүәллими, педагожи елмләр намизәди, методист мүәллим

Зәманәмизин ән бөјүк тарихи һадисәси олан Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVII гурултајы халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, халг маарифи саһәсиндә дә тә'хирәсалынмаз вәзифәләр мүәјјән етмишдир.

Бу шәрәфли вәзифәни лајигинчә јеринә јетирмәк үчүн бүтүн имкан вә васитәләрдән мәгсәдјөнлү истифадә етмәк вачибдир.

Әдәбијјат фәнинин гаршысында дуран мүһүм чәһәтләрдән бири мәктәблиләрин естетик зөвгүнү артырмагдыр.

Бу мәгаләдә мәгсәд Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасыны тәдрис едәркән ишләјән кәнчләрә естетик тәрбијәни нечә ашыладығымы мүхтәсәр изаһ етмәкдир. Мә'лумдур ки, ишләјән кәнчләрлә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш апармаг имканы мәһдуддур. Узун илләрин тәчрүбәсинә әсасән гејд етмәк олар ки, ахшам јахуд гијаби мәктәбләрдә охујан шакирдләр бәдии әдәбијјата даһа чох мејл көстәрир вә бәдии әсәрләри бөјүк һәвәслә мүталиә едирләр. Сон илләрдә Низаминин әсәрләринин нәфис шәкилдә нәшр едилмәси даһи сәнәткарын јарадычылығына марағы гат-гат артырмышдыр. Чари дәрс илиндә мәктәбимизин әксәр шакирдләри, демәк олар ки, Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәрини бүтөвлүкдә охумушлар. Одур ки, мән «Хосров вә Ширин» әсәри барәдә мәшғәләләрдә чох асанлыгла шакирдләрдә емосионал һиссләр јарадыр вә онларын естетик зөвгләринин инкишаф етдирилмәсинә наил олурам. Бу мәгсәдлә «Хосров вә Ширин» поемасынын мәзмуну үзәриндә иш апараркән поемадан мүвафиг парчалары ифадәли охујур вә шакирдләрин нәзәринә belә бир епизоду чатдырырам: Сарајда олан маһир рәссам Шапур Хосров илә сөһбәт заманы Гафгаз көзәли Ширини она тә'рифләјир. Шапур Ширинин көзәллијини елә мәһарәтлә тәсвир едир ки, Хосров узагдан-узаға она вурулур. Шапур Ширинин өз рәфигәләри илә бирликдә сејрә чыхдығыны сораглашыб өјрәнир. Шапур мәһарәтлә чәкдији Шаһзадә Хосровун шәклини ағачдан асыб өзү кизләнир. Ширин әтрафы сејр едә-едә Хосровун шәкли асылан ағача јахынлашыр. О, рәфигәләриндән ајрылыб бир мүддәт һәмин шәклә диггәт јетирир, онун кимин рәсми олмасыны билмәјә тәләсир. Бу заман Шапур ашкара чыхыр, шаһзадә Хосрову она тә'риф едир. Ширин маһир рәссамын тә'рифи илә шәклин тә'сири алтында Хосрова ашиг олур.

Белә бир киришдән сонра шакирдләрә ашағыдакы суалла мүрачиәт едирәм: Шапурун сәнәт әсәри Ширинә нечә тә'сир көстәрир? Шакирдләр чәтинлик чәкмәдән гојулан суал әтрафында өз мүлаһизәләрини билдирирләр.

Хосров сурәтини тәһлил едәркән изаһ едирәм ки, шаир Низами бүтүн әсәрләриндәки гәһрәманлар кими Хосровун да ушаглыг илләрини гәләмә алмышдыр. Әсәрдән көрүнүр ки, Хосров ушаглыгдан гејри-ади сифәтләрә малик бир кәнчдир. О, күчлү вә һүнәрлидир. Һәлә кичик јашларындан көзәллији вә ағыллы сөзләри илә диггәти чәлб едир. Лакин сарајда бөјүјән Хосровун заһири көзәллији илә мә'нәви алəми арасында кәскин бир тәзад вардыр. Бунлары шакирдләрә чатдырмаг үчүн поемадан «Хосровун өлдүрүлмәси» фәслинин сонунда верилмиш ашағыдакы лирик рич'әти шакирдләрә охујурам:

Күнәш тәк ачылмыш бир күл көрүрсән,
Едир тәравәтлә дүнјаны рөвшән.
Әлиндә од гылынч бир булуд кәлир,
Онун вәһмәсиндән солар биткиләр.
Елә долу јағар гара булуддан
Ки, күл будағындан галмаз бир нишан.
Јатмыш бағбан бирдән ојаныб галхар,
Көрәр нә күл галыб бағда, нә күлзар.
Ким дејир ки, бағбан јаныб ағламаз,
Күлүн һәсрәтијлә үрәк дағламаз.

Әсәрдә үлви мәһәббәтлә јанашы верилән бу кәдәрли мисралар шакирдләрдә дәрин емосионал һиссләр ојадыр. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, шаир бурада Хосрову «Күнәш тәк ачылмыш күлә», онун гатилини исә «әлиндә одлу гылынч олан гара булуда» бәнзәдир. Бу јолла шаир көстәрир ки, гара булуддан јаған долу күлү хәзана дөндәрдији кими, инсафсыз гатил дә Хосровун өмүр баһарыны солдурду.

Әсәрдәки бәдии тәсвир васитәләринә диггәти чәлб едиб, көстәрирәм ки, Низами әсәрләриндә көзәллик вә мәһәббәтин тәрәннүмү әсас јерләрдән бирини тутур. Лакин сөз устасынын әсәрләринә садәчә мәһәббәтин тәрәннүмү вә көзәлин тәсвири кими бахмаг олмаз. Бу поемада охучу Шәрг гызы Ширинин пак вә тәмиз мәһәббәти илә таныш олур, Хосров кими өз һәјатыны ејшишрәтлә кечирән һөкмдарларын талејинә ачыјырыг. Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасы бу нөгтеји-нәзәрдән бөјүк ичтимаи мә'на кәсб едир.

●

Редаксијамызын почтундан

Сов.ИКП МК-нын јанвар (1987-чи ил) пленумунда М. С. Горбачов јолдаш демишдир: «Биз үмумтәһсил вә пешә мәктәбинин ислаһатына башламышыг. Јәгин сиз дә билирсиниз ки, ислаһат чәтин кедир, буна көрә дә мәктәбин мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәсиндән тутмуш тә'лим-тәрбијә просесинин мәзмунуна, форма вә методларынадәк бүтүн исти-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

гамәтләрдә ислаһат даими диггәт тәләб едир».

Мәктәб ислаһатынын гаршыја гојдуғу мүһүм вәзифәләрдән бири тәһсилин вә тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәји тә'мин етмәкдир. Бунлара наил олмаг ислаһата даир гәрарда дејилдији кими, мүәллимдән, онун идеја инамындан, професснонал усталығындан, ерудисијасындан вә с. чох асылыдыр. Редаксијамыза дахил олан мәгаләләрин бир чохунда бу вәзифәләрин нечә јеринә јетирилдијиндән бәһс едилир. Мүәллимләримиз елм вә техниканын сүр'әтлә инкишаф етдији индики дөврдә јарадычы ишләриндән, даһа сәмәрәли тә'лим үсулларындан нечә истифадә етдикләри вә газандыглары наилијјәтләрдән сөз ачырлар. Сон дөврләрдә редаксијаја дахил олан мәгаләләрдән көрүнүр ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри дә иш тәчрүбәләри һаггында мәтбуатда чыхыш етмәјә чалышырлар. Бу, чох јахшы һалдыр. Лакин бә'зи мүәллимләримиз һансы тә'лим үсулларындан нечә истифадә етдикләри, тә'лим просесиндә шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк мәгсәди илә нәјә наил олдуглары вә с. һаггында, демәк олар ки, бәһс етмирләр. Мәгаләләрин бир чохунда садәчә олараг мүәллимләримиз бу вә ја дикәр мөвзунун тәдриси заманы шакирдләрә вердикләри мә'лумат (әксәр һалларда еһтијач белә олмајан) барәдә узун-узады бәһс едирләр. Мәгаләләрдәки материалын мәзмунуну шакирдләрә садәчә олараг чатдырмаг үчүн ән азы 25—30 дәгигә вахт лазымдыр ки, бу да мүасир дәрсә верилән тәләбләрин позулмасы демәкдир. Бә'зи мәгаләләр методики вә педагожи чәһәтдән гүсурлу олур вә јахуд мүәллифләр мүәллимләрин әксәријјәтинә мә'лум мәсәләләрдән бәһс едирләр. Бу сәпкидә мәгаләләрин мәчмуәдә верилмәси мәсләһәт көрүлмүр.

Јахшы олар ки, белә мүәллимләримиз гәләмә алдыглары мөвзуларла әлагәдар тәчрүбәләриндәки јенилијин нәдән ибарәт олдуғуна хүсуси фикир версинләр. Чүнки охучуларымыза бу чүр мөвзуларда јазылан мәгаләләр даһа чох лазымдыр.

Бу вә ја дикәр мүәллифин—мүәллимин нисбәтән фајдалы фикирләрини нәзәрә алыб, редаксија бә'зи мәгаләләрин хүласәсини охучулара чатдырмағы мүмкүн һесаб едир.

Ағдам рајонундакы Новрузлу кәнд орта мәк… Әлган Бајрамов, Нахчыван МССР-ин Илич рајонундакы Чәрчибоган кәнд орта мәктәбинин мүәллими Бәхтијар Һүсејнов, Шаһбуз рајонундакы Тиркеш кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими Фиҝрәт Вәлијев, Бәрдә рајонундакы Му… ганлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими Мәлејкә Бајрамова, Газах рајонундакы Кировкәнд орта мәктәбинин мүәллими Салман Әлијев вә Мүсејиб Нағыјев, Лерик рајонундакы Анзо… кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими Бајрамәли Асланов өз мәгаләләриндә әдәбијјатын тәдрисиндә пр… летариатын даһи рәһбәри, дүнјада и… сосиалист дөвләтинин баниси В. И. Ленинин нәзәри ирсиндән, һабелә тә'лим просесиндә тәдрис-әјани васитәләрдән, техники тә'лим васитәләриндән нечә истифадә етдикләрини көстәрир, елми-техники тәрәгтинин наилијјәтләриндән данышырлар.

Әлган мүәллим шакирдләрә фолк… рун ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии, ет… естетик әһәмијјәтиндән бәһс едәр… В. И. Ленинин халг јарадычылығы… даир фикирләриндән кениш истифадә едир. О, даһи рәһбәрә һәср едилми… Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты… дан нүмунәләр көстәрмәклә фикри… әсасландырыр. Бәхтијар Һүсејнов ис… дәрсдә дијаршүнаслыг материалларындан сәмәрәли истифадә мәсәләсинә тохунур. О, тәчрүбәсинә әсасән бир даһа јәгин етмишдир ки, тә'лим просесиндә дијаршүнаслыг материалларындан истифадә материалын шүурлу сурәтдә мәнимсәнилмәсиндә чох фајдалы нәтичәләр верир. Белә фактлар шакирдләрә даһа бөјүк тә'сир бағышлајыр.

Салман Әлијев, Мүсејиб Нағыјев вә Бајрамәли Аслановун мәгаләләриндә тә'лимин техники васитәләриндән ајры-ајры мөвзуларын тәдриси заманы нечә истифадә етдикләриндән бәһс олунур.

Тәдрисин сәмәрәлилијинин артырылмасында фәнләрарасы әлагәнин јарадылмасы да лазымдыр. Ханлар рајонундакы Сәркар кәнд орта мәктәбинин мүәллими Нәркиз Бәдәлова өз мәгаләсиндә фәнләрарасы әлагә јарадылмасы үчүн мүәллимдән һәм кениш билик һәм дә методикаја дәрин бәләдчилик тәләб едилмәсини билдирир.

Әдәбијјат фәнни шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә кениш имканлара маликдир. Һәмин имканлардан бачарыгла истифадә едән мүәллимләр кәнч нәслин идеја-сијаси, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, естетик тәрбијәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләрә наил олурлар. Мәгалә мүәллифләриндән бир групу—Товуз рајонундакы Гандаллар кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими Рүстәм Ејвазов, Жданов рајонундакы Тәзәкәнд кәнд орта мәктәбинин мүәллими Фазил Вәлијев, Күрдәмир рајонундакы Моллакәнд орта мәктәбинин мүәллими Хәлил Ибраһимов, Әли Бајрамлы шәһәриндәки 4 нөмрәли натамам орта мәктәбинин мүәллими Ариф Аббасов, Газах рајонундакы Кировкәнд орта мәктәбинин мүәллими Сабир Салеһов, Нахчыван МССР-ин Ордубад рајонундакы Сабир кәнд орта мәктәбинин мүәллими Һәсән Рәфијев белә бир чәһәтә диггәти чәлб едирләр ки, јарадычы фәалијјәт көстәрмәдән, дәрсин емосионал тә'сир гүввәсини артырмадан шакирдләрин коммунист тәрбијәсини инкишаф етдирмәк мүмкүн дејилдир. Мәгаләләрдә мүәллимин чанлы данышыг дили, јүксәк нитг мәдәнијјәти, тәрбијә ишиндә нүмунәдән истифадә етмәк бачарығы вә с. мүһүм шәртләрдән һесаб олунур. Шакирдләрә тәбиәтә мәһәббәт һисси тәрбијә етмәјин јоллары көстәрилир.

Ағдаш рајонундакы Шәмсабад кәнд орта мәктәбинин мүәллими Алмаз Раһимова дәрсликләрдән, Бакыдакы 39 нөмрәли мәктәбин мүәллими Натигә Рүстәмова шакирдләрдә бәдии әдәбијјата мараг ојатмагда әдәбијјат дәрнәјинин ролундан, Ағсу шәһәр 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ағамаһмуд Меһбалыјев әдәбијјат кабинетинин ролундан кениш бәһс едирләр. Кировабад шәһәриндәки Нәсими адына 44 нөмрәли мәктәбин мүәллими Күлзар Фәттаһи исә драм әсәрләринин тәдриси просесиндә шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн, јарадычылыг мүстәгиллијинин инкишафы мәсәләсинә тохунур.

Партијамызын ирәли сүрдүјү сүр'әтләндирмә вә јенидәнгурма хәттинин һәјата кечирилдији бир дөврдә әдәбијјат мүәллимләри дә өз үзәрләриндә чидди чалышмалы вә газандыглары зәнкин тәчрүбәни һәмкарлары илә бөлүшдүрмәјә сә'ј көстәрмәлидирләр.

●

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Али мәктәбләрин рус групларында Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

Икинчи дилин (үмумијјәтлә, гејри-ана дилинин) тә'лими просесиндә фәалијјәт көстәрән објектив ганунлары вә һәмин ганунлардан ирәли кәлән принсипләри мејдана чыхармадан онун (дилин) тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәк, оптимал форма, васитә вә методлардан истифадә етмәк чох чәтиндир. Мүәјјән едилмишдир ки, гејри-ана дилинин тә'лими бир сыра спесифик ганун вә принсипләрә әсасланыр. Тә'лим просесиндә, еләчә дә програм вә дәрсликләрин тәртибиндә һәмин спесифик ганун вә принсипләрин тәләби нәзәрә алынмалы, ики апарычы ганун исә әсас көтүрүлмәлидир. Бунлар ашағыдакылардыр:

1. Икинчи дилин тә'лими просесиндә коммуникатив истигамәтә нә гәдәр чох јер верилирсә, нитг инкишафы бир о гәдәр сәмәрәли олур.

2. Ана дили илә икинчи дилин гаршылыглы тә'сири нә гәдәр чох нәзәрә алынырса, өјрәнәнин тәфәккүрү, еләчә дә нитги бир о гәдәр јахшы формалашыр, јахшы инкишаф едир.

Биринчи ганундан тә'лимдә коммуникатив истигамәтин әсас көтүрүлмәси, икинчидән исә «дилләрин хүсусијјәтләринин гаршылыглы сурәтдә нәзәрә алынмасы принсипи ирәли кәлир. Коммуникатив истигамәт, һәр шејдән әввәл, нитг ин-

Scanned with CamScanner

кишафына он иллә [illegible] едир. Дилләрин хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы исә о демәкдир ки, ејни бир дилин мүхтәлиф синифләрдә тәдриси гәтијјән ејни ола билмәз. Ј. А. Коменски һәлә вахтилә «Бөјүк дидактика»да бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазырды: ејни бир дил фактыны, грамматик гануну, орфографик вә ја орфоепик гајданы мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләринә ејни чүр өјрәтмәк олмаз. Дејәк ки, инкилис дилини франсыз аудиторијасында өјрәдәркән истифадә олунан јоллар инкилис дилини өјрәтмәјин јоллары илә һеч вахт ејнијјәт тәшкил едә билмәз. Икинчи дилин тә'лиминдә шакирдин ана дили чыхыш нөгтәси кими гәбул олунмалы, һәр ики дил арасындакы охшарлыг вә фәргләр диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр. Бөјүк педагогун фикринчә, о шәхсләр ки, өз ихтисасы (тәдрис етдији дил) илә јанашы, һәм дә шакирдин ана дилини камил билмирләр, онлардан нә мәктәбдә, нә дә аиләдә мүәллим кими истифадә етмәк јарамаз...

Тә'лимдә коммуникатив истигамәтин әсас көтүрүлмәси принсипинин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, тә'лим просесиндә һәјата кечирилән бүтүн тәдбирләр—өјрәдилән дил фактлары, мәшғәләнин тәшкили, тәтбиг олунан методлар, сечилән васитәләр, билијин јохланылмасы вә с. шакирдләрин икинчи дилдә сәрбәст данышмаларына, өз фикир вә дүшүнчәләрини, шифаһи вә јазылы шәкилдә ифадә етмәк бачарыгларынын формалашдырылмасына, һәмин дилдә данышанларын нә дедијини баша дүшмәк, һәмин дилдә јазыланлары охудугда дәрк етмәк бачарыгларынын јаранмасына хидмәт етмәлидир. Һәмин принсипин тәләбләрини јеринә јетирмәк үчүн ашағыдакы мүддәалара хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

1. Практик нитг вәрдишләринин ашыланмасына көмәк едән чалышмалар системи јарадылмалы, бу чалышмалардан мәгсәдә там ујғун шәкилдә истифадә олунмалыдыр. Тә'лимдә синифдәнхарич тәдбирләрдә елә бир мүһит јарадылмалыдыр ки, шакирд (еләчә дә тәләбә) икинчи дили өјрәнмәјә дахили тәләбат һисс етсин.

2. Дилин грамматикасынын өјрәдилмәси практик нитг бачарыгларынын тәдричән автоматлашараг вәрдишләр сәвијјәсинә галхмасы үчүн јалныз бир [illegible]итә ролуну ојнамалыдыр. Бу ба[illegible] грамматик гануну, орфоепик гајданы вә с. јериндәчә нитгә тәтбиг етмәји бачармалы, мүвафиг нитг моделләри үзрә данышмаг вә јазмаг үчүн чалышмалар үзәриндә ишләмәлидир.

Мә'лум олдуғу кими, ана дили тә'лими просесиндә шакирд (тәләбә) нитг практикасына әсасланыр, билдији дил фактларыны анализ вә синтез едәрәк нәзәри нәтичәләр чыхарыр. Бурада нитг практикасы дилин гајда вә ганунларыны өјрәтмәк үчүн база ролуну ојнајыр. Икинчи дилин тәдрисиндә исә, әксинә, әввәлчә моделләр өјрәдилир, нәзәри мүддәалар (дилин гајдалары) баша салыныр, сонра һәмин зәмин үзәриндә тәмринләр, практик чалышмалар кениш јер тутур. Она көрә дә ана дили тә'лиминдә нитгдән дилә (практикадан нәзәријјәјә) доғру истигамәт көтүрүрүксә, икинчи дилин өјрәдилмәсиндә бунун тәрсинә һәрәкәт едир, јә'ни өјрәнәнин фәалијјәтини дилдән нитгә (нәзәријјәдән практикаја) доғру јөнәлдирик. Мәсәлән, шакирд «моја мама» бирләшмәсиндә асылы сөзүн (јә'ни «моја» сөзүнүн) әсас сөзлә («мама») чинсә вә кәмијјәтә көрә узлашмасыны нәзәри чәһәтдән јахшы билирсә, онда өз нитгиндә сәһвә јол вермир: «мој мама», «мое мама» вә с. ишләтмәкдән узаг олур.

3. Дил тәдрисиндә коммуникатив истигамәти тә'мин етмәкдән өтрү нитгин дөрд мүһүм аспектини (јә'ни динләмә, анлама, охума вә јазма аспектләрини) гаршылыглы әлагәдә көтүрмәк, онлардан биринин дикәри үчүн шәрт олмасыны һөкмән нәзәрә алмаг, араларындакы диалектиканы диггәт мәркәзиндә сахламаг лазымдыр.

Дилләрин гаршылыглы тә'сиринин тә'лим просесиндә нәзәрә алынмасы принсипи илк нөвбәдә тәләб едир ки, ана дилиндә олмајан, еләчә дә ана дили илә ујғун кәлмәјән мәсәләләрин мәнимсәнилмәсинә даһа чох фикир верилсин. Һәр ики дилдә олан, ујғун кәлән фактлар исә тә'лимдә бир-бирини тамамлајыр, бири дикәри үчүн лајиг олур вә мәнимсәмәни хејли асанлашдырыр.

Икинчи дилин өјрәдилмәсиндә шакирдин ана дилиндә мүшаһидә едилмәјән, еләчә дә ана дилиндәкиндән чидди сурәтдә фәргләнән дил фактлары мәнимсәмә просесинә даһа чох мәнфи тә'сир көстәрир, ики дил арасында

сәдд јарадыр. Мисал үчүн, Азәрбајчан дилиндәки **ә, ү, ө** саитләри, **ғ, к, ч** самитләри рус бөлмәсиндә охујан вә практик чәһәтдән Азәрбајчан дилини билмәјәнләр вә ја зәиф биләнләр тәрәфиндән чох чәтин мәнимсәнилир. Бунун әксинә олараг, дејәк ки, һәр ики дилдә һәмчинс үзвлү чүмләләрдә садалама интонасијасынын (јазыда исә веркүлүн) өјрәдилмәси бир-бири үчүн дајаг олур. Ана дилиндә һәмчинс үзвлү чүмләләрин хүсусијјәтләрини јахшы билән шакирд һәмин синтактик һадисәни икинчи дилдә дә чәтинлик чәкмәдән дәрк едә билир.

Ана дили илә икинчи дилин арасындакы әлагәнин бу чүр икили хүсусијјәтләрини унудан, бу дилләрин бир-биринә һәм мәнфи, һәм дә мүсбәт тә'сирини јаддан чыхаран бә'зи мүтәхәссисләр белә бир сәһв нәтичәјә кәлирләр ки, куја тә'лимдә ики дилин мүгајисәли өјрәдилмәси, мүәллимин шакирдин ана дилини билмәси вә һәмин дилин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмасы вачиб дејил. Мәсәлән, В. В. Решетов јазыр: Рус дилинин тәдрисиндә бирбаша методдан истифадә олунмалы, ана дилинин хүсусијјәтләри нәзәрә алынмамалыдыр.

Јухарыда Ј. А. Коменскидән кәтирдијимиз фактдан ајдын олур ки, дилләрин гаршылыглы тә'сиринин нәзәрә алынмасы гәдим тарихә маликдир вә инди онун үзәриндән хәтт чәкмәк үмуми ишә зәрәр вура биләр. Ј. А. Коменскинин ингилабдан әввәлки давамчылары да, совет алимләринин бөјүк әксәријјәти дә дилләрин гаршылыглы тә'сиринин нәзәрә алынмасыны фајдалы принсип һесаб етмишләр вә инди дә едирләр.

Ј. А. Коменскинин ашағыдакы көстәриши дә чох мараглы вә фајдалыдыр: истәр дәрслик мүәллифләри, истәрсә мүәллимләр икинчи дилин өјрәдилмәси просесиндә шакирдин ана дили үзрә газанмыш олдуғу практик бачарыглара, еләчә дә нәзәри биликләрә истинад етмәли, фәнләр арасында дахили әлагә јаратмаға сә'ј көстәрмәлидирләр.

А. С. Чернјајевскинин мүлаһизәләринә нәзәр салаг. О, там чиддијјәтлә тә'кид едирди: **ана дилинин рус дили илә гаршылыглы тә'сиринин нәзәрә алынмасы тәкзиби мүмкүн олмајан дидактик тәләбләрдән биридир. Нә јахшы оларды ки, һәм Азәрбајчан, һәм дә рус дилини бир синифдә ејни мүәллим тәдрис едәјди. Бу мүмкүн олмадыгда чалышмаг лазымдыр ки, ана дили мүәллими рус дилини, рус дили мүәллими исә ана дилини камил билсин.** Олдугча көзәл вә мүасир мүлаһизәләрдир! Көркәмли педагог белә бир мараглы фикир дә ирәли сүрмүшдүр: рус дили дәрсләриндә истифадә олунан мәтнләри имкан дахилиндә әввәлчә ана дили дәрсләриндә өјрәтмәк лазымдыр. Шакирд рус дили дәрсләриндә өзүнә әввәлчәдән таныш олан мәтн үзәриндә ишләркән сөз вә ифадәләри асанлыгла дәрк едир, онун фикри дил фактлары үзәриндә чәмләшир, Намә'лум мәтн үзәриндә ишләјән шакирд исә дили чәтинликлә гаврајыр. А. С. Чернјајевски практикада буна әмәл етмиш, «Вәтән дили» дәрслијиндә вердији бир сыра мәтнләри «Рус дили» («Русскаја реч») китабына да дахил етмишдир. Буну «Ушаг ејнәји», «Хоруз вә мирвари дәнәси», «Бағбан вә онун оғуллары», «Шир дәрисинә кирмиш узунгулаг» кими бир сыра мәтнләр ајдын сүбут едир. Јухары синифләрдә, дејәк ки, М. Горкинин «Ана» романыны әввәлчә Азәрбајчан, сонра исә рус дилиндә кечән шакирдләр ону даһа јахшы дәрк едир, романын дилини мәнимсәмәкдә чидди чәтинлик чәкмирләр. Ики дилдә олан ејни әсәри, гәзет материалларыны паралел охудугда, мүгајисә етдикдә һәр ики дилин өјрәнилмәси иши хејли асанлашыр. Белә олдугда бир чох фразеоложи бирләшмәләр, аталар сөзү вә мәсәлләр даһа јахшы баша дүшүлүр вә јадда галыр. Акад. Л. В. Шерба һаглы олараг јазырды: Икинчи дили өјрәнәркән ана дилини тә'лим просесиндән «говмаг», «чыхармаг» олар, лакин ону шакирдин, тәләбәнин бејниндән говмаг, чыхармаг мүмкүн дејил. Шербанын бу фикриндән белә бир објектив нәтичә чыхыр ки, икинчи дилин тә'лими просесиндә ана дилинин хүсусијјәтләрини (мүасир терминолокијаја әсасләнсаг, дилләрин гаршылыглы әлагәсини) билмәк вә нәзәрә алмаг олдугча вачибдир.

Белә бир мүлаһизә вар ки, куја дили өјрәтмәк, һәр шејдән әввәл, һәмин дилин материаллары әсасында дүшүнмәји, фикирләшмәји өјрәтмәк демәкдир. Белә чыхыр ки, ајры-ајры милләтләрдә тәфәккүр мүхтәлиф ганунлар зәмининдә фәалијјәт көстәрир. Бу фикрин ән мәшһур мүдафиәчиләриндән

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

олан Б. В. Белјајев јазыр ки, һәр халгын өз тәфәккүр типи вар вә о, һәмин халгын дили зәмининдә формалашыр. М. В. Лјаховитски һаглы олараг буна е'тираз едир вә јазыр: тәфәккүрүн ганунлары бүтүн халглар үчүн ваһиддир, «а имејутсја лиш разныје способы структурированија јазыковых знаков». Демәли, шакирдин (тәләбәнин) тәфәккүрү һәр дилин материаллары әсасында бир чүр формалаша билмәз; бүтүн дилләрдә тәфәккүр ваһид ганунлар үзрә формалашыр.

Рус дилиндә «Озеро» мәфһумунун әламәтләрини јахшы билән шакирд азәрбајчанча «көл» сөзүнү өјрәнирсә, мәфһум һаггында һеч дә әлавә мә'лумат әлдә етмир, мә'лум билијин (мәфһумун) башга бир дилдә ифадә формасыны өјрәнир.

* * *

Али мәктәбләрин рус групларында Азәрбајчан дилинин тәдриси мүһүм мәгсәдә, јә'ни тәләбәнин кәләчәк пешәјә јахшы һазырланмасына хидмәт едир. Башга чүр ола да билмәз. Али мәктәб педагокикасынын белә ихтисаслы мүтәхәссис һазырланмасына хидмәт етмәси принсипи, һәмин принсипин тәләбинә там ујғун олараг али мәктәбдә тәдрис олунан бүтүн фәнләр мүтәхәссисләрин һазырланмасына хидмәт едир. М. Ф. Ахундов адына АРДӘПИ-дә Азәрбајчан дилинин тәдриси дә һәмин мәгсәди күдүр.

Бу институтда Азәрбајчан дилинин тәдриси камил рус дили мүәллими һазырламаға јөнәлдилмишдир. Институтун мә'зунлары, бир гајда олараг, Азәрбајчан мәктәбләриндә рус дилини тә'лим едирләр. Она көрә дә истәр рус, истәрсә Азәрбајчан дили мүәллимләри фәнләрарасы әлагәјә хүсуси диггәт верирләр. Чох мараглыдыр ки, тәләбәләр рус дилини јахшы өјрәндикдә Азәрбајчан дилини даһа дәриндән мәнимсәјирләр. Мәсәлән, рус дилиндә «алјуминиум» типли сөзләрин дүзкүн јазылышыны дәрк едән тәләбәләр һәмин групдан олан сөзләрин ана дилиндәки јазылыш формасыны да јахшы баша дүшүрләр: рус дилиндә «ју» илә јазылан сөзләр Азәрбајчан дилиндә «ү» илә јазылыр: демәли, «алјуминиум» сөзүнүн рус дилиндә дүзкүн јазылышыны билән тәләбә онун Азәрбајчан дилиндә **алүминиум** кими јазылмасыны да баша дүшүр. Тәләбә ону

илә гуртаран сөзләр Азәрбајчан дилиндә «а»сыз јазылыр: «анкета»—**анкет** (саит атылдыгда башга мә'на билдирән сөзләр исә «а» илә јазылыр: **ботаника—ботаник...**).

Рус дилиндә сону «-ма» һечасы илә битән сөзләр (программа...), Азәрбајчан дилиндә «-ма»сыз јазылыр (**програм**); **«ассистент»**, **«сессија»** типли сөзләр һәр ики дилдә гоша «с» илә јазылыр вә с.

Үмумијјәтлә, рус дилинин ана дили илә әлагәдар өјрәнилмәси мүсбәт нәтичә верир. Тәләбәләр грамматик тә'рифләри (нитг һиссәләринин тә'рифи, чүмлә үзвләринин тә'рифи, садә чүмләнин тә'рифи вә с.) бир дилдә јахшы билирләрсә, икинчи дилдә онлары өјрәнмәјә бир о гәдәр дә чох вахт сәрф етмирләр.

* * *

Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирәркән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөзләрин чохлуғу дејил, фәаллығы, даһа дәгиг десәк, дилдә чох ишләнмәси башлыча шәртдир. Мүасир зијалы ана дилиндә данышаркән орта һесабла 2—3 мин сөзлә (лексик ваһидлә) мәһдудлашыр. Ону да гејд едәк ки, Молјерин әсәрләриндә чәми 7, Милтонун јарадычылығында 8, Һомердә 9, Пушкиндә исә 10 мин лексик ваһиддән истифадә олунмушдур (бах: И. Ј. Блинов. Выразителноје чтеније и култура устној речи. М., 1946, сәһ. 16).

Демәли, рус мәктәбләриндә шакирдин (хүсусән гејри-азәрбајчанлыларын) Азәрбајчан дили үзрә, орта һесабла 500-ә гәдәр лексик ваһиддән фәал истифадә етмәси дә кифајәтдир. Лүғәтин зәнкинләшдирилмәсиндә мә'нача охшар (**завод** вә **фабрик**; **ағач** вә **кол**; **мә'рузә** вә **мүһазирә**; **вағзал** вә **стансија**; **тәблиғат** вә **тәшвигат** типли) формача јахын (**абонемент** вә **абонент**; **әсәб** вә **әбәс**; **мәс'ул** вә **мәһсул**; **сүр'әт** вә **сурәт**; **мәрһум** вә **мәһрум**; **мүстәгил** вә **мүстәгим**; **тәчрид** вә **тәдрич**; **һәјат** вә **һәјәт**; **е'тираз** вә **еһтирас** типли) олан сөзләр үзәриндә иш апармағын мүстәсна ролу вардыр. Һәм мә'на, һәм дә формача охшар сөзләрин (**мүбаһисә** вә **мүсаһибә**; **тәдгигат** вә **тәһгигат** вә с.) мүгајисәли өјрәдилмәси дә диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр.

Биз бурада Азәрбајчан дили тә'лиминин икинчи дил кими, бә'зи мәсәләләринә тохундуг. Әлбәттә, онлары еһкам кими гәбул етмәк олмаз. Бу мүлаһизәләрин бә'зиләри бизим субјектив фикримиздир вә башгалары тәрәфиндән тәкзиб олуна биләр. Амма дүшүнмәк, көтүр-гој етмәк бахымындан мәгаләдә ирәли сүрүлмүш фикирләр, күман етмәк олар ки, гејри-ана дили тә'лиминин нәзәри проблемләрини тәдгиг етмәјин вачиблијинә диггәти чәлб едәчәк. Бунсуз онун практик чәтинликләрини арадан галдырмаг мүмкүн дејил.

●

Азәрбајчан дилиндән нитг инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкилинә даир

Наимә МӘММӘДОВА
Сумгајытдакы 11 нөмрәли мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Рус мәктәбләриндә тәдрис едилән Азәрбајчан дили, бир фәнн кими, кәнчләрин бејнәлмиләлчилик тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнамагла бәрабәр, шакирдләри халгымызын мәдәнијјәти, әдәбијјаты вә инчәсәнәти илә даһа јахындан таныш едир. Бу мәктәбләрдә Азәрбајчан дилини шакирдләрә практик шәкилдә мәнимсәтмәк програмын мәзмунунда әсас тә'лим мәгсәди кими нәзәрдә тутулмушдур. Она көрә дә һәмин мәгсәдә наил олмаг үчүн мүәллимдән шакирдләрин нитг фәалијјәтинин мүхтәлиф нөвләри үзрә (данышма, динләјиб анлама, оху вә јазы) бачарыг вә вәрдишләри формалашдырмаға даһа артыг диггәт јетирмәји тәләб олунур.

Мән дәрс дедијим мәктәбдә өз тә'лим фәалијјәтими програмдан ирәли кәлән тәләбләр сәвијјәсиндә гурмаға мүнтәзәм диггәт јетирирәм.

Чохиллик тәчрүбәмә әсасән мүәјјән етмишәм ки, нитг инкишафы үзрә ишләрин мүвәффәгијјәтинә наил олмаг үчүн, илк нөвбәдә, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бунун үчүн мән илк нөвбәдә дәрсликдә верилмиш јени сөзләри әввәлчәдән нәзәрдән кечирир, орада онларын мә'на, тәләффүз чәһәтдән чәтинлик дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәјә чалышырам. Мәсәлән, V синфин дәрслијиндәки 5-чи параграфда јени лексик материал кими, **чалышмаг, сахламаг, битирмәк** вә **мә'лумат** сөзләри верилмишдир. Мүәјјәнләшдирирәм ки, бу дөрд сөздән үчү мәсдәр, бири исә исимдир вә онлардан һәр биринин тәләффүзү үзәриндә иш апарылмасына еһтијач вар. Она көрә дә дәрс просесиндә һәмин сөзләрин лексик мә'насыны мәнимсәтмәклә јанашы, онларын дүзкүн тәләффүзүнүн өјрәдилмәсинә дә хүсуси диггәт јетирирәм.

Ајры-ајры лексик ваһидләрин мәнимсәдилмәси о заман тә'мин олунур ки, шакирд һәмин сөзләри сәрбәст олараг дүзкүн тәләффүз едир вә чанлы данышығынын нитг материалына чевирә билир.

Мән бу мәгсәдә наил олмаг үчүн јени сөзләрлә илкин танышлыг мәрһәләсиндән сонра мәтн вә чалышмалар үзәриндә лазыми иш апарыр, нитг мәшги заманы исә јенидән һәмин сөзләрин үзәринә гајыдыр, онларын системли вә ардычыл тәкрар олунмасыны тә'мин едирәм.

Нитг инкишафы үзрә ишин сәмәрәли тәшкилиндә мүһүм шәртләрдән бири, үзәриндә иш апарылан сөзләрин мүхтәлиф грамматик група аид олмасыны нәзәрә алмагдыр. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләрин лүғәт еһтијаты кифајәт гәдәр исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә башга нитг һиссәләри һесабына зәнкинләшсин. Бә'зи һалларда бу тәләб дәрсликләрин тәртибиндә көзләнилмәдији үчүн мүәллимин иши чәтинләшир. Мән дәрслијин үмуми структурундакы бу чатышмазлығы нәзәрә алыр вә лүғәт үзрә ишин мүвәффәгијјәтли апарылмасына сә'ј көстәрирәм.

Јени сөзләрин үзәриндә иш апараркән мүвафиг исимләрин мә'наларыны изаһ етмәклә јанашы, әшјанын өзүнү вә ја шәклини көстәрирәм. Дәркетмә вә јаддасахламада бу, хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чәтин анлајышлары ифадә едән јени сөзләр үзәриндә иш заманы, јери кәлдикдә, һәм тәрчүмәдән, һәм дә шакирдләрин ана дилиндә изаһат апармаг үсулундан истифадә едирәм. Нөвбәти дәрсләрдә ејни сөз-

CamScanner ile taranır
Scanned with CamScanner

ләрин нечә мәнимсәдилдијини мунтәзәм олараг јохлајыр вә шакирдләри һәмин сөзләрә аид хүсуси чалышмалар үзәриндә ишләдирәм. Белә чалышмалар сырасында вердијим сөзләрин антоним гаршылығыны тапмаг үзрә апарылан ишә шакирдләр хүсуси мараг көстәрирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдә јени өјрәнилән лексик ваһидләри сөз бирләшмәләри тәркибиндә ишләтмәји шакирдләрә өјрәтмәјин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Белә чалышмаларда шакирдләр јени өјрәндикләри сөзләри онлара мә'лум сөзләрлә узлашдырыб, Азәрбајчан дилиндә даһа конкрет анлајышлары ифадә етмәјин јолларыны һәвәслә ахтарыб тапырлар; демәк, сөз бирләшмәси моделләриндән истифадә етмәк үзрә мүвафиг вәрдишләрә јијәләнирләр. Бу исә тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрин нитг инкишафына чохаспектли тә'сирини көстәрир.

Сөз бирләшмәләри гурмаг үзрә вәрдишләрин формалашдырылмасында мән, илк нөвбәдә, дәрслијин имканларыны нәзәрә алыр, орада белә бирләшмәләрлә бағлы верилмиш лексик-грамматик чалышмалардан истифадә едирәм.

Мә'лум олдугу үзрә, диалоҝи вә моноложи структурда гурулмуш мәтнләр бүтөвлүкдә чанлы нитг нүмунәсидир. Белә мәтнләр Азәрбајчан дилиндән һәр бир дәрсин мәркәзиндә дурур. Бунларын үзәриндә апарылан системли иш шакирдләрдә һәм оху техникасыны, һәм тәләффүз вәрдишләрини, һәм дә рабитәли нитг бачарыгларыны инкишаф етдирмәјә әлверишли имкан јарадыр. Мән өз иш тәчрүбәмдә бу имканлардан ашағыдакы ардычыллыгла истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирирәм.

1) Әввәлчә, охујуб анламаја наил олмаг үчүн мувафиг чүмләләрдәки јени вә унудулмуш сөзләрин, һәм ајрылыгда, һәм дә сөз бирләшмәләри тәркибиндәки мә'наларыны шакирдләрин дүзкүн баша дүшмәләринә, беләликлә, бир-бири илә бағланан чүмләләр зәнчириндә мәтнин мәзмунуну дәрк етмәләринә сә'ј көстәририрәм. Бу заман, јери кәлдикчә, тәрчүмәдән дә бир васитә кими истифадә едирәм.

2) Охујуб анлама просеси бүтүн синфин фәал иштиракы илә баша чатдыгдан сонра мәтнин мәзмунуна аид суаллара шакирдләрдән чаваблар тәләб едирәм; дәрсликдәки һәр суалы онлардан бири охујуб тәрчүмә едир, башгалары азәрбајчанча чаваб верирләр.

3) Даһа сонра, мәтнин лексикасы вә мәзмуну илә әлагәдар, дәрсликдән мувафиг чалышмалар үзәриндә иш апарырам. Мәтнин мәзмунуну, лексикасыны, орада ишләдилмиш һәтта бә'зи сөз формалары вә чүмлә конструксијаларыны шакирдләрин даһа јахшы мәнимсәјә билмәләриндә һәмин типли чалышмалар мүһүм рол ојнајыр вә ән ефектли тә'сирини көстәрә билир.

4) Нәһајәт, мәтни шакирдләрин мүстәгил вә сәссиз охумаларына бир нечә дәгигә вахт ајырыр вә сонра онлардан азы ики-үч нәфәринә мәтнин мәзмуну-ну нагыл етдирирәм. Бу просесдә нисбәтән нитги зәиф олан шакирдләр мәтнә бахараг дејил, она аид суаллардан (дәрсликдә верилмиш суаллардан) бир план кими истифадә етмәклә данышмага ичазә верирәм.

Шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдириб формалашдырмагда дәрсликдәки мувафиг ше'р вә ше'р парчаларыны онлара әзбәрләтмәк тә'лимин ефектлијинә гүввәтли тә'сир көстәрир. Шакирдләр өзләри буна хүсуси мараг көстәрир, ше'рләри һәвәслә әзбәр өјрәнирләр. Көрүнүр, бу Азәрбајчан дилинин көзәл сәсләнмәсини, поетик бир дил олмасыны, естетик вүс'әтинә көрә фәргләнмәсини шакирдләрин даһа јахшы һисс етмәләриндә мүһүм рол ојнајыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, програм материалына дахил олан ше'рләрдән башга, ән көркәмли шаирләримизин һикмәтли сөзләрлә зәнкин олан мисраларындан да муәјјән нүмунәләр сечиб синифдә онлары шакирдләрә јаздырыр вә әзбәр өјрәнмәләрини төвсијә едирәм.

Әлбәттә, фәннин тәдрисиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмә үзрә ишләрин имканлары чох кенишдир. Мән бурада өз иш тәчрүбәмлә әлагәдар онлардан анчаг бә'зиләринә диггәти чәлб етмәји нәзәрдә тутмушам.

Синифдәнхарич тәдбирләр просесиндә шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәси

Әминә ТАҒЫЈЕВА
Азәрбајчан ММТИ-нин Шәки филиалынын методисти

Шакирдләрин нитгинин һәм мәзмун, һәм дә формача зәнкинләшдирилмәси, мәнтиги тәфәккүрләринин вә јарадычылыг габилијјәтләринин инкишафы гајғысына галмаг мүасир мәктәбин гаршысында гојулмуш мүһүм вәзифәләрдән бирәдир. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмында дејилир:

«Партија ирәли сүрүлмүш вәзифәләрин јеринә јетирилмәсини инсан амилинин ролунун јүксәлдилмәси илә әлагәләндирир. Сосиализм чәмијјәти ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә күтләләрин јарадычылығыны инкишаф етдирмәк үчүн јени јоллар тапмадан сәмәрәли фәалијјәт көстәрә билмәз». Кәнч нәсли јүксәк мәдәни кејфијјәтләрә јијәләндирмәјин шәртләриндән бири дә онлары зәнкин нитг мәдәнијјәтинә малик вәтәндашлар кими јетишдирмәкдир. Дөврүмүзүн, бу актуал проблеми өз һәллини илк нөвбәдә мәктәбдә тапыр. Одур ки, тә'лим-тәрбијә ишинин бүтүн мәрһәләләриндә буна диггәт јетирилмәси тәләб олунур.

Мәктәбдә бу мүһүм вәзифәнин һәјата кечирилмәси үчүн имканлар чохдур. Бунлардан бири дә синифдәнхарич тәдбирләрдир. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, синифдәнхарич тәдбирләр (хүсусилә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат үзрә) шакирдләрин тә'лимә олан марағыны артырмагла јанашы, һәм дә онларын нитг мәдәнијјәтинә гүввәтли тә'сир көстәрир. Лакин бу тәдбирләр о заман даһа сәмәрәли нәтичә верир ки, тә'лим материалы илә синифдәнхарич мәшғәләләр арасында лазыми әлагә јарадылсын.

Дүздүр, синифдәнхарич тәдбирләр мәктәбин тәдрис програмына дахил дејил, көнүллүлүк принсипинә әсасланыр вә бир нөв синифдә апарылан ишләрин давамы олур. Демәли, синифдәнхарич тәдбирләр јалныз өз формасына көрә тәдрис просесиндән фәргләнир, мәзмунуна көрә исә бу просеслә бирләшир. Она көрә дә үмумтәһсил мәктәбләриндә бу ишә чидди әһәмијјәт верилмәлидир.

Шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәсиндән данышдыгда онлары сөз вә јазыдан дүзкүн, дәгиг вә мәһарәтлә истифадә етмәк бачарығы илә силаһландырмаг мәсәләси дүшүнүлүр. Бүтүн мәшһур дил хадимләри нитг инкишафы мәсәләсинә чох бөјүк әһәмијјәт вермиш вә вермәкдәдирләр.

«Дилин тәмизлији, мә'на дәгиглији вә кәскинлији уғрунда мүбаризә мәдәнијјәт силаһы уғрунда апарылан мүбаризәдир» (М. Горки, «Әдәбијјат һаггында». 1953, сәһ. 663).

Шакирдләрин рабитәли нитги үзәриндәки иш, мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат үзрә тәшкил олунан бүтүн мәрһәләләрдә өз әксини тапмалыдыр. Шакирдләр синифдәнхарич тәдбирләрин фәал иштиракчысы вә јахуд билаваситә ичрачысы, ифачысы олдугларындан тәдбир онларын нитг мәдәнијјәтинә гүввәтли тә'сир көстәрир. Һәмин тә'сири артыран амилләри ашағыдакы кими үмумиләшдирмәк олар:

— синифдәнхарич тәдбирләр шакирдин елми дүнјакөрүшүнүн кенишләндирилмәсинә, онда совет адамына хас олан јүксәк мә'нәви вә әхлаги кејфијјәтләрин формалашдырылмасына имкан јарадыр;

— синифдәнхарич тәдбирләр шакирдин асудә вахтынын сәмәрәли тәшкилини тә'мин етмәклә јанашы, синифдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан ве-

Scanned with CamScanner

ритмини билији дәринләшдирир; шакирдин мејл вә габилијјәтини мүәјјәнләшдириб үзә чыхарыр;

— синифдәнхарич тәдбирдә шакирд мүәјјән вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн она тапшырылан иш үзәриндә ахтарыш апарыр; бунун үчүн о, мүстәгил чалышмаға сә'ј едир; бу чәһәт шакирди мәсәләнин маһијјәтини дәриндән дәрк етмәјә доғру истигамәтләндирир;

— синифдәнхарич тәдбирдә шакирд даһа мүстәгил олур, сөһбәт вә мүбаһисәләрә гошулур; бу исә онун мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, нитгини зәнкинләшдирир.

Республикамызын мәктәбләриндә синифдәнхарич ишләри шакирдләрин рабитәли нитгини формалашдырмаға көмәк истигамәтиндә тәшкил едән габагчыл мүәллимләр чохдур. Бунлардан Ҝ. Алхасовун, А. Зејналовун (Шәки), Ҝ. Мирзәјеванын (Јевлах), С. Абдуллајевин (Ағдаш) вә башгаларынын габагчыл иш тәчрүбәси диггәти чәлб едир. Белә мүәллимләр синифдәнхарич тәдбирләрин кејфијјәтли олмасы үчүн ону тәрбијәви тәдбирләрин иш планына дахил едир, јери кәлдикчә, һәмин тәдбирләри һәјата кечирмәјә сә'ј көстәрирләр. Онлар, һәр шејдән әввәл, тәдрис илинин башланғычында програмын тәләбинә мувафиг олараг синифдәнхарич охунмасы зәрури олан әсәрләрин сијаһысыны тәртиб едир, лазыми әсәрләрин әлдә олунмасыны тә'мин едирләр. Сонра шакирдләрә синифдәнхарич охујачаглары әсәрләрин сијаһысыны верир вә мүәјјән гејдләр апармаларыны тапшырырлар: 1) әсәрин идеја-мәзмуну: 2) әсәрин дилиндәки бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри; 3) баш гәһрәманларын нитгинин хүсусијјәти; 4) әсәрдәки характерик епизодлар; 5) тәсадүф едилән чәтин сөз вә ифадәләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр таныш олдуглары әсәрләрә даир апардыглары гејдләр әсасында: 1) әсәрә мүстәгил јанашмаг бачарығына јијәләнирләр; 2) әсәрин идеја вә мәзмунуну дүзкүн баша дүшүрләр; 3) һадисәнин мәзмунуну план әсасында шифаһи вә бә'зән дә јазылы нәгл едир, јахуд рә'ј сөјләјирләр.

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндә диггәти чәлб едән кејфијјәтләрдән бири дә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны вә нитгинин грамматик гурулу-

рыдыр. . . . . Кичик Дәһнә кәнд 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими К. Алхасов синифдәнхарич оху заманы, дикәр мүһүм мәгсәдләрлә јанашы, нитг инкишафы мәсәләсинә дә диггәтлә јанашыр. О, шакирдләри һәм ифадәли оху техникасы илә дүзкүн силаһландырыр, һәм дә лүғәт үзрә ишләрин апарылмасына хүсуси диггәт јетирир. Бу мәгсәдлә, мәсәлән, шакирдләрә охудуглары әдәбијјатдан, еләчә дә мәтбуатда, радио вә телевизија верилишләриндә тәсадүф етдикләри чәтин сөзләри сечиб лүғәт дәфтәринә көчүрмәји тапшырыр. Сонра һәмин сөзләрин мә'насыны «Јени сөзләр аләминдә» адлы сөһбәт заманы синифдәнхарич мәшғәлә саатларында шакирдләрин фәал иштиракы илә изаһ едир. Мүәллим јери кәлдикчә бә'зи көһнәлмиш (архаик) сөзләрин, мәсәлән, **дарға, муров, муздур, кәндхуда, хыш, бојундуруг, кәтмән** вә с. заман кечдикчә мә'наларынын мәһдудлашдығыны, тарихизмләр сырасына кечдијини; **нөкәр, ханым, сүлалә, началник** вә с. сөзләрин јени мә'на кәсб етдијини; **космонавт, космос, колхоз, комбајн, партком** вә с. бу кими сөзләрин дилин лүғәт тәркибиндә фәал мөвге тутдуғуну шакирдләрә баша салыр.

Ҝамил мүәллим шакирдләри әдәби дил нормалары илә даһа јахындан таныш етмәк үчүн онлара әдәби дилдә ишләнмәјән вә јалныз Дәһнә шивәсиндә ишләдилән сөзләри топламаға да һәвәсләндирир. Шакирдләр бу мәгсәдлә «әппәк» (чөрәк), «гәтдә» (гәдәр), «бафа» (дәрп), «малаза» (хиртдәк), «хотул» (кичик от тајасы) вә с. сөзләри тапыр, мүәллимин көмәклији илә онларын мә'насыны, ишләнмә мәгамыны өјрәнирләр.

Мүәллим шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн һәмчинин бөјүк тәнәффүсдә мәктәб радио говшағында ингилаби вә ән'әнәви бајрамлар, тарихи күнләр мүнасибәтилә шакирдләр мәтбуатын мараглы јазыларыны охудур, әзбәр ше'рләр сөјләдир, гыса чыхышлар етдирир.

Шакирдләрин әдәби дилә мүкәммәл јијәләнмәсиндә, мүәјјән фикирләри aјдын вә образлы дилдә ифадә етмәсиндә, һәр сөзү јерли-јериндә ишләтмәји бачармаларында әдәби-бәдии әсәрләрин дили үзәриндә апарылан тәһлилин әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу саһәдә Ша-

кир ... нөмрәли орта мәктәбин мүәллими А. Зејналовун иш тәчрүбәси тәгдирәлајигдир. О, јухары синиф шакирдләри илә апардығы синифдәнхарич мәшғәләләрдә, мәсәлән, Р. Рзанын «Ленин» поемасы, Фүзулинин «Сөз» гәзәли вә с. әсәрләрин комплекс тәһлилиндә шакирдләрин фәал иштиракыны тә'мин едир. Бу исә шакирдләрдә дил дујумуну гүввәтләндирмәкдә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Мүәллим онларда бу мүһүм кејфијјәтләри даһа да инкишаф етдирмәк үчүн вахташыры «Дил мәдәнијјәти мәсәләләримиз», «Әдәби дил үмумхалг дилинин ән јүксәк мәрһәләсидир», «Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинлији», «Азәрбајчан әдәби дилиндәки грамматик терминләр», «Нитг мәдәнијјәти нәдир?», «Азәрбајчан әдәби тәләффүзү һаггында», «Нитг вә онун үслублары», «Мәтбуат (гәзет) дили», «Синонимләр» вә с. мөвзуларда мә'рузә вә музакирәләр тәшкил едир.

Абил мүәллим «Грамматика» ... васитәсилә дә шакирдләрин нитг инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрир. Мәсәлән, ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә јазылы вә шифаһи иш апарыр.

1. Бир нечә тапмача вә јанылтмач јазын, онлары дүзкүн тәләффүзлә охујун вә мә'наларыны изаһ един.

2. Јерли фолклора, мәсәлән, халг ојунларына, бајатылара, ашыг гошмаларына вә с. аид нүмунәләр топлајыб јазын.

3. Мәшһур рәссамларын әсәрләриндән репродуксијалар топлајыб, онлары гыса шәкилдә тәсвир един вә с.

Рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләрин һүдудлары чох кенишдир. Арзу едәрдик ки, аз-чох иш тәчрүбәсиндән јаздығымыз мүәллимләр, јәгин ки, бу һүдудлардан даһа сәмәрәли вә даһа оптимал истифадә етмәјә чалышмагда өз сә'јләрини әсиркәмәјәчәкләр.

●

А. С. Пушкин—1837—1987

Өлмәз сәнәткар

Наилә МУРАДӘЛИЈЕВА
филолокија елмләри намизәди

Сәманы гызыл күнәшсиз, уча дағлары гарлы зирвәсиз, үммaнлары чағлајан далғаларсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмадығы кими, поезијаны да Пушкинсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. 150 илдир ки, онун ады әбәдијјәтә говушур. 150 илдир ки, Сәбуһинин кәдәрли наләси күмүш чалмалы Гафгаз дағларыны титрәдир, «Шаир мәчлисинин башчысы» Пушкин «дүнја гулдурлары тәрәфиндән өлдүрүлдү»—дејә аләмә экс-сәда салыр. М. Ф. Ахундов «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нда шаирин рус әдәбијјатындакы ролуна јүксәк гијмәт верәрәк үрәкјанғысы илә јазырды:

«Ломоносов өз дүһасынын көзәллијилә ше'р евини бәзәди, лакин орада онун (Пушкинин) хәјалы јерләшди;

Державин ше'р аләмини фәтһ етдисә дә, онун гуручусу вә һөкмдары Пушкин сечилди;

Карамзин бадәни елм шәрабы илә долдурду, бу долу бадәнин шәрабыны да о (Пушкин) ичди».

150 илдир ки, Пушкинин анадан олмасы вә вәфаты күнү бүтүн ше'рсевәр, сөзсевәрләр тәрәфиндән еһтирам вә мәһәббәтлә гејд едилир. 150 илдир ки, шаирин шәхсијјәти, һәјаты вә јарадычылығы илә бағлы һәр нә варса диггәтлә изләнир, өјрәнилир, шаирин һаггында санбаллы әсәрләр јараныр.

Азәрбајчан алимләри Низами вә Нәсими, Фүзули вә Вагифи севиб өјрәндикләри кими, Пушкинин һәјатында, јарадычылығында Азәрбајчан вә азәрбајчанлыларла бағлы һәр бир шеји дамла-дамла, мисгал-мисгал топлајыр, тәдгигатлар апарыр, бу мөвзуда мараглы әсәрләр јазырлар. Пушкинин Азәрбајчанла гырылмаз бағларынын өјрәнилмәсиндә көркәмли Азәрбајчан алимләриндән М. Рәфили, М. Ариф,

Scanned with CamScanner

М. Чәлал, Ә. Ә. Сејидзадә, Ш. Гур-нов, М. Садыгов вә башгаларынын тәдгигатлары хүсусилә марағлыдыр. Бу әсәрләрдә Пушкинлә шәхсән таныш олан һәмвәтәнләримиз һаггында да мә'лумат верилир. Мә'лумдур ки, 1829-чу илдә Әрзурума сәјаһәт заманы Пушкин јолда Чәнуби Азәрбајчан шаири Фазилхан Шејда илә көрүшмүшдүр. О, «Әрзурума сәјаһәт» әсәриндә бу көрүшү тәфсилаты илә гәләмә алмышдыр. «Горучу дәстәнин забити... мәним арзума көрә мәни Фазил хана тәгдим етди. Мән тәрчүмәчи васитәсилә дәбдәбәли шәрг саламы башламаг үзрә идим. Лакин, Фазил хан мәним бу јерсиз зәһмәтимә абырлы бир адамын гејдкешлијилә садәчә чаваб вердији заман, бу һал мәнә ар кәлди. О, мәни Петербургда көрәчәјинә үмид едир вә тәәссүфләнирди ки, бизим танышлығымыз узун сүрмәјәчәк вә и. а. мән утанараг, дәбдәбәли күлүнч әданы тәрк едиб, ади Авропа чүмләләринә мүрачиәт етмәјә мәчбур олдум... Бундан сонра адамларын гојун дәрисиндән папағына вә хыналы дырнагларына бахараг, һагларында әввәлчәдән фикир сөјләмәрәм».

Петербурга гајытдыгдан сонра шаир Фазилхан Шејдаја «Фазил-хана» ше'рини һәср етмишдир. Пушкин Әрзурума сәјаһәти заманы даһа бир шаирлә—Мирзәчан Мәдәдовла да јахындан таныш олур. О, Гафгазда азәрбајчанлы забит вә дөјүшчүләрлә дә көрүшмүш вә онлардан алдығы хош тәәссүраты «Әрзурума сәјаһәт» әсәриндә мәһәббәтлә гәләмә алмышдыр. Шаир дөјүшләрдә гәһрәманлыг көстәрмиш, Фәрәчулла бәј вә Фәрһад бәј һаггында хүсуси мәһәббәтлә данышыр. Фәрәчулла бәјин шәклинин үзәриндә өз автографыны јазмыш, Фәрһад бәјә исә ајрыча ше'р һәср етмишдир.

Пушкинин Гафгазда таныш олдуғу азәрбајчанлылардан көркәмли маарифчи шаир Аббасгулу аға Бакыханова мүнасибәти хүсусилә диггәтәлајигдир. Бу да марағлыдыр ки, онларын танышлығы сонрадан аиләви достлуға чеврилмишдир. Мәрһум Ш. Гурбановун «Пушкин вә Азәрбајчан поезијасы» китабында охујуруг: «Бу танышлыг вә јахынлыг ики гардаш халгын, рус вә Азәрбајчан халгларынын габагчыл нүмајәндәләринин танышлығы вә јахынлығы иди».

Гафгазда олдуғу мүддәтдә Пушкин рир вә ... етди кими, өзүнүн Гафгазла бағлы әсәрләриндә онларча Азәрбајчан сөзләриндән вә адларындан истифадә едир. Шаирин әсәрләриндә «Күлнар», «Лејла», «чалма», «бәј», «дәрвиш», «чөрәк», «чубуг», «гандал» вә с. кими сөзләр раст кәлирик. Пушкин Гафгазда чох аз галмышды. Лакин өз мәһәббәт, хош мүнасибәтилә азәрбајчанлыларын үрәјиндә әбәди һејкәлә чеврилмиш...

Пушкинин јарадычылығы, јалныз ону јахындан танıјанлара јох, ондан сонра кәлән нәслин нүмајәндәләринә дә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. С. Ә. Ширвани, Һ. Зәрдаби, Ф. Көчәрли онун јарадычылығы илә дәриндән марагланмышлар. 1880-чи илдә Москвада Пушкинин илк һејкәлинин ачылышы заманы Сејид Әзим Ширвани «Пушкинә һејкәл гојулмасы мүнасибәтилә» ше'рини гәләмә алмышдыр.

Забани-руси асан етмәјә тәгрири-тәһри...
Әкәрчи хејли зәһмәтләр чәкиб һәр
арифи дана
Бали, бу ахырынчы дәфә дә бир
әфсану-әкмал
Лисани, һәм лүғәти-руси етди тазәдән а...
Александр ким олдур Серкејевич Пушкин
ләгәб шаир
Нечә китаб етмишдир ол ширин-сүхән
пејда
Мәчалисләр тапыб зијнәт о пакын
нәсрү-нәзминдән

Пушкини севән Азәрбајчан зијалыларынын ән нәчиб мәгсәдләриндән би... ри дә онун әсәрләринин кениш ха... күтләсинә чатдырылмасы олуб. Бу ... анчаг бәдии тәрчүмә васитәсилә баш кәлә биләрди.

Кечән әсрин 70-чи илләриндә т... нынмыш сөз усталары шаирин әсәрләрини дилимизә тәрчүмә етмәјә башламышлар. Әһмәдбәј Чаваншир вә М. Һ. Әфәндизадә тәрәфиндән чеврилми... бир сыра ше'рләр, «Дубровски» вә «Чөл ханымы» повестләри азәрбајчанлы охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Кечән әсрин сону... Азәрбајчанда рус әдәбијјатынын, ... чүмләдән А. С. Пушкинин әсәрләринин јајылмасында «Кәшкүл» мәчмуәсинин бөјүк ролу олмушдур. «Кәшкүл»лә әмәкдашлыг едән Фирудинбәј Көчәрли илк дәфә А. С. Пушкинин «Балыгчы вә балыг нағылы»ны тәрчүмә етмишдир. Мүәллиф нағылы әввәлчә «О... илә балыг» башлығы илә «Кәшкүл» мәтбәәсиндә 1892-чи илдә исә «Тор... илә балыг» ады илә Јереванда кит...

мә бәдиилик бахымындан нисбәтән зәиф олса да, садәлији илә кениш охучу күтләсинин марағына сәбәб олмушдур. Нағыл икинчи дәфә исте'дадлы педагог вә јазычы Рәшидбәј Әфәндијев тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш вә 1901-чи илдә «Бәсирәтүл-әтфал» адлы дәрсликдә бурахылмышдыр. Р. Әфәндијевин тәрчүмәси әввәлкинә нисбәтән оријинала даһа јахындыр. «Вурдалак», «Русалка» ше'рләрини вә «Бахчасарај фонтаны» поемасындан бир парчаны да Р. Әфәндијев тәрчүмә етмишдир. Бу ишдә о, һәм Пушкин ирсинә өз сәмими рәғбәтини көстәрмиш, һәм дә Азәрбајчан мәктәбләриндә дәрслик вә васитә олан еһтијачы өдәмәк мәгсәди күдмүшдүр.

1892-чи илдә «Кәшкүл» гәзетинин 123-чү нөмрәсиндә охујуруг ки, јахын вахтда А. С. Пушкинин мәшһур «Борис Годунов» драмасынын Ч. Үнсизадә тәрәфиндән едилмиш тәрчүмәси чыхачагдыр. Лакин гәзет вахтсыз бағландығындан тәрчүмә чап олунмамышдыр.

1899-чу илдә А. С. Пушкинин анадан олмасынын 100 иллик јубилеји Азәрбајчанда бөјүк тәнтәнә илә гејд едилди. Бакыда чыхан «Каспи» гәзети өлмәз шаирә хүсуси сәһифә һәср етмишдир. Бурада шаирин тәрчүмеји-һалы, «Пушкин вә рус әдәбијјаты» адлы мәгалә, шәһәрдә кечирилән бајрам тәнтәнәләриндән материаллар верилмишдир. Редаксијанын өзүндә дә шаирин хатирәсини тәнтәнәли сурәтдә јад етмишләр. Мәктәбләрдә Пушкин һаггында марағлы сөһбәтләр кечирилмиш, шәһәр кәнарында күтләви кәзинтиләр тәшкил олунмушдур. Јубилеј Азәрбајчанын башга шәһәрләриндә дә хош әһвал-руһијјә ојатмышдыр. Гори Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын јетирмәси Ф. Ағазадәнин јубилеј мүнасибәтилә һазырладығы «Рус әдәбијјатынын вә Пушкинин Азәрбајчан татарларынын әдәбијјатына тә'сири» адлы чыхышы да бөјүк мараг ојатмышдыр. Мајын 26-да Нахчыванда да Пушкин бајрамы кечирилмишдир. Көркәмли шаир вә педагог Мәһәммәд Тағы Сидги дәрин мәзмунлу чыхышында Пушкинин һәјат вә јарадычылығындан сөз ачмыш, ону гаранлыгла долу әсрин күнәши адландырмышдыр. М. Т. Сидгинин бу чыхышы 1914-чү илдә ајрыча китабча һалында дән бурахылмышдыр. Марағлыдыр ки, јубилејлә әлагәдар олараг Нахчыванын күчәләриндән биринә Пушкин ады верилмишдир. Күчә инди дә өлмәз шаирин адыны дашыјыр.

Заман кечдикчә Азәрбајчанда зијалыларын, савадлыларын сајы артдыгча Пушкинин јарадычылығына мәһәббәт даһа да артырды. Онун тәрчүмәләри дә чохалырды. Пушкинин ше'рләринин тәрчүмәсиндә көркәмли романтик шаир Аббас Сәһһәтин хидмәти хүсусилә бөјүкдүр. А. Сәһһәтин сә'ји вә исте'дады нәтичәсиндә Азәрбајчан охучулары А. С. Пушкинин «Гыш», «Гыш јолу», «Гафгаз», «Учгун, јахуд учурум», «Гарачылар» (поемадан парча) «Пејғәмбәр» вә бир сыра әсәрләри илә таныш олмушлар. А. Сәһһәтин А. Пушкиндән тәрчүмәләри онун «Мәғриб күнәшләри» адлы рус әдәбијјатындан тәрчүмәләрдән ибарәт ики китабында топланмышдыр.

Бу марағлыдыр ки, о дөврдә Азәрбајчан мүәллимләри вә тәләбәләр дә Пушкин јарадычылығына бөјүк мараг көстәрмиш, ондан тәрчүмәләр етмишләр. Бу тәрчүмәләрдән бә'зи нүмунәләр дә дәрсликләрдә, оху китабларында вә мәтбуат органларында чыхмышдыр. Белә ки, «Гафгаз», «Крымлы Кәрајхан» («Бахчасарај фантаны» поемасындан), «Учгун, јахуд учурум» ше'рләри А. Шаигин «Күлзар» дәрслијиндә, Ф. Ағазадәнин IV—VI синиф шакирдләри үчүн тәртиб етдији «Әдәбијјат мәчмуәси»ндә, «Јанғында дада чатмаг», «Јени мәктәб» дәрслијиндә, «Суда боғулмуш», «Гафгаз» (Р. Әфәндијевин тәрчүмәсиндә)—1914-чү илдә Тифлисдә чыхан «Арвад мәсәләси» китабында чап олунмушдур. А. С. Пушкин јарадычылығынын Азәрбајчанда тәблиғиндә Бакыда нәшр олунан «Мәктәб» журналы да хүсуси фәалијјәт көстәрмишдир. Бурада онун бир чох ше'рләри, «Белкинин һекајәләри» силсиләсиндән «Чөл ханымы» повести вә с. әсәрләри чыхмышдыр. 1912-чи илдә «Мәктәб» журналынын 7-чи нөмрәсиндә Пушкинин тәрчүмеји-һалы һаггында мәгалә вә бөјүк портрети дә верилмишдир. Мәгаләдә Пушкинин дүнја әдәбијјатында мөвгејинә тохунулмуш, Л. Толстојун ону «Өлмәз сәнәткар» кими гијмәтләндирдији, Азәрбајчан охучуларынын она олан марағы көстәрилмишдир. Ингилабдан

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

әввәлки дөврдә Пушкинлә бағлы мараглы һадисәләрдән бири дә В. Ј. Брјусовун Бакыда 1916-чы ил јанварын 29-да «Пушкин поезијасында ичтимаи көрүшләр» мөвзусунда охудуғу мүһазирәдир. Азәрбајчан шаир вә јазычылары Пушкин әсәрләрини тәрчүмә едәркән һәм дә ондан бәһрәләнирдиләр. Мир Чәлалын јаздығына көрә, Пушкин ше'ри о заман Азәрбајчан маарифчи-шаирләри үчүн јени бир кәшф иди. О вахта гәдәр мүчәррәд романтикаја гапылан, күл, бүлбүл, бүллур булаглар, меј вә саирә кими ән'әнәви мотивләрә мејл едән шаирләр үчүн Пушкин әсәрләри јени аләм ачды.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра А. С. Пушкинин јарадычылығынын тәблиғи вә әсәрләринин јајылмасы, јени вүс'әт алды. Исте'дадлы сөз усталарымыз шаирин әсәрләрини тәрчүмә етмәји өзләринә шәрәфли иш сајды, көркәмли алимләримиз онун һәјат вә јарадычылығыны, сәнәткарлығынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмәјә башладылар.

Ингилабдан әввәл Пушкинин әсәрләри чәмијјәтин анчаг зијалы тәбәгәсинә мә'лум вә јахын идисә, ингилабдан сонра шаирин әдәби ирси бөјүк тиражларла чап едиләрәк бүтүн халгын малына чеврилмишдир.

Әсрин 20—30-чу илләриндә Азәрбајчан тәрчүмәчиләринин диггәтини Пушкинин нәср әсәрләри чәлб едир. А. Әфәндијев, Ч. Чаһанбахш, М. Рзагулузадә, Ә. Мәммәдханлы, Н. Ағајева «Белкинин повестләри», «Бөјүк Пјотрун әрәби», «Капитан гызы», «Әрзрума сәјаһәт», «Гаратохмаг гадын», «Дубровски» вә бир сыра башга әсәрләри там һалда Азәрбајчан охучуларына чатдырырлар. Елә һәмин илләрдә М. С. Ордубади дә мәшһур тарихи драм «Борис Годунов»у вә «Бахчасарај фонтаны» поемасыны тәрчүмә етди.

1937-чи илдә халгымыз Пушкинин өлүмүнүн 100 иллијини гејд етди. Азәрбајчан ССР ХКС вә Азәрбајчан К(б)П МК бунунла әлагәдар хүсуси гәрар гәбул етди, Пушкин комитәси јаранды. Бакыда вә республиканын бөјүк шәһәр вә рајонларында тәнтәнәли ичласлар кечирилди. О вахтын гәзет вә журналлары јубилејлә әлагәдар республикада кечирилән бүтүн тәдбирләри [illegible]ландырмышдыр. [illegible] әсас[illegible] шаирин әсәрләринин үч чилдлији нәш[illegible] олунду. Бу нәшрә ән јахшы тәрчү[illegible] едилмиш ше'р, нәср вә драм әсәрлә[illegible] топланды.

Пушкинин јарадычылығынын инч[illegible]си олан «Јевкени Онекин» поемасын[illegible] тәрчүмәси јубилеј күнләринә ән бө[illegible] һәдијјә олду. Даһи тәнгидчи В. Г. Б[illegible]лински «Јевкени Онекин» роман[illegible] «рус һәјатынын енсиклопедијасы» а[illegible]ландырараг, романын әһәмијјәти [illegible]рәдә јазырды: «Онекин» Пушкинин [illegible] сәмими әсәри, онун фантазијасынын [illegible] севимли баласыдыр вә чох әсәр к[illegible]тәрмәк олар ки, орада шаирин шәхс[illegible]јәти «Онекин»дә Пушкинин шәхсиј[illegible]тинин әкс етдирдији гәдәр там пар[illegible] вә ајдын сурәтдә әкс етдирилмиш [illegible]сун. Онун бүтүн һәјаты, бүтүн гәл[illegible] бүтүн мәһәббәти, онун һисләри, ф[illegible]кирләри, идејалары бу әсәрдә чәмлә[illegible]мишдир. Белә бир әсәрә гијмәт верм[illegible] шаирин өзүнүн бүтүн јарадычы[illegible] фәалијјәтини әһатә едәрәк гијмәтлә[illegible]дирмәк демәкдир.

Һәлә «Онекин»ин естетик мәзијј[illegible] бир јана дурсун, бу поема биз рус[illegible] үчүн бөјүк тарихи вә ичтимаи әһәм[illegible]јәти олан бир әсәрдир». Севимли [illegible] унудулмаз халг шаиримиз С. Вур[illegible]да романы белә гијмәтләндирмиш, [illegible]јүк мәһәббәт вә усталыгла ону тәр[illegible]мә етмишдир. Шаир бу мүнасибә[illegible] јазырды:

Ахытдым алнымын инчә тәрини,
Јанмадым өмрүмүн ики илинә.
Пушкин ше'ринин шаһ әсәрини,
Чевирдим Вагифин ширин дилинә.

Ш. Гурбанов доғру дејирди ки, «Је[illegible]кени Онекин» Азәрбајчан дилиндә [illegible] тәрчүмә әсәри олмагдан даһа чох ор[illegible]жинал бир әсәр кими сәсләнир. Бө[illegible] шаиримизин е'тирафына көрә, Пу[illegible]кин әсәринин бу тәрчүмәси онун өз ј[illegible]радычылығына да бөјүк тә'сир көст[illegible]мишдир. Буну о, өзү белә е'тир[illegible] едирди: «Јевкени Онекин» тәрчүм[illegible] үзәриндә ишләмәјин мәнә нәләр в[illegible]дијини сонралар бүтүнлүклә дәрк [illegible]дим. Бу, мәним гаршымда бир ша[illegible] кими өз дүшүнчәләрими һәјата кеч[illegible]мәк үчүн кениш бәдии имканлар ј[illegible]ратды. Кәләчәкдә мән бундан «К[illegible]сомол», «Вагиф», «Ханлар» әсәрлә[illegible]ни јазаркән истифадә етдим. «Оне[illegible]кин»и тәрчүмә етмәклә мән ше'рлә [illegible] кениш өлчүдә рәнкарәнк халг һәјат[illegible]ны тәсвир едән реалист елми әсәрлә[illegible] јаратмағын мүмкүн олдуғуна инандым».

Бу дөврдә Пушкин әсәрләринин тәрчүмәси үзәриндә өз гәләмини Р. Рза, М. Раһим, М. Сејидзадә вә башга көркәмли шаирләримиз дә сынамышлар. Онлар ән балача охучулары да јаддан чыхармамыш, шаирин ушаг әсәрләринин тәрчүмәсинә дә киришмишләр. М. Сејидзадә «Падшаһын өлмүш гызы вә једди пәһләван нағылы», «Балыгчы вә балыг нағылы», «Гызыл хоруз нағылы» әсәрләрини тәрчүмә етмишдир.

Диггәтәлајиг фактдыр ки, Пушкиндән тәрчүмәләр вә онун һаггында арашдырмалар јубилеј характери дашымамышдыр. Даһи шаирин јарадычылығына даир елми-тәдгигат сәчијјәли јазылар да мејдана чыхмышдыр. М. Рәфилинин «А. С. Пушкин», Г. Мусајевин «Белински вә Пушкин», М. Арифин «Јени рус әдәбијјатынын вә дилинин баниси» вә с. мәгаләләр Пушкинин Азәрбајчанла бағларыны ачан мараглы әсәрләрдәндир.

Сөз усталарымыздан С. Вурғун, С. Рүстәм, Н. Рәфибәјли, М. Раһим вә б. Пушкинин хатирәсинә көзәл әсәрләр итһаф етмишләр. Пушкин сәнәти халг јарадычылығында да әкс олунмушдур.

Инди дә онун шәрәфинә ашыглар маһны вә дастанлар гошурлар.

Пушкинин анадан олмасынын 150 иллик јубилеји Азәрбајчанда да әдәбијјат вә мәдәнијјәт бајрамына чеврилди. Азәрнәшр Пушкинин әсәрләринин алты чилдлијини бурахды. Низами адына Әдәбијјат Институту рус дилиндә «А. С. Пушкин вә Азәрбајчан әдәбијјаты» мәчмуәсини һазырлады. Бурада «А. С. Пушкин вә Азәрбајчан мәдәнијјәти», Мир Чәлалын «Азәрбајчан јазычылары А. С. Пушкин һаггында», М. Гулузадәнин «А. С. Пушкинин әсәрләринин тәрчүмәси», Ф. Гасымзадәнин «А. С. Пушкин вә М. Ф. Ахундов», Ә. Ахундовун «Пушкин Азәрбајчан фолклорунда» мәгаләләри, Пушкинә һәср едилмиш шаир вә ашыгларымызын ше'рләри топланмышдыр. М. Солтановун Пушкин һаггында тәртиб етдији библиографија да шаирә јубилеј һәдијјәләриндәндир. Пушкин ирсинин Азәрбајчанда өјрәнилмәсинә һәср олунмуш әсәрләрдән ән санбаллысы Ш. Гурбановун «А. С. Пушкин вә Азәрбајчан поезијасы» монографијасыдыр. Алим бурада Пушкин сәнәтинин Азәрбајчан поезијасынын инкишафындакы ролуну зәнкин вә фактик материалларла арашдырмышдыр. Әсәрдә Азәрбајчанын XIX әсрин I јарысында сијаси, игтисади вә мәдәни вәзијјәтинә, онун Русија илә әлагәләринә Пушкинин Гафгазда Азәрбајчан зијалылары илә, хүсусилә А. Бакыхановла јахынлығына кениш јер верилир.

Китабда «А. С. Пушкин вә М. Ф. Ахундов» фәслиндә Ахундовун фәлсәфи вә әдәби көрүшләри рус әдәби-ичтимаи мүһити илә тәмасда тәгдим олунур, шаирин өлүмүнә «Шәрг поемасы»нын дәрин тәһлили верилир. Мүәллиф белә бир гәрара кәлир ки, «А. С. Пушкинин рус әдәбијјаты тарихиндә ојнадығы габагчыл ролу М. Ф. Ахундов да Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ојнамышдыр». Сонракы фәсилләрдә Пушкинин мүтәрчимләриндән вә тәдгигатчыларындан, «Јевкени Онекин» поемасынын тәрчүмәсиндән, Пушкин дүһасынын Вурғун поезијасына тә'сириндән сөһбәт ачылыр. Пушкин ирсини дәрк етмәкдә танынмыш әдәбијјатшүнасларымыз Мәммәдчәфәр Чәфәровун «А. С. Пушкин», Ә. Ә. Сејидзадәнин «А. С. Пушкин», М. Садыговун «Рус-Азәрбајчан әдәби әлагәләринә даир» әсәрләри дә бөјүк мараг доғурур. Ариф Һачыјевин «Романтизм вә реализм», Агил Һачыјевин «XIX әсрин рус әдәбијјатында Гафгаз» монографијаларында да шаирин јарадычылығына мүәјјән јер верилир.

Пушкинин шәхсијјәтинә, сәнәтинә олан мараг Азәрбајчанда да кет-кедә артыр. Онун әсәрләринин јени тәрчүмәләри јаранырр, јени-јени тәдгигатлар мејдана чыхыр. Мәктәб програмларында шаирин һәјат вә јарадычылығына бөјүк јер верилир.

А. С. Пушкинин өлүмүнүн 150 иллији мүнасибәтилә бүтүн өлкәдә олдуғу кими, республикамызда да бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилир. Шаирләримиз, рәссамларымыз, бәстәкарларымыз шаирә һөрмәт вә мәһәббәтләрини јаратдыглары әсәрләрдә бир даһа нүмајиш етдирирләр. Бөјүк дүнја шөһрәтли даһи рус шаири А. С. Пушкинин әсәрләри тәрчүмә едиләрәк нәфис шәкилдә охучулара чатдырылыр.

Бүтүн бунлар өлмәз шаирә халгымызын сонсуз мәһәббәтинин рәмзидир. А. С. Пушкинин ады һәр бир азәрбајчанлы үчүн Низами гәдәр әзиз, Вурғун гәдәр јахындыр.

Scanned with CamScanner

Сәнәтини севән мүәллим

Рәфаил АБДУЛЛАЈЕВ
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин инспектору

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби исла-һатынын Әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «Кәнчләрин тә'лим вә тәрбијәсинин мүрәккәб вәзифәләринин јеринә јетирилмәси һәлледичи дәрәчәдә мүәллимдән, онун идеја инамындан, професионал усталығындан, ерудисијасындан вә мәдәнијјәтиндән асылыдыр». Бакы шәһәринин Киров рајонундакы 126 нөмрәли орта мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими Сајад Рүстәмова мәһз беләләриндән биридир.

Сајад мүәллимә нәчиб әхлаги идеаллара вә естетик тәләбата малик олан зәнкин мә'нәвијјатлы, аһәнкдар инкишаф етмиш шәхсијјәт формалашдырылмасында әдәбијјат дәрсләринин имканларындан сәмәрәли истифадә едир. О, шакирдләрдә јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр ашыланмасына хүсуси диггәт јетирир, даһа тә'сирли тә'лим формалары, метод вә јоллары тәтбиг едир. Белә ки, мүәллим IV—VII синифләрдә әдәбијјат дәрсләриндә гыса вә емосионал кириш сөзүндән мәһарәтлә истифадә едир, шакирдләрин диггәтини бәдии әсәрләрдә галдырылан етик-әхлаги проблемләрә јөнәлдир. Һәмин синифләрдә шакирдләрин сүр'әтли, дүзкүн вә ифадәли охусуну тәшкил етмәклә јанашы, онларда бәди әсәрләрдәки һадисәләрә вә гәһрәманларын һәрәкәтләринә гијмәт вермәк бачарығы ашылајыр. Шакирдләр бәдии әсәри садәчә олараг охујуб өјрәнмирләр, ону гәлбләри илә дујур, һисс едирләр.

VIII—X синифләрдә мүһазирә үсулуна вә семинар мәшғәләләрә даһа чох үстүнлүк верилир. Мүәллим бу үсулдан истифадә едәркән бәдии әсәрләрдән елә нүмунәләр кәтирир ки, бунлар шакирдләрин һиссинә тә'сир етмиш олсун. Үмумијјәтлә, дәрсдә емосионал вәзијјәт јаратмаг тәлгин етмәк истәдији мә'нәви кејфијјәтләри шакирдләрин һиссинә тә'сир етмәк јолу илә формалашдырмаг мүәллимин педагожи јарадычылығы үчүн сәчијјәви чәһәтдир.

Мүәллимин методик чәббәханасында семинар мәшғәләләр хүсуси јер тутур. О, һәмин мәшғәләләр үчүн шакирдләри даһа чох марагландыран мөвзулар сечир. Мәсәлән, X синифдә халг јазычысы С. Рәһимовун «Меһман» повестинин тәдрисини јекунлашдыраркән «Повестин әхлаги проблемләри» мөвзусунда семинар дәрси кечир. Синифдә сон дәрәчә фәаллыг јараныр, бүтүн шакирдләр мүзакирәдә иштирак едир, мүбаһисәләр гызышыр, һәр кәс өз фикрини сөјләјир. Нәтичәдә шакирдләр Меһманы совет ганунларынын кешијиндә дуран, мәһәббәтини әгидәсинә гурбан верән, вичданы гаршысында мәс'улијјәт дашыјан әсл совет адамынын үмумиләшдирилмиш образы кими дәрк едирләр. Онлар инанырлар ки, Меһманын һәрәкәтләри чәмијјәт гаршысында өз борчуну дәрк етмәјин әмәли ифадәсидир.

Мүәллим зәнкин мә'нәвијјатлы шәхсијјәт формалашдырылмасында В. И. Ленин һаггында јазылмыш әсәрләрин бәдии тә'сир күчүндән бачарыгла истифадә едир, даһи рәһбәрин нүмунәсиндә шакирдләрдә јүксәк бејнәлмиләлчилик, принсипиаллыг, һәссаслыг, гајғыкешлик, достлуг һиссләри ашылајыр, онларда Коммунист Партијасына, сосиалист Вәтәнинә вә доғма халга мәһәббәт, сәдагәт кими кејфијјәтләр тәрбијәләндирир.

С. Рүстәмова синифдәнхарич оху дәрсләринин тәшкили заманы да мә'нәви проблемләрин һәллинә вә шакирдләрдә һәмин кејфијјәтләрин ашыланмасына хүсуси фикир верир. Мүәллимә бу дәрсләрә чидди һазырлыг ишләри апарыр. Мәсәлән, И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» әсәри илә әлагәдар М. Һүсејнзадәнин Бакыдакы абидәсинә, гәһрәманын доғулдуғу Новханы кәндинә вә һәмин кәнд мәктәбиндәки М. Һүсејнзадә музејинә екскурсија тәшкил едилир, онун һәјаты илә әтрафлы таныш олан шакирдләр әсәри даһа бөјүк бир марагла охујурлар. Әсәрин мүзакирәси чох чанлы кечир. Шакирдләрин «Вәтән уғрунда һәлак оланлар унудулмурлар» мөвзусунда реферат ишләри өз орижиналлығы илә диггәти чәлб едир.

Мүәллимин педагожи фәалијјәтини сәчијјәләндирән хүсусијјәтләрдән бири дә будур ки, о, шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинин формалашдырылмасында истәр классик, истәрсә дә совет әдәбијјатынын имканларындан ејни мәһарәтлә истифадә едир. Белә ки, мүәллим VII синифдә М. Ә. Сабирин «Нә ишим вар?!» сатирасыны тәдрис едәркән вәтәнин, халгын гејдинә галмајан, өз шәхси мәнфәәтини дүшүнән типләрин тимсалында шакирдләрдә вәтәни, халгы севмәјәнләрә гаршы дәрин гәзәб вә нифрәт һисси ојадыр. Һәмин синифдә Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасынын тәдриси заманы исә вәтән үчүн, халг иши үчүн чалышан Севил Газыјева кими гәһрәманларын нүмунәсиндә әсл вәтәндашлыг һиссләри тәрбијә едир.

Мүәллимә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинин формалашдырылмасында инша јазыларын имканларындан да бачарыгла истифадә едир. Инша мөвзуларыны мүәјјәнләшдирәркән, онларын әхлаги-тәрбијәви мәгсәд дашымасына хүсуси диггәт јетирилир. Онун шакирдләри иншада өз фикирләрини әсасландырмаг үчүн тәкчә әдәби фактлара мүрачиәт етмәклә кифајәтләнмир, һәм дә бу фактлара мүнасибәтләрини билдирир, бәдии әсәрләрдәки мә'нәви проблемләрә вә гәһрәманларын һәрәкәтләринә өз шәхси мүлаһизәләри вә ичтимаи-сијаси һадисәләр бахымындан јанашмағы өјрәнирләр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндән VIII синифдә «Чанын кими сев Вәтәни» мөвзусунда тәклиф олунмуш иншада шакирдләр бөјүк Вәтәнимизә бәсләдикләри дәрин мәһәббәти үрәк чырпынтылары илә гәләмә алмышлар. Шакирдләрдән бири өз фикрини белә ифадә етмишдир: «Доғма Вәтән! Сән бөјүк Лениндән, Октјабр бајрағындан нур алдын. Коммунист Партијасынын мүдрик рәһбәрлији вә аталыг гајғысы илә учалдын, мүбаризәләрдән, дөјүшләрин аловундан галиб чыхдын. Сәнин фүсункар өвладын олмағымла фәхр едирәм. Әкәр дүшмәнләр сәнин тәмиз вә әтирли һаваны зәһәрләмәјә чүр'әт етсәләр, сәни чанымла, ганымла горумаға һазырам».

Мүәллимин кәркин әмәјинин нәтичәсидир ки, мәктәбин шакирдләри мүхтәлиф инша мүсабигәләриндә фәал иштирак едир вә јүксәк нәтичәләр көстәрирләр.

Мүәллимә шакирдләрин әхлаг вә естетик тәрбијәсиндә диспутларын, охучу конфрансларынын, гираәт мүсабигәләринин, әдәби-бәдии кечәләрин, поезија күнләринин, шаир вә јазычыларла кечирилән көрүшләрин, театр тамашаларына вә кинофилмләрә бахышларын, көркәмли сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығы илә бағлы јерләрә екскурсијаларын вә с. тәдбирләрин ролуну јүксәк гијмәтләндирир вә бунлара хүсуси диггәт јетирир. Һәмин тәдбирләрин бир чоху артыг мәктәбдә ән'әнә шәклини алмышдыр. Мәсәлән, «Һәјатда һәр кәс һүнәр көстәрә биләрми?» мөвзусунда кечирилән диспут һәр ил бөјүк мараг доғурур. Тәдбирин кечирилмәси илә әлагәдар әдәбијјат кабинетиндә көркәмли адамларын һүнәр вә мәрдлик һаггында сөзләри јазылмыш плакатлар асылыр. Шакирдләрә «Сән һүнәри нечә баша дүшүрсән?», «Һәр чәсарәтли һәрәкәт һүнәр адландырыла биләрми?», «Охудуғунуз бәдии әсәрләрдә гәһрәманларын һансы һәрәкәтләри һүнәр сајылыр?» вә с. кими мараглы суаллар тәклиф олунур. Диспут заманы һүнәр анлајышы илә әлагәдар чохлу проблемләр ортаја чыхыр, шакирдләр мүбаһисәјә киришир, һәр кәс өз фикринин доғрулуғуну сүбут етмәјә чалышыр. Диспутда јүксәк емосија илә мәнтиги фикрин гаршылыглы әлагәси тә'мин олунур. Ахырда мүәллим бүтүн дејиләнләри үмумиләшдирир вә диспуту јекунлашдырыр. Диспут узун мүддәт шакирдләрин јаддашында һәкк олур.

Мәктәбдә әдәби-бәдии кечәләрин кечирилмәси дә унудулмур. Һәмин кечәләрин һазырланмасында С. Рүстәмованын рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрән «Филолог» дәрнәјинин үзвләри јахындан иштирак едирләр. Һәр ил мәктәбдә «Мәним ана дилим» мөвзусунда әдәби-бәдии кечә кечирилир ки, бунун да әсас гајәси дилимизи шакирдләрә даһа дериндән өјрәтмәк вә севдирмәкдән ибарәтдир.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«Низами күнләри», «Сабир поезија күнләри», «Сәмәд Вурғун поезија күнләри» вә с. тәдбирләрин кечирилмәси мәктәбдә бир ән'әнә шәклини алмышдыр.

Мәктәбдә тәшкил едилән театр тамашаларына үмуми рәһбәрлији мүәллим һәјата кечирсә дә, ајры-ајры әсәрләрин тамашаја һазырланмасында шакирдләрин ролу бөјүкдүр. Онлар һәм режиссор, һәм ссенарист, һәм актјор, һәм дә тәртибатчыдырлар. Тамашалар һазырланаркән, әсәрләрин идеја-бәдии кејфијјәти, заманын тәләби, шакирдләрин марағы нәзәрә алыныр. Мәшғәләләрдә әсәрин мәзмуну, әсас лејтмотиви, гәһрәманларын һәрәкәтләри, дахили аләми, арзусу вә с. диггәтлә өјрәнилир. Шакирдләр тамашаја ујғун мусиги, кејим, декорасија сечирләр. Бүтүн бунлар мәктәблиләрдә јүксәк мә'нәви естетик зөвг, инчәсәнәтә чанлы тәләбат һиссләри тәрбијә едир. С. Рүстәмованын рәһбәрлији илә С. Вургунун «Вагиф», Ч. Чаббарлынын «Алмаз», М. Горкинин «Дүшмәнләр», «Һәјатын дибиндә», Һ. Чавидин «Сәјавуш», Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» вә с. әсәрләриндән мүәјјән парчалары шакирдләр бөјүк һәвәслә тамашаја һазырламышлар.

С. Рүстәмова шакирдләрин дөвләт театр тамашаларына бахышынын тәшкилинә дә мүһүм диггәт јетирир. Онун шакирдләри М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрынын, М. Әзизбәјов адына Драм Театрынын, М. Горки адына Кәнч Тамашачылар Театрынын тамашаларына һәвәслә бахырлар. Шакирдләр театр тамашаларынын мүзакирәсиндә фәал иштирак едирләр. Мәсәлән, Н. Һәсәнзадәнин «Атабәјләр» пјесинә бахышдан сонра мүәллифин, еләчә дә көркәмли әдәбијјат вә театр хадимләринин иштиракы илә мәктәбдә тамашанын мүзакирәси кечирилмиш, шакирдләрин әсәр һаггында мараглы фикирләри динләнилмишдир. Ону да көстәрмәк лазымдыр ки, белә мүзакирәләр мәктәбдә тез-тез тәшкил едилир.

Азәрбајчан КП МК-нын «Азәрбајчанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәси, нәшри вә тәблиғини јахшылашдырмаг һаггында» гәрары илә әлагәдар мәктәбдә рәнкарәнк тәдбирләр һәјата кечирилир. Мәктәбдә мүнтәзәм олараг Н. Кәнчәвинин әсәрләри-

бәдии ке[illegible] кечирилир, фото-витринләр, сәркиләр, күшәләр тәшкил едилир, дивар гәзетләри вә әдәби бүллетенләр бурахылыр, шакирдләрин Низаминин ады илә бағлы јерләрә, о чүмләдән Кировабад шәһәринә екскурсијалары тәшкил едилир. Мәктәбдәки «Низамини өјрәнәнләр» адлы әдәби дәрнәк үзвләри даһи шаирин «Хәмсә»си әсасында албомлар тәртиб етмиш, «Низами вә дүнјамыз» адлы бөјүк харитә јаратмышлар.

С. Рүстәмованын мәктәблиләрин истe'дадынын ашкар едилмәсиндә, кәләчәкдә габилијјәтләринә ујғун пешәләр сечмәләриндә, башлычасы исә зәнкин мә'нәвијјатлы шәхсијјәт кими формалашмасында апардығы пешәјөнүмү ишләри дә сәмәрәли нәтичәләр верир. Һазырда мәктәбин мә'зунларындан 8 нәфәри С. М. Киров адына АДУ-нун вә В. И. Ленин адына АПИ-нин филолокија факүлтәләриндә тәһсил алырлар. Мәктәбин бир чох мә'зунларынын өзләринә мүәллимлик пешәсини сечмәсиндә, һәмчинин инчәсәнәт саһәси үзрә пешәләрә јијәләнмәсиндә дә С. Рүстәмованын әмәји аз олмамышдыр.

Сәнәтини севән мүәллимә тә'лимдә кери галан вә чәтин тәрбијә олунан, уғурсуз аиләләрдән олан шакирдләри дә унутмур. Белә шакирдләри мүхтәлиф әдәби тәдбирләрә чәлб едир, онлара мә'нәвијјатларына тә'сир едә биләчәк ишләр тапшырыр. Нәтичәдә һәмин шакирдләрин дәрсә марағы артыр вә онлар пис әмәлләрдән узаглашмаға башлајырлар. Үмумијјәтлә, Сајад мүәллимәнин дәрс дедији шакирдләрин 70—80 фаизи мәктәби Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан «4» вә «5» гијмәтләрлә битирирләр.

Мүәллимин педагожи фәалијјәтиндә тәшәббүскарлыг вә јарадычылыг мејлләри дә күчлүдүр. О, Киров рајонунда «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләрини ачыг дәрсләр сәвијјәсиндә кечирәк» вә «нүмунәви Азәрбајчан дили вә әдәбијјат кабинети јаратмаг» тәшәббүсүнү ирәли сүрмүшдүр. Артыг бу тәшәббүсләр Бакы мүәллимләри арасында јајылмаға башламышдыр.

С. Рүстәмова Бакы шәһәри, Киров РХМШ-ын ичтимаи әсасларла методистидир. Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин әдәбијјат фәнни үзрә тәдрис-методика шурасынын вә БШМТИ-нин ана дили вә әдәбијјат кабинети шурасынын үзвүдүр. О, республика телевизијасынын һазырладығы «Азәрбајчан дили» верилишләриндә фәал иштирак едир. Онун республика телевизијасы тәрәфиндән Азәрбајчан дили үзрә чәкилмиш нүмунәви дәрси һәмкарлары арасында мараг доғурмуш вә бәјәнилмишдир. О мүнтәзәм олараг рајон, шәһәр, республика елми-практик конфрансларында вә педагожи мүһазирәләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин мүхтәлиф мәсәләләри илә әлагәдар мараглы мә'рузәләрлә чыхыш едир.

Мүәллимин газандығы габагчыл иш тәчрүбәсиндән Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин әмәкдашлары вә дикәр алим-методистләр тәрәфиндән апарылан тәдгигатларда кениш истифадә олунур. Тәдгигатчы мүәллим ЕТПЕИ-нин диссертантыдыр; һазырда «Низами Кәнчәвинин орта мәктәбдә тәдриси вә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси» мөвзусунда диссертасија ишини баша чатдырмагдадыр.

Тәчрүбәли мүәллим республика мәтбуатында, хүсусилә педагожи мәтбуатда мүнтәзәм олараг чыхыш едир.

Бүтүн бу хидмәтләринә көрә С. Рүстәмова В. И. Ленинин 100 иллији, «Әмәк икидлијинә көрә» медаллары, ССРИ вә Азәрбајчан ССР-ин «Маариф ә'лачысы» дөш нишанлары, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Фәхри Фәрманы илә тәлтиф едилмишдир. 1983-чү илдә она «методист мүәллим» ады верилмишдир. 1985-чи илдә Крупскаја адына мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. 1986-чы илдә С. Рүстәмованын шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинин формалашдырылмасы саһәсиндә газандығы габагчыл иш тәчрүбәси Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасында мүзакирә едиләрәк бәјәнилмиш вә јајылмасы мәсләһәт билинмишдир.

•

Бизим Сара мүәллимә

Зијафәт НОВРУЗОВА

Балакәндә чыхан «Шән һәјат» гәзетинин әмәкдашы

Мән Сара мүәллимә һаггында јазмағы фикирләшәндә чох көтүр-гој етдим. Онун 46 иллик педагожи фәалијјәтини көз өнүндә чанландыранда нечә-нечә китаблар хәјалымда вәрәгләнир. Бу илләрин һәр бириндә көзәл бир өмрүн дәрин мә'насы вар десәм доғру олар. Беләдирсә, кәлин онун өмрүнүн јаддагалан чағлары олан кәнчлик илләриндән башлајаг.

Онун һәјатынын ән хошбәхт анлары, дәгигәләри мәктәблә бағлыдыр. Һәлә орта мәктәбдә охујанда әдәбијјата бөјүк марағы варды. Классикләримизин әсәрләрини мүталиә етмәкдән дојмазды. Охудуғу әсәрләрдә хошуна кәлән ше'рләри дәфтәрчәјә гејд едәр, мәктәбдә рәфигәләринә, синиф јолдашларына охујар, чох вахт онлары әзбәр сөјләјәрди.

Лакин... 1941-чи ил. Бу рәгәмләр јер үзүндә һаким оланда дүнја санки ләрзәјә кәлди. Милјонларла адамын хош арзулары үрәкләрдә галды. Доғма мәктәбдән ајрылачағы күнү сәбирсизликлә көзләјән бу дилли-дилавәр гызын арзусу инди башга сәмтә јөнәлмишди.

Һәјат астанасына гојдуғу илк аддымлар ону али мәктәбә апармады. Ону бөјүјүб боја-баша чатдығы Балакән рајонунда орду сыраларына кедән мүәллимләри әвәз етмәји тәклиф етдиләр. Кәнч гызы рајон халг маарифи шө'бәсинә дә'вәт етдиләр. Сара мүәллимә лап кәнч јашларындан һәјатыны кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси кими шәрәфли бир ишә сәрф етди. О, тәһсил алдығы, Низами адына шәһәр орта мәктәбиндә синиф мүәллими кими әмәк фәалијјәтинә башлады.

Мәктәб коллективи—Сараја дәрс дејән әзиз мүәллимләри ону мәктәб комсомол тәшкилатынын катиби сечдиләр. Сара мүәллимә һәмјерлиләринин дөјүшән әскәрләр үчүн тохудуглары әлчәк вә чорабларын, әрзаг мәһсулларынын чәбһәјә јола салынмасы ишиндә јахындан иштиракына көрә ону комсомол комитәси бүросуна үзв сечдиләр. Вәтәнимиз ағыр күнләр јашајырды. Инди о күнләри хатырлајан-

да Сара мүәллимә дејир ки, ә... журналы алыб синфә дахил олдуғум илк күнү унуда билмирәм.

...Хош хәбәр гуш ганадлы олар дејирләр. Фашист ишғалчылары үзәриндә гәләбә хәбәри һамыны севиндирди.

Илләрлә үрәјиндә кәздирдији али тәһсил алмаг арзусуна чатмагдан өтрү Сара мүәллимә сәнәдләрини В. И. Ленин адына АПИ-нин әдәбијјат факүлтәсинә верди...

О вахтдан нә аз, нә чох 40 ил кечир. Инди һаггында данышдығым Сара Дүнјамалыјева мәктәбдә зәнкин әдәбијјат кабинети дүзәлтмишдир. О, педагожи фәалијјәтә башладығы күндән өјрәнмәјә вә өјрәтмәјә, ахтарышлар апармаға, идеја-сијаси сәвијјәсини, билијини, педагожи усталығыны артырмаға чалышыр.

Сара Дүнјамалыјева өз пешәсини үрәкдән севир. Дәрсләрини мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурмаға чох сә'ј көстәрир. Инди онунла бир коллективдә чијин-чијинә чалышан Гырмызы Әмәк бајрағы орденли Роза Очагвердијева, Сәјјарә Әһмәдова, Шәфијә Қалмајева, Фатма Һејдәрова, Һәгигәт Сәмәдзадә, Қәримәт Васовләр онун јетирмәләридир.

Сара мүәллимә һәм дә көзәл аилә башчысыдыр. Дөрд өвлад бөјүдүб тәрбијә етмишдир. Аиләнин бөјүјү Әһмәд Москвада ССРИ Јејинти Сәнаје Институтуну битириб, гызы Күлмирә халгын сағламлығы кешијиндә дурур, һәкимдир. Икинчи гызы Елмира исә анасынын сәнәтини сечиб, мүәллимәдир.

на АДТИ-нин әчзачылыг факүлтәсин... битириб.

Онунла көрүшүб гаршы-гаршыја да... јананда үзүндәки чизкиләрә фикир ве... рирәм. Көзләринә, ағаран сачларын... бахырам. Сифәтиндән хејирхаһлыг, н... чиблик, никбинлик охунур. Меһрибан... бахышларындан һисс олунур ки, ... ағыр илләрин сынагларындан шәрәф... лә чыхыб. Синәсини бәзәјән «Гәләбә... «Әмәкдә фәргләнмәјә көрә» медалла... ры, «Сосиализм јарышынын галиб... дөш нишаны вә говлуға јығылан Ф... ри фәрманлар буну бир даһа тәсд... едир.

Ел көзү тәрәзидир дејирләр. «Јахш... мүәллимдир» сөзләрини ешитмәк м... әллим үчүн ән бөјүк хошбәхтликд... Сара мүәллимәни рајонда һамы бе... таныјыр. Бу ағсачлы нурани гад... һәр күн Низами адына шәһәр орта м... тәбинә өз севимли шакирдләринә б... лик вермәк үчүн кәлир, о, 45 ил б... дан әввәл олдуғу кими, јенә дә ба... ларымызын тә'лим-тәрбијәсинә гај... илә јанашыр. Инди Сара Дүнјамал... јева илә көрүшә онун кечмиш шакир... ләри даһа чох кәлир. Һамы ону тәбр... едир. Ахы о, республика мүәллим... ринин VII гурултајында рајон педа... жи коллективини тәмсил етмишдир

Сара мүәллимә! Сизин сачларын... ағарса да, гәлбинизин оду-алову с... мәмишдир. Сизин гәлбиниз јенә дә ... вәлки кими кәнчдир. Гәлбин гочал... сын, сән даим өз сәнәтинин вурғуну ...

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Гејри-һәмчинс тә'јинләр мәсәләсинә даир

Чәфәр ЧӘФӘРОВ

филолокија елмләри намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Тә'јинә аид хејли тәдгигат ишләри апарылмышдыр. Анчаг бунунла белә, онун бир сыра хүсусијјәтләри, хүсусән һәмчинс, гејри-һәмчинс тә'јин мәсәләси һәлә дә там дәгиг изаһ олунмамышдыр. Бу да өз нөвбәсиндә тә'јинин үмуми маһијјәтинин ајдынлашдырылмасы вә еләчә дә онун тәдриси иш... хејли чәтинләшдирир. Бә'зи дилчил... әдәбијјатында тә'јинләрин ики чүр... дуғу гејд едилир: һәмчинс вә гејр... һәмчинс. Һәмчинс тә'јинләр әсас... дүзкүн изаһ едилир, амма гејри-һәмчинс тә'јинләр дәгиг ајдынлашдырылмыр. Бунлар орта мәктәб дәрслијиндә белә изаһ олунур: «Аз-чох бири дикәринә аид олан вә садалама интонасијасы илә тәләффүз едилмәјән тә'јинләр һәмчинс олмур». Бу тә'риф чох үмумидир. Чүнки бурадан белә анлашылыр ки, һәмчинс тә'јинләрдән башга, јердә галан тә'јинләрин һамысы һәмчинс олмур. Бәс белә тә'јинләр, о чүмләдән дә гејри-һәмчинс тә'јинләр нечә олур? Дилчилик әсәрләриндә бу суала ајдын чаваб тапмаг чәтиндир.

Әввәла гејд етмәк лазымдыр ки, гејри-һәмчинс тә'јинләр һеч дә бири дикәрини изаһ едән тә'јинләрә дејилмир. Мәсәлән, **«Гырмызы галстуглу** гыз ше'р охуду» типли чүмләләрдәки тә'јинләр гејри-һәмчинс дејил. Гејри-һәмчинс тә'јинләр дә һәмчинс тә'јинләр кими, ајры-ајрылыгда үмуми тә'јин олунана аид олур. Мәсәлән: «О, мағазадан бир көзәл күмүш гашыг алды». Бу чүмләдә ишләнән **бир, көзәл, күмүш** сөзләри гејри-һәмчинс тә'јинләрдир. Чүнки бунларын һәр үчү ајрылыгда үмуми тә'јин олунана аиддир. Бу, о демәкдир ки, «О, **бир гашыг, көзәл гашыг, күмүш гашыг** алмышдыр.

Һәмчинс вә гејри-һәмчинс тә'јинләри фәргләндирән чәһәтләр ашағыдакылардыр:

а) һәмчинс тә'јинләр бир-бири илә әксәрән ејни чинс вә нөв мүнасибәтләрини ифадә едир. Мәсәлән: «Меһрибан **көзәл, көјчәк** вә **јарашыглы** бир гыз иди».

Гејри-һәмчинс тә'јинләр исә бир-бири илә мүхтәлиф мүнасибәтләрдә олур вә әксәрән башга-башга нитг һиссәләри илә ифадә едилир. Мәсәлән: **«Күчәмиздәки о мөһтәшәм даш** бина адамы валеһ едир».

б) һәмчинс тә'јинләр садалама интонасијасы илә тәләффүз олунур, јазыда исә бунларын арасында веркүл гојулур. Гејри-һәмчинсләрдә исә әксинәдир (јухарыдакы мисалларда олдуғу кими).

Бә'зи дәрсликләрдә вә елми әсәрләрдә тә'јинләрин бир нөвү кими, тә'јинә аид тә'јинләрин мөвчудлуғу да гејд едилир. Бири дикәринә аид тә'јинләр *тә'јинә аид тә'јин* адландырылыр вә бу типли нүмунәләр кәтирилир: «Қәндимиздә **даш һасарлы** биналар чохдур». Бурада әсас фәргли чәһәт одур ки, биринчи тә'јин адландырылан **даш** вә **һасарлы** сөзләри тә'јин олунана, јә'ни **биналар** сөзүнә аиддир. Анчаг, әввәлдә көрдүјүмүз кими, һәмчинс вә гејри-һәмчинс тә'јинләрин һамысы ајры-ајрылыгда үмуми тә'јин олунанлара бағланыр.

Бунларын схемини белә көстәрмәк олар.

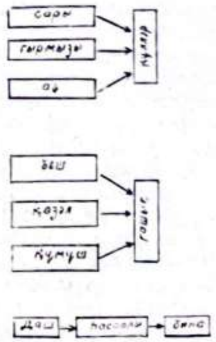

Тә'јинләрә аид тә'јинләр һаггында дос. А. Һәсәнов өз тәдгигатында көстәрмишдир ки, түрк дилләриндә јалныз исми сифәтләрлә (-лы[4], -сыз[4] шәкилчили) ифадә олунан тә'јинләр тә'јин тәләб едә билир вә тә'јинә аид тә'јин бирләшмәси јарадыр; мәсәлән: **һүндүр һасарлы** (бағлар), **узун димдикли** (гуш), **ипәк пәрдәсиз** (пәнчәрә) вә с.

Бизчә, тә'јинә аид тә'јин шәрти мә'нада көтүрүлмәлидир. Белә ки, бурада ики тә'јинин олмасындан данышмаг дүзкүн дејил. Чүнки *исми сифәт* адландырылан сөзләрлә онлара мәхсус сөзләрин јаратдығы бирләшмә тә'јинә аид тә'јиндән даһа чох, тәркиб характери дашыјыр. Елә А. Һәсәновун өзү дә бунлары тәркиб кими изаһ етмиш вә ашағыдакы нөвләр үзрә груплашдырылмышдыр:

а) исим + -лы[4] шәкилчили исми сифәтләр: **даш һасарлы** (бина), **мәрмәр сүтунлу** сарај; б) сифәт + -лы[4] шәкилчили исми сифәтләр: **гырмызы кирәмидли** (бина), **ағ халатлы** (гыз); в) сај + -лы[4] шәкилчили исми сифәтләр: **чох әтирли** (чај), **аз јағлы** (хөрәк); г) әвәзлик + -лы[4] шәкилчили исми сифәтләр: **белә савадлы** (тәләбә); д) зәрф, фе'ли сифәт + -ли[4] шәкилчили исми сифәтләр: **олдугча горхулу** (нағыл), **тамамилә мәзәли** (адам),

Scanned with CamScanner

кәлән мәзәли (оглан) вә с. Мүәллиф -сыз⁴ вә -кы⁴ шәкилчили исми сифәтләрин әмәлә кәтирдији тәркибләрдән дә сөһбәт ачмышдыр: **тахта һасарсыз** (ев), **даш галадакы** (мүдафиәчиләр), **дәмир гәфәсдәки** (гуш), **һүндүр галадакы** (әзәмәт), **биринчи гәфәсдәки** (гуш) **һәмин сарајдакы** (бүрчләр), **тикдијимиз бинадакы** (гапылар).

Гејд етдик ки, исми сифәт тәркиби дилчилијимиздә јени мәсәләдир. Бизчә, бу мәсәләдә дос. А. Һәсәнов һәмин тәркибләрин изаһында бә'зән ардычыл мөвге тутмур. Белә ки, о, мүәјјән һалларда јухарыда вердијимиз тәркибләрлә бир нөв ејнијјәт тәшкил едән **илк дөврдәки** (чәтинлик), **сон ајлардакы** (мәһсул), **кәлән илки** (план), **өтән һәфтәки** (јығынчаг), **ала көзлү** (гыз), **донгар бурунлу** (оглан), **узун димдикли** (гуш), **1905-чи илин јанварындакы** (гырғын), **һәмин о гарлы илин гышындакы** (һадисәләр) типли бирләшмәләри мүрәккәб сифәт кими верир. Дүздүр, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, тә'јини сөз бирләшмәләри базасында мүрәккәб сөзләр формалашдығы кими, сифәт тәркибләри әсасында да мүрәккәб сөзләрин јарандығыны инкар етмәк олмаз. Мәсәлә буиларын сәрһәдини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдәдир. А. Һәсәновун јухарыда мүрәккәб сифәт кими вердији бирләшмәләрин чох аз бир гисми—**алакөзлү** (гыз), **бүкүнкү** (ичлас) вә с. там мүрәккәб сифәтә чеврилмишдир. Бир гисми исә кечид вәзијјәтиндәдир; мәсәлән: **зәрифнахышлы**—зәриф нахышлы, **алитәһсилли**—али тәһсилли, **мешшантәбиәтли**—мешшан тәбиәтли вә с. (бах: Ә. Әфәндизадә. Азәрбајчан дили орфографијасынын башлыча мәсәләләри. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 198[illegible], № 4, сәһ. 53).

Көстәрилән нүмунәләрин үчүнчү гисми исә тамамилә тәркиб һалындадыр; мәсәлән, **1905-чи илин јанварындакы** (гырғын), **һәмән о гарышыг илин гышындакы** (һадисәләр) вә с.

Бизчә, бу тәркибләри тә'јинә аид тә'јинләр кими јох, бүтөв бир тә'јин кими гәбул етмәк даһа дүзкүндүр. Белә ки, исми сифәтләр фе'ли сифәтләрә, фе'ли бағламалара бәнзәдији кими, исми сифәт тәркибләри дә фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләринә охшајыр. Адәтән синтактик тәһлилдә фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама тәркибләрини үзвләринә ајырмырлар. Бунлар кими, исми сифәт тәркибләрини дә үзвләринә ајырыб тә'јинә аид тә'јинләр, јә'ни ики тә'јин кими гәбул етмәк дүзкүн дејил.

●

Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лин гајыдышлыг категоријасына даир

Ширмәммәд ГУЛИЈЕВ
Бабәк рајону, Гаһаб кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лин мә'нача беш нөвү вар ки, онлардан бири гајыдыш нөвүдүр. Бу нөв, адындан да көрүндүјү кими, гајыдышлыг мә'насы ифадә едир; јә'ни һәрәкәт ону ичра едәнин өз үзәринә гајыдыр. Һәрәкәти ичра едән субјект, ејни заманда һәрәкәтин објекти олур.

Илк бахышда белә көрүнә биләр ки, фе'лин гајыдышлыг мә'насы вә гајыдыш нөвү анлајышлары маһијјәтчә ејни шејдир. Лакин гајыдышлыг категоријасынын тәдгиги көстәрир ки, бу ики анлајышы ејниләшдирмәк олмаз. Гајыдышлыг категоријасы өз әһатә даирәси, мә'на јүкү е'тибарилә даһа кениш анлајышдыр. Башга сөзлә, фе'лин гајыдыш нөвү вә бу нөвүн шәкилчиләри (-ын⁴, -ыл⁴, -н⁴) гајыдышлыг категоријасынын әһатә етдији мүхтәлиф мә'на чаларлыгларыны ифадә едән јеганә васитә дејил. Гајыдышлыг мә'насыны ифадә етмәк үчүн дилин башга ифадә васитәләриндән дә истифадә олунур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу хүсусијјәт фе'лин јалныз гајыдыш нөвү үчүн дејил, башга нөвләри үчүн дә сәчијјәвидир. Бу барәдә көркәмли түрколог А. М. Шербакын фикри марағлыдыр: «Беләликлә, түрк дилләриндә фе'лин нөвү адландырылан һәр форма мүстәгил бир категорија ифадә едир... вә фе'лин нөвүндән үмуми мә'нада јалныз шәрти олараг, мөвчуд грамматик ән'әнә илә һесаблашараг данышмаг олар». (А. М. Шербак. Очерки по сравнителној морфологии тјуркских јазыков. Глагол. Ленинград, 1981, сәһ. 104). Бу типли категоријалардан бири дә мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лин гајыдышлыг категоријасыдыр.

Гајыдышлыг категоријасы фе'лин гајыдыш нөвүнүн тәдгигат објекти кими узун мүддәтдир ки, өјрәнилир. Лакин мөвчуд дилчилик әдәбијјатынын нәзәрдән кечирилмәси көстәрир ки, гајыдышлыг, әсасән, нөв категоријасы чәрчивәсиндә бир морфоложи һадисә кими тәдгиг олунмушдур. Лакин бир чох түркологлар бу дил һадисәсинин морфоложи категорија чәрчивәсинә сығмадығыны көстәрмиш вә ондан лексик-грамматик категорија кими бәһс етмишләр. Белә бир чәһд функсионал бахымдан өзүнү доғрулдур вә гајыдышлыг категоријасынын нөв чәрчивәсинә сығмајан бир сыра мә'на вариантларыны, ифадә васитәләрини әһатә етмәјә имкан верир. Әлбәттә, бу заман фе'лин ән'әнәви нөв категоријасы анлајышы өз чәрчивәсиндән кәнара чыхыр; чүнки һәр бир морфоложи категорија јалныз мүәјјән морфоложи васитәләрлә ифадә олунур.

Демәк, фе'лин гајыдыш нөвүнүн ифадә васитәләри гајыдышлыг мә'насынын мүхтәлиф чаларлыгларыны әһатә едә билмир, дилин башга ифадә васитәләринин өјрәнилмәси исә нөв категоријасы принсипләринә зиддир. С а һ ә н ә з ә р и ј ј ә с и н и н тәтбиги бу зиддијјәтин оптимал һәллинә имкан верир. Дилчилијин ән јени тәдгигат истигамәтләриндән олан саһә нәзәријјәсинә әсасән, дилдәки һәр һансы мә'на дилин мүхтәлиф васитәләри илә ифадә олуна биләр; мөвчуд грамматик категоријалар бу ифадә васитәләриндән бисидир. Бу принсипи гајыдышлыг категоријасына тәтбиг етдикдә белә нәтичәјә кәлмәк олар: фе'лин гајыдыш нөвү гајыдышлыг категоријасынын әсас ифадә васитәси олса да, јеканә васитә дејил. Бу категорија дилин лексик, синтактик вә сөз јарадычылығы васитәләри илә дә ифадә олуна билир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә гајыдышлыг категоријасынын ашағыдакы ифадә васитәләри вар.

1. М о р ф о л о ж и в а с и т ә. Морфоложи васитә дедикдә, фе'лин гајыдыш нөвүнүн шәкилчиләри нәзәрдә тутулур. Мәсәлән: **кејИНмәк, бәзәНмәк, этирләНмәк, зәһәрләНмәк, боғУЛмаг, ачЫЛмаг, туллаНмаг** вә с.

Гајыдышлыг категоријасынын мүхтәлиф мә'на чаларлыгларынын -ын⁴, -ыл⁴, -н шәкилчиләриндән башга, һәр һансы бир васитә илә ифадәси фе'лин нөв категоријасы чәрчивәсиндән кәнара чыхыр.

2. С и н т а к т и к в а с и т ә. Синтактик ифадә васитәси дедикдә, гајыдышлыг категоријасынын гајыдыш әвәзликләри васитәсилә ифадә олунмасы нәзәрдә тутулур. Мәсәлән: **өзүнү зәһәрләмәк, өзүнү боғмаг, өзүнү тулламаг, өзүнү өјмәк** вә с.

Бә'зи дилчиләр гајыдыш әвәзликләрини гајыдыш нөвүн ифадә васитәләри һесаб едирләр, һалбуки бу әвәзликләр фе'лин гајыдышлыг категоријасынын ифадә васитәләридир. Чүнки бурада гајыдышлыг мә'насы мүвафиг әвәзликләрин фе'лләрлә синтактик әлагәјә кирмәси нәтичәсиндә јараныр вә бу һалда гајыдыш әвәзликләри әсас нитг һиссәси кими, өз мүстәгиллијини сахлајыр, башга сөзлә, грамматик ифадә васитәсинә чеврилмир.

Бир чох гајыдыш бирләшмәләри фе'лин нөв шәкилчиләри илә паралел ишләнир вә мүәјјән мә'на чаларлығынын ифадәсинә хидмәт едир: **зәһәрләнмәк—өзүнү зәһәрләмәк, тулланмаг—өзүнү тулламаг** вә с.

3. Л е к с и к в а с и т ә. Гајыдышлыг мә'насынын ифадәсиндә сөзүн лексик мә'насы әсас рол ојнајыр. Морфоложи вә синтактик васитәләр лексик мә'насында потенсиал гајыдышлыг олан фе'лләрә артырылыр. Лакин гајыдышлыг ифадәсиндә сөзләрин лүғәви мә'насынын ролу бунунла битмир. Бир чох садә фе'лләр билаваситә өз лексик мә'налары илә гајыдышлыг ифадә едир (белә фе'лләрин бөјүк гисми вахтилә дүзәлтмә фе'л олмуш, тарихи инкишаф просесиндә көкләр өз мүстәгиллијини итирмишдир). Мәсәлән: **утанмаг, ијрәнмәк, исинмәк, гызынмаг** вә с.

4. С ө з ј а р а д ы ч ы л ы г ы в а с и т ә л ә р и. Гајыдыш нөвүн шәкилчиләри истисна олмагла, бүтүн башга

Scanned with CamScanner

шәкилчиләрлә гајыдышлыг мә...
нын ифадәсини сөз јарадычылығы васитәси һесаб етмәк олар. Бу васитә мәктәб дәрслијиндә дә өз әксини тапыб: «**Бә'зән башга нитг һиссәләриндән дүзәлән фе'лләр дә гајыдыш билдирир:** Мәсәлән: **ганад—ганадланмаг...»** (Б. Әһмәдов, А. Ахундов. Азәрбајчан дили, 5-чи синиф үчүн. Бакы, 1984, сәһ. 141).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә гајыдышлыг ифадә едән әсас шәкилчиләр ашағыдакылардыр:

1) -лан^{2}: **һирсләнмәк, гәзәбләнмәк, шадланмаг, гәмләнмәк** вә с.

2) -лаш^{2}: **әсәбиләшмәк, азғынлашмаг, јахшылашмаг, биканәләшмәк** вә с.

3) -ла^{2}: **сәринләнмәк, сәфеһләмәк, арсызламаг, бикефләмәк** вә с.

Гајыдышлыг мә'насынын ифадәсиндә бә'зи гејри-мәһсулдар шәкилчиләр дә иштирак едир. Мәсәлән: -ал^{2}, -л, ар^{2}: **маг** вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими, гајыдыш нөвүн шәкилчиләриндән фәргли олараг, бу шәкилчиләр фе'л көкләринә дејил, башга нитг һиссәләринә (әсасән исмә вә сифәтә) артырылыр. Фе'лин нөвләри исә јалныз фе'л көкләринә мүвафиг шәкилчиләр артырмагла дүзәлир; башга нитг һиссәләри илә дүзәлән формалар морфоложи категорија принсипләринә зиддир. Башга сөзлә, јухарыда гејд олунан шәкилчиләри гајыдыш нөвүнүн шәкилчиләри һесаб етмәк олмаз.

Беләликлә, мүасир Азәрбајчан дилиндә фе'лин гајыдышлыг категоријасыны бу шәкилдә сәчијјәләндирмәк олар: гајыдышлыг категоријасы дилин мүхтәлиф васитәләри илә ифадә олунан гајыдышлыг мә'насынын бүтүн вариант вә чаларлыгларынын мәчмусудур.

М. Ә. САБИР ҺАГГЫНДА

Сабирин сатирасы капиталист вә мүлкәдарларын зүлмү алтында инләјән фәһлә вә кәндлинин изтирабы һәјат шәраитинин тәчәссүмүдүр вә шаирин бөјүклүјү орасындадыр ки, о өз мүбариз сатирасыны чар иртичасынын ағыр илләриндә јаратмышдыр.

Нәриман НӘРИМАНОВ

Мән Сабири Тифлисдән Шамахыја, јә'ни мәзари-әдәмә доғру јолландығы сырада көрмүшдүм. Оләтиф вә дүшкүн сима һалда көзүмүн өнүндә тәчәссүм едиб дурујор. Гафгаз өјлә надир вүчуда пак чәтинликлә малик ола биләр.

Һүсејн ЧАВИД

Сабир, көһнә ше'рлә јени ше'р арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб дә, о учуруму атланмаға кимсәдә чүр'әт вә чәсарәт галмады.

Сабирин әсәрләри Иран мәшрутәсинә бир ордудан артыг хидмәт етмишдир.

...Бир кәрә дүшүнүлсүн, әдәбијјатымызда нә гәдәр бөјүк бир тә'сир, нә гәдәр әзим бир ингилаб вүчуда кәтирмиш!...

Аббас СӘҺҺӘТ

«Һопһопнамә»нин дөјмәдији гапы, кирмәдији ев галмады, ону охујанлар да севди, охуданлар да.

Абдулла ШАИГ

Сабир философдур, мүрәббидир, ингилабчыдыр — һамысында да сәмимидир.

Јусиф Вәзир ЧӘМӘНЗӘМИНЛИ

Сабирин ше'рләри ичәрисиндә елә парчалара раст кәлирик ки, онлар бизим вичданымыза нүфуз едир.

Сејид Чәфәр ПИШӘВӘРИ

Сабирин һејкәлинә бахырам. Санки мән Сабирин һејкәлини дејил, вахтилә һәр ше'рини бир мәш'әл кими галдыран Сабирин өзүнү көрдүм.

Сүлејман РӘҺИМОВ

CamScanner ile tarandı

Јени дәрсликләри нечә көрмәк истәрдик?

Мәктәб ислаһатынын тәләбләринә ујғун олараг Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан јени тәдрис програмлары тәсдиг едилмишдир. Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији бир сыра башга фәнләрлә јанашы, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринә аид орижинал дәрсликләрин јарадылмасы үчүн ачыг мүсабигә е'лан етмишдир. Мүсабигәјә дахил олмуш әлјазмаларыны диггәтлә өјрәниб, мүасир тәләбләрә јүксәк сәвијјәдә чаваб верән дәрсликләри фәргләндирмәк онлары нәшр етдириб истифадәјә вермәк үчүн мүсабигә комиссијасы јарадылмышдыр. Һазырда ајры-ајры мүәллифләр—алим, методист вә мүәллимләр һәмин програмлар әсасында јени дәрсликләр јазыр вә ја јенидән тәртиб едирләр. Мәктәб вә мүәллимләримиз јени дәрсликләрин даһа кејфијјәтли олмасыны тәләб едирләр.

Бу күн редаксијаја габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләриндән бир групу дә'вәт етмәкдә мәгсәд **Јени дәрсликләри нечә көрмәк истәдикләри, һансы мәсәләләрә даһа чох диггәт верилмәси барәдә онларын арзуларыны өјрәнмәкдир.**

Јәгин ки, редаксијанын бир груп габагчыл мүәллимләри илә кечирилән бугүнкү көрүшдә ирәли сүрүлән мүлаһизәләр, тәклифләр дәрслик мүәллифләринин диггәтини чәлб едәчәк вә сөјләнилән арзулар нәтичәсиз галмајачаг.

Һәсәнбала МӘММӘДОВ (Гусар рајону, Бәдишгәлә кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим). —Әввәлчәдән гејд едим ки, редаксијанын тәшкил етдији бугүнкү тәдбир јени дәрсликләрин јарадылмасында мүәллимләрин дә өз арзу вә мүлаһизәләри илә иштирак етмәләринә шәраит јарадылмасы бахымындан тәгдирәлајигдир. Бир нечә тәклиф вә арзуму билдирмәк истәрдим:

1. Кәләчәк дәрсликләримиздә мүасир дөврүн тәләбләри: јени ТТВ, о чүмләдән ЕҺМ, елмләрин сон нәтичәләри (ирилләшдирилмиш тә'лим ваһидләри, истинад сигналлары, шахәли програмлашдырма вә с.) нәзәрә алынса, дәрсликләрин сабитләшмәсинә еһтимал чохалар.

2. Һәм тәдрис програмларында, һәм дә дәрсликләрдә икинчи дәрәчәли, аз әһәмијјәтли материалларын атылмасы, сәбәб-нәтичә әлагәләринә ујғун олараг, информасијалардан вачибләринин груплашдырылмыш систем шәклиндә ифадәси тә'лимдә алгоритмләрдән кениш истифадәјә имкан верә биләр. Бир нечә конкрет нүмунә көстәрмәк истәрдик.

1) Програмларда һәр мөвзудан сонра верилмиш билик вә бачарыглар јалныз мөвзу аидијјәтинә көрә фәргләнир. Онлары програмын сонунда бирләшдирмәк вә мөвзу аидијјәтинә көрә диференсиаллашдырмаг (һәр билик вә бачарығын јанына синфин, аид олдуғу мөвзунун вә ја дәрсин шәрти нөмрәсини әлавә етмәк олар) мүәллимләри глобал мәгсәдлә шәртләнән фәалијјәтини, ишин гијмәтләндирилмәсини вә коррексијасыны асанлашдырар.

2) Орфограмларын өјрәдилмәсиндә ардычыллығы дәгигләшдирмәк үчүн онлары дәрсликләрин сонунда јығчам изаһатларла вермәк фасиләсиз тә'лими, тәкрары, гаршылыглы тә'лими, өзүнәнәзарәти вә с. сәмәрәли тәшкил етмәјә даһа әлверишли имкан јарадыр.

3) Програм, дәрслик вә дидактик вәсаитләрдәки информасијалар бирбирини тамамласа, ваһидлик тәшкил етсә, шакирдләрин алгоритмик фәалијјәтини реаллашдырмаг мүмкүн олар. Белә дидактик материаллар еһтијача ујғун тиражла нәшр олунмалыдыр. Онларын мәзмуну мүәллимләрә имкан вермәлидир ки, проблемли, гаршылыглы, програмлашдырылмыш тә'лимләрдә, ТТВ-лә, хүсусилә әкс-әлагә гурғулары илә ишләјәркән онларын әл-голу бағланмасын.

Арзулар чох, вахт мәһдуддур. Педагожи просесдә дә беләдир. Алимләр чох доғру олараг бу просеси јалныз информасија мүбадиләсинин нәтичәси кими гијмәтләндирирләр. Ону сүр'әтләндирмәк үчүн һәмин мүбадиләни сүр'әтләндирмәк—интенсивләшдирмәк тәләб олунур. Јухарыда гејд етдијим тәклифләр һәмин зәрурәтин чүз'и тәркиб һиссәсидир.

Мәһәррәм ҚАЗЫМОВ (Лерик интернат-мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим)—**Истәрдим ки, Азәрбајчан дилинә аид кәләчәк дәрсликләр һазыркы IV синфин дәрслијинин тәртиби принсипләри әсасында формалашдырыл-**

Scanned with CamScanner

сын. Чалышмалар дүшүндүрүчү олсун, шакирдләрин мүстәгил ишләмәләрини тә'мин етсин. Һәр чалышмадан шакирд јени бир информасија, дил һадисәләри һаггында јени бир билик ала билсин, онун дәркетмә марағыны тә'мин етсин.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, дидактик чалышмалар Азәрбајчан дилинә аид дәрсликләрдән һәр биринин методик системини мүәјјән едән башлыча амилдир.

Дәрсликләрдә нәзәри материалларын сон дәрәчәдә ајдынлығына, јығчамлығы вә дәгиглијинә диггәт јетирилмәси арзу олунур. Бу, мәктәб ислаһатында дәрсликләрин тәртибинә верилән башлыча тәләбләрдән биридир.

Азәрбајчан дилинә аид јени програмларда, чох доғру олараг, тә'лимин практик истигамәтләрини гүввәтләндирмәк идејасы әсас тутулмушдур. Арзу олунур ки, дәрслик мүәллифләри бу идејаја ахыра гәдәр садиг галсынлар.

Шакирдләрдә дүзкүн јазы вә орфоепик вәрдишләри, нитг бачарыгларыны инкишаф етдирмәк үчүн дәрсликләр кифајәт гәдәр сәмәрәли тә'лим материалы илә зәнкин олмалыдыр. Чалышмалар үчүн бәдии әдәбијјатдан ән јахшы нүмунәләрин сечилмәси, мәнчә, шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә дә чох мүһүм рол ојнаја биләр.

Дәрсликләрдә әјани гаврамапы тә'мин етмәк имканларындан (шрифтләрин мүхтәлифлијиндән, схемләрдән, чәдвәлләрдән, шәкилләрдән вә с.) мөвчуд IV синфин дәрслијиндәки кими истифадә олунмасы шакирдләрин дә, мүәллимләрин дә ишини асанлашдыра биләр.

Үмумијјәтлә, дәрсликләрин бәдии тәртибатына вә јүксәк кејфијјәтлә чап едилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәси вачибдир. Ушаглара дәрслији севдирмәк вә онлара мүхтәлиф тәрбијәви кејфијјәтләр ашыламаг бахымындан бунун әһәмијјәти чох бөјүкдүр.

Кәләчәк әдәбијјат дәрсликләринә (VII синиф) Ч. Новрузун «Гәрби Берлин», јахуд «Дааванын мин сифәти» поемаларындан парчалар салынмасы арзу олунур. Бу әсәрләр шакирдләри һәм фашизмә, мүһарибәјә, һәм дә сон заманлар чулғајан буржуа идеолокијасына гаршы нифрәт тәрбијә етмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир.

Пәриш ӘЛӘКБӘРОВА (Ағдам РХМШ-нын методисти)—Инкишаф етмиш сосиализм шәраитиндә кәләчә[?] гуручулары олан кәнчләрин һәртәр[?] ли инкишафына наил олмаг дөврү[?] зүн актуал проблемләриндәндир. [?] проблем өз һәллини, әсасән, мәктә[?] тапыр. «Үмумтәһсил вә пешә мәкт[?] ислаһатынын әсас истигамәтләри»[?] көстәрилмишдир: «Тәһсилин вә тәрб[?] јәнин кејфијјәтини јүксәлтмәк һәр [?] фәннин тәдрисинин даһа јүксәк ел[?] сәвијјәсини, елми әсасларынын мөһ[?] гавранылмасыны, идеја-сијаси тәрби[?] нин, әмәк тәрбијәсинин вә мә'нәви т[?] бијәнин, естетик вә физики инкиш[?] фын јахшылашмасыны тә'мин етм[?] дәрс планларыны, програмлары, дә[?] ликләри вә дәрс вәсаитини, тә'лим [?] тәрбијә методларыны тәкмилләшд[?] мәк; шакирдләрин һәддән артыг ј[?] ләнмәсини, дәрс материалларын[?] һәдсиз мүрәккәблијини арадан галд[?] маг лазымдыр».

Гаршыја гојулан бу вәзифәләрә [?] ғун олараг рајонумузун мүәллимлә[?] арасында Азәрбајчан дили вә әдә[?] јатдан тәкмилләшдирилмиш прогр[?] лар, еләчә дә һазырда истифадә о[?] нан дәрсликләр кениш мүзакирә ед[?] мишдир. Бу мүзакирәләрдә 400 нәф[?] дән артыг дил-әдәбијјат мүәллими и[?] тирак етмишдир. Мүзакирәләр зама[?] ирәли сүрүлмүш тәклифләрдән баш[?] чаларыны бурада гејд етмәјим, зән[?] чә, јеринә дүшәр.

1. Ашағы синиф дәрсликләриндә [?] дуғу кими, IX—XI синифләрин әдә[?] јат дәрсликләриндә дә шакирдлә[?] естетик зөвгүнә тә'сир көстәрән м[?] јән иллүстрасијалар верилсин; клас[?] әдәбијјат үзрә ше'р вә нәср парча[?] рында шакирдләрә таныш олма[?] әрәб-фарс мәншәли сөзләрдән һәр [?] ринин мә'насы мәтнин сонундакы [?] ғәтдә өз әксини тапсын.

2. Әламәтдар тарихи һадисәләр[?] мөвсүми мөвзулар тәгвим вахтына[?] ғунлашдырылсын. Мәсәлән, V сии[?] програмында верилмиш А. Сәһһ[?] «Јаз сәһәри» ше'рини, А. Шаигин «[?] әсәрини дәрс илинин ахырларында [?] Вурғунун «Октјабр» ше'рини окт[?] ајларында, Ә. Сәмәдовун «Гарлы к[?] дә» һекајәсини гыш фәслиндә тә[?] етмәк нәзәрдә тутулсун.

3. V—VI синифләр үчүн тәртиб [?] ләчәк дәрсликләрдә шаир вә јаз[?] лар һаггында гыса мә'лумат вери[?] си вә «Совет әдәбијјаты һаггында [?] бәтләр»дә нәзәрдә тутулмуш әс[?] рин мүвафиг синифләрдә дәрслијә [?] вә олунмасы мәгсәдәујғун һесаб едилсин.

4. Јени дәрсликләрдә әдәби гәһрәманларын сәчијјәсинин там ачылмасына тәшәббүс көстәрилсин.

5. Програмда әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын тәдриси үчүн ајрыча саат нәзәрдә тутулмамасы мүәллимләри чәтинлик гаршысында гојур. Бизчә, ајры-ајры синифләрдә мөвзулара ајрылмыш мүәјјән саатлар һесабына әдәбијјат нәзәријјәси материалларыны даһа дәриндән өјрәтмәк олар. Мәсәлән, VIII синифдә әдәбијјат нәзәријјәси үчүн 4 саат вахт ајрылса, А. Фадејевин «Кәнч гвардија» әсәри үчүн ајрылмыш 6 саатдан 1 саат, Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәринә ајрылмыш 4 саатдан 1 саат, И. Әфәндијевин «Хәнчәр» һекајәсинә ајрылмыш 3 саатдан 1 саат, шакирдләрин мүстәгил охусуна ајрылмыш 4 саатдан 1 саат бу мәгсәд үчүн нәзәрдә тутула биләр. Башга вариантдан да истифадә етмәк мүмкүндүр.

6. VIII синифдә М. П. Вагифин «Пәри» гошмасынын әвәзинә, «Бајрам олду» гошмасынын тәдрис едилмәси арзу олунур. Чүнки бу ше'р шаирин дөврүндә халг күтләсинин јашајыш тәрзини үмумиләшдирән бир әсәр кими чох гијмәтлидир.

7. Јени програм үзрә шакирдләр С. Вурғунун «Муған» поемасы илә VII, һәм дә XI синифдә таныш олурлар. Јахшы олар ки, XI синифдә «Муған» поемасы «Комсомол» поемасы илә әвәз едилсин.

8. Азәрбајчан милли мусигиси вә театры һаггында програм вә дәрсликләрдә чох аз мә'лумат верилир. Јени дәрсликләрин тәртибиндә бу чатышмазлығын нәзәрә алынмасы арзу олунур.

9. Арзу олунур ки, мәтнләрин сонунда верилән суаллар әсәрин мәзмуну илә јанашы, онун тәһлилини дә әһатә етсин.

10. VIII—XI синифләрдә ичмал мөвзуларынын јенидән ишләниб садәләшдирилмәси вә гысалдылмасы мәсләһәтдир.

Мөвчуд Азәрбајчан дили програмларында ајры-ајры синифләрдә кечиләнләрин тәкрарына верилмиш саатлары азалтмаг һесабына сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси, аһәнк гануну, һеча, вурғу, үмумијјәтлә, јазы гајдаларына вахт ајрылмасы јахшы оларды.

11. Имкан дахилиндә, грамматик гајдалара аид чалышмаларын һәмин синифләрин әдәбијјат дәрсликләриндә верилән мүвафиг бәдии әсәрләрдән көтүрүлмәси фәнләрарасы әлагәнин јарадылмасына көмәк едәр.

12. VIII синифдә Азәрбајчан дили дәрслијиндә бүтүн будаг чүмләләрин суалы мүәјјәнләшдирилиб јазылдығы һалда, гаршылашдырма будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин суалы јазылмамышдыр. Дүздүр, бу, шакирдләрә баша салыныр, гојулмуш суал әсасында баш вә будаг чүмләләр мүәјјәнләшдирилир. Лакин гаршылашдырма будаг чүмләсинин суалы башга будаг чүмләләриндә олдуғу кими, дәрсликдә гојулса даһа јахшы олар.

13. V синфин Азәрбајчан дили дәрслијиндә һәр бәһсдән сонра һәр бир нитг һиссәсинин тәһлил схеминин верилмәси, бизчә, фајдалы олар. Белә тәһлил системи шакирдләрин морфоложи тәһлилә јијәләнмәк габилијјәтини артырар вә һәмин бәһс һаггында шакирд даһа кениш мә'лумат әлдә едәр.

Сајад РУСТӘМОВА (Бакы шәһәри, 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим, Крупскаја мүкафаты лауреаты) —«Јени дәрсликләр нечә олмалыдыр, онлары нечә көрмәк истәрдик?» суалынын чавабы мүхтәлиф ола биләр. Мәним, бир практик мүәллим кими, мүлаһизәләрим беләдир:

1. Сов.ИКП Програмында дејилир: «Әдәбијјат халгын мәнафејинә, коммунизм ишинә хидмәт етмәли, милјонларла адам үчүн севинч вә илһам мәнбәји олмалы, онларын ирадәсини, дујғуларыны вә фикирләрини ифадә етмәли, онларын идејача зәнкинләшмәсинә вә мә'нәви тәрбијәсинә фәал көмәк көстәрмәлидир».

Партијамызын бу тәләби әдәбијјат вә Азәрбајчан дили дәрсликләринин һазырланмасында дүзкүн истигамәтли көстәриш кими әлдә әсас тутулмалыдыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдә верилән билик вә бачарыглар ејни заманда онун тәрбијәсинә гүввәтли тә'сир көстәрмәли, ону бир шәхсијјәт кими формалашдырмагда мүһүм рол ојнамалыдыр.

2. Дәрсликләрин дили садә, анлашыглы олмалы, 60—90 сөзлү чүмләләр ишләдилмәси һалларына (VIII, IX синифләрин дәрсликләриндәки кими) бирдәфәлик сон гојулмалы, бунларын јеринә табели (сәбәб-мәгсәд) чүмләләр ишләдилмәлидир.

Scanned with CamScanner

3. IX—X синифләрин дәрсликләриндә дәгиг олмајан фикирләр чохдур. Нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирд анчаг дәрсликлә кифајәтләнмир, о һәм дә монографијалара, елми-тәнгиди мәгаләләрә, хатирәләрә вә с. мүрачиәт едир.

4. Јазычыларын һәјаты һаггындакы материалларда үмуми бир принсип көзләнилмәлидир. Мөвчуд дәрсликдә Ҹ. Мәммәдгулузадә, С. Вурғун вә башга сәнәткарларын һәјатына аид материаллар еjни бир систем үзрә ишләнмәдији үчүн шакирдләр онлары јадда сахламагда чәтинлик чәкирләр.

5. Әдәбијјат дәрсликләриндә верилән бәдии тәһлил образларын һәртәрәфли сәчијјәси, онларын мәгсәд вә амаллары һаггында там тәсәввүр јаратмалыдыр. X синфин әдәбијјат китабында әсәрин тәһлили әвәзинә, даһа чох әдәбијјат нәзәријјәсинә јер верилир. Гәһрәманын сәчијјәси, јазычынын идејасы исә көлкәдә галыр.

6. Һәр бир синифдә синифдәнхарич оху дәрслијә (мүнтәхабата) дахил едилсә, јахуд һәр синиф үчүн ајрыча дәрс вәсаити нәшр олунса, даһа сәмәрәли нәтичә әлдә етмәк мүмкүндүр. Индики һалда синифдәнхарич оху формал характер дашыјыр.

7. Азәрбајчан дилинә аид дәрсликләрин тәртибиндә дә ваһид принсипләрин көзләнилмәси чох вачибдир. Тә'рифләр ајдын, дәгиг вә анлашыглы шәкилдә формалашдырылмалыдыр. Чалышмалар системи әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмәлидир. Онларын сәмәрәлилијинә, јарадычы вә дүшүндүрүчү олмасына диггәт артырылмалыдыр. Шакирдин јазы савадына, нитг бачарыгларынын инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрән верән материаллар дәрсликләрдә әсас јер тутмалыдыр.

Не'мәт НЕ'МӘТОВ (Гусар РХМШ-нин методисти, педагожи елмләр намизәди)—Мән бир нечә гејдими сөјләмәклә кифајәтләнәчәјәм.

1. IX (һазыркы VIII) синфин дәрслијиндә шифаһи халг әдәбијјаты һаггында даһа әсаслы мә'лумат верилмәсини мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

2. Һәр мөвзуја аид дәрсликдә верилән суалларын әлагәли вә дүшүндүрүчү шәкилдә формалашдырылмасына диггәт јетирилмәлидир.

3. IX—X синифдә верилән [illegible] ...улара аид материаллары садәләшдирмәк шакирдләрин тә'лим јүкүну ... олар.

4. Әдәбијјата аид мөвчуд дәрсликләр шакирдләрдә естетик зөвгү инкишаф етдирмәк тәләбләринә кифајәт дәрәчәдә чаваб вермир. Јени дәрсликләрдә бу нөгсанын арадан галдырылмасы мүәллимләримизин арзуларындан биридир.

5. Дәрсликләрин полиграфик чәһәтдән јүксәк кејфијјәтдә һазырланмасы үчүн чидди тәдбирләр көрүлмәсинин вахты чохдан чатмышдыр.

Афәт ӘҺМӘДОВА (Бакы шәһәри, 239 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим)—«Јени дәрсликләр necә олмалыдыр, мән онлары нечә көрмәк истәјирәм?» суалы хәјалән мәни дәрсликләр аләминә сәјаһәтә чыхарды. Бөјүк коммунист тәрбијәчиси М. И. Калинин демишдир ки, ган дәрс алтында дөвр етдији кими, јахшы китабын да алтында һәјатын нәбзи вурур.

Тәсадүфи дејил ки, Сов.ИКП XXVII вә Азәрбајчан КП XXXI гурултајларынын гәрарларындан шакирдләрин коммунист әгидәсинин вә елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасына, һәртәрәфли инкишафына тә'сир көстәрән көзәл тәртибата малик дәрсликләрин нәшринә хүсуси диггәт јетирмәк тәләб олунур.

Әфсуслар олсун ки, бу бахымдан мөвчуд дәрсликләрин кејфијјәти бурада дејилдији кими, ашағыдыр, шәкилләрин әксәријјәти зөвгсүз чәкилмишдир. Һалбуки дәрсликләрдәки иллүстрасија вә шәкилләр шакирдин зөвгүнү охшамалы, материалын мәнимсәнилмәсинә көмәк көстәрмәлидир. Ачыначаглы һалдыр ки, һәтта мүхтәлиф синифләрин дәрсликләриндә верилмиш әдиб вә шаирләрин портретләри бир-бирини тәһриф едир. Мәсәлән, V синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә М. Ә. Сабирин портрети IV вә VII синифләрә аид дәрсликләрдәки портретдән тамамилә фәргләнир; демәк олар ки, шаирин өзүнә һеч охшамыр. Белә фактлар чохдур. Бу, һәр шејдән әввәл, шаир вә әдибләримизә һөрмәтсизликдир.

Дәрсликләрдә верилмиш иллүстрасија вә шәкилләрин дә кејфијјәти еjни вәзијјәтдәдир. Бу иллүстрасија вә шәкилләрин тәртиби ән истедадлы сәнәткарлара тапшырылмалыдыр. Биз истәрдик ки, јени дәрсликләр башдансовду чап едилмәсин, чилдләринин картону, кағызы кејфијјәтли олсун. Мектәбдик әдәбијјатын, дидактик материалларын вә әјани васитәләрин һазырланыб нәшр едилмәсинә мәс'улијјәт сон илләрдә һәдсиз дәрәчәдә зәифләмишдир.

Әлигијам ИБРАҺИМОВ (Дәвәчи рајону, Узунбојад кәнд мәктәбинин мүәллими)—Орта мәктәбин әдәбијјат дәрсликләриндә верилән иллүстрасијалар истәр полиграфија, истәрсә дә мүасир тәсвири сәнәтимиз бахымындан күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә дејил. Бир вахтлар VIII синфин дәрсликләриндә, аз да олса, әсәрләрин мәзмунуна аид шәкилләр вериләрди.

Тәсвири сәнәтимиз, демәк олар ки, бүтүн заманларда әдәбијјатымызла јол јолдашы олмушдур. Гәдим рәссамларымызын миниатүрләриндән, еләчә дә мүасир рәссамларымызын «Дәдә Горгуд» дастанларына, Низаминин, Фүзулинин әсәрләринә чәкдикләри көзәл рәсм әсәрләриндән нүмунәләри VIII синфин, үмумијјәтлә, әдәбијјат дәрсликләриндә көрмәк истәрдик. Ахы рәсм әсәри мәзмунун ачылышына чох көмәк көстәрир.

IV—V—VI синифләрин дәрсликләриндә әлавә оху мәтнләри бә'зән сәпәләнмиш һалда, бә'зән дә дәрслијин сонунда верилир. Јахшы оларды ки, бу мәсәләдә ваһид бир принсип көзләнилә иди.

Көрүнүр, VII синиф дәрслијинин һәчми имкан вермәдијиндән она әлавә оху мәтнләри дахил едилмәмишдир. Тәклиф едирәм ки, бу дәрслијин сонунда, һеч олмаса, әлавә оху материалынын тәхмини сијаһысы верилсин. Бу дәрслијин мүсбәт бир чәһәтини—шаир вә әдибләримиз һаггында көркәмли шәхсијјәтләрин фикирләриндән истифадә едилмәсини башга дәрсликләримизә дә тәтбиг етмәк јахшы оларды.

Тәклиф едирәм ки, дәрсликләрдәки әруз вәзнли ше'рләрин бәһр вә тәф'иләләри ше'рин әввәлиндә вә ја сонунда верилсин. Белә олдугда һәм шакирдләр, һәм дә мүәллимләр ше'рин бәһрини тә'јин етмәкдә чәтинлик чәкмәзләр.

VII—VIII синифләрин «Азәрбајчан дили» дәрслијинин сонунда Азәрбајчан дилчилик елминин ән көркәмли нүмајәндәләри һаггында кениш бир очеркин верилмәси (дикәр фәнләрә аид дәрсликләрдә көркәмли физикләр ријазијјатчылар, кимјачылар һаггында дәрсликләрдә верилмиш очеркләр кими) фајдалы оларды.

IV синиф дәрслијиндә Әлаға Күрчајлынын бир ше'ри верилмиш, сонракы дәрсликләрдә исә бу шаиримиз тамамилә унудулмушдур. Һалбуки шаирин республика дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш «Бүтөвлүк» китабында V, VI, VII синиф дәрсликләринә кәтирилә билән јүксәк бәдии сәвијјәли нүмунәләр чохдур, сајсыз-һесабсыздыр («Вәтән», сәһ. 12; «Десәләр...», сәһ. 29; «Нар әтри», сәһ. 107; «Ади адам», сәһ. 496 вә с.).

Нәһајәт, даһа бир мәсәлә һаггында. Сентјабрын илк күнүндә дәрсә кедән ушаглар өзләри илә мәктәбә бүтүн дәрс илинин материалыны апарыб-кәтирирләр. Онлары артыг јүкдән азад етмәк, һәм дә дәрсликләрин тез корланмасынын гаршысыны алмаг үчүн асанлыгла һиссәләрә (2, 3, 4 һиссәјә) бөлүнә билән дәрсликләр јаратмаг олмаздымы? Белә дәрсликләр, сәһв етмирәмсә, Чехословакија мәктәбләриндә чохдан тәтбиг олунур.

Нәчибә МӘММӘДОВА (Бакы шәһәри, 18 нөмрәли мәктәбин мүәллими, методист мүәллим)—Чохиллик тәчрүбәмә әсасән дејә биләрәм ки, Азәрбајчан дилиндән мөвчуд дәрсликләрлә ишләјәркән гаршыма бир сыра чәтинликләр чыхыр (хүсусән VI, VII, VIII синифләрдә). Белә ки, бә'зи чалышмалар биртипли вә јекнәсәгдир, рабитәсиз мәтнләрдән ибарәтдир. Чалышма үчүн сечилмиш мәтнләрдән бә'зиләри аз гала бир сәһифәни тутур, јеринә јетирилмәси чох вахт апарыр; нәтичәси исә бир о гәдәр дә фајдалы олмур, шакирдләрин тә'лимә олан марағыны зәифләдир. Белә һалда өз вәзифәсинә вичданла јанашан мүәллим өзү даһа сәмәрәли чалышмалар тәртиб етмәк мәчбуријјәтиндә галыр. Бу исә, ајдын мәсәләдир ки, онун вахт бүдчәсинә зәрәр кәтирир.

Дәрсликләрдәки дидактик материалларын бир гисми мә'насыз, ичтимаисијаси һәјатдан узаг, дөврүмүзүн актуал проблемләриндән кәнар мәтнләрдән ибарәтдир; бунлар мәзмунча һеч бир тәрбијәви мәгсәд дашымыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дили фәнинин тәдриси гаршысында гојулмуш башлыча вәзифә шакирдләри мүкәммәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк, онлара савадлы јазы вәрдишләри ашыламагдыр. Бу мәгсәдә наил олмагда јазылы вә шифаһи иншалар үзәриндә иш мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Ки-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

чик һәчмли сүжетли шe'рләри нәсрә чевириб јаздырмаг да јахшы нәтичә верир. Лакин тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, дәрсликләрдә рабитәли нитгин инкишафына хидмәт едән белә чалышмалар аздыр вә ја бә'зиләриндә һеч јохдур. Дәрсликләрин кәләчәк нәшрләриндә белә чалышмаларын сајыны артырмаг мәгсәдәујғун оларды.

Шәкил үзрә инша јазыларын апарылмасы да көзәл бәһрә верир. Лакин ачығыны дејим ки, дил мүәллимләри мүвафиг шәкилләри топламагда чәтинлик чәкирләр. Јени дәрсликләрә реал һәјатын мараглы лөвһәләрини әкс етдирән шәкилләр әлавә едилсә, мүәллимләрин үрәјинчә олар.

Дәрслик мүәллифләри бә'зән орижиналлыг хатиринә, јени бир фикир сөјләмәк naминә әввәлки тә'рифләри дәјишдириб башга шәкилдә гурурлар ки, бу да долашыглыг әмәлә кәтирир. Мәнчә, илләрдән бәри шакирдләрин вәрдиш етдикләри, һәтта әзбәрләдикләри тә'рифләри еһтијач дујулмадығы һалда, јениләри илә әвәз етмәк бир о гәдәр дә фајда вермир, әксинә, чәтинлик төрәдир.

Дәрсликләрдә ајры-ајры сөз вә терминләрин ишләдилмәсиндә бә'зи долашыглыглара јол верилир. Дилимиздә рус дилиндәки вариантындан истифадә едилмишдир. Мәсәлән: коридор (дәһлиз), каникул (тә'тил), пројект (лајиһә), зоопарк (һејванхана) вә с.

Әдәбијјат дәрсликләриндә дә чатышмазлыглар чохдур. Арзу едәрдик ки, дәрсликләрә јүксәк бәдии кејфијјәтли, шакирдләрә көзәл әхлаги кејфијјәтләр ашылајан, тә'лим-тәрбијә бахымындан даһа фајдалы олан әсәрләр дахил едилсин. Јазычыларын һәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат верилмәси дә (ашағы синифләрдә) вачибдир.

Дәрсликләрдә әдәбијјат нәзәријјәсинә аид верилмиш мә'луматлар әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмәјә möһтачдыр.

Зәһра ӘЛИЈЕВА—Мүлаһизәләринизә, тәклифләринизә көрә сағ олун. Фикирләриниз, әлбәттә, мараглы вә дүшүндүрүчүдүр. Истәрдик ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјата аид јени јарадылан вә еләчә дә әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилән дәрсликләрдә бунлар өз ифадәсини тапсын. Үмид едирик ки, јени дәрсликләр мәктәб ислаһатынын тәләбләринә јүксәк сәвијјәдә чаваб верәчәк, мүәллимләримизи вә шакирдләримизи разы салачаг.

●

Консултасија

Суаллара чаваб

1. Дүзкүн јазы вә графика мәсәләләринә даир.

СУАЛ. Дилимиздә тәкрар сөзләрдән әмәлә кәлән елә исимләр вар ки, онларын јазылышы орфографија гајдаларында тәсбит едилмәмишдир. Мәсәлән, **хашхаш, батабат** (битки ады), **Халхал** (шәһәр ады), **Гаргар, Тәртәр** (чај адлары), **сағсаған, һопһоп** (гуш адлары), еләчә дә **мәзмәзә, гаргара, силсилә, дәбдәбә, вәлвәлә, лајлај, лағлағы** вә с. Белә сөзләрдән бир гисминин јазылышы чохдан сабитләшмишдир. Бир гисми исә каһ битишик, каһ да ајры јазылыр. Мәсәлән, нағыллардан бириндә охујуруг: «Бир саатдан сонра орада Шәләгујругдан, Гырт-гырт вә Чик-чик ханымдан бир әсәр галмады». Јахуд дәрс вәсаитләриндә лағлағы сөзүнүн бә'зән «лағ-лағы» шәклиндә јазылышына тәсадүф едирик. Белә мисалларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Бу долашыглыг мәктәбдә дүзкүн јазы тә'лими ишинә мәнфи тә'сир көстәрир. Һәмин гајданы орфографијамызда конкретләшдирмәјә еһтијач дујулмурму?

Б. ИСМАЈЫЛОВ—Чәбрајыл рајону, Һачылы кәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ. Ејни сөзүн тәкрарындан әмәлә кәлән мүрәккәб исимләрин јазылышында бә'зән мәтбуатымызда сәһвләрә јол верилдијини инкар етмәк олмаз. Бу, чох заман, редактор вә корректорларын диггәтсизлијиндән ирәли кәлир. Лакин мәсәләјә биртәрәфли јанашмағы да дүзкүн һесаб етмәк олмаз.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, јалныз ејни сөзүн, ејни мә'налы морфемин тәкрарындан әмәлә кәлән исимләр мүрәккәб һесаб олунур. Бу бахымдан **хашхаш, вәлвәлә, гаргара, сағсаған** вә с сөзләр һеч дә гурулушча мүрәккәб дејил. Мәкәр бунлары «хаш-хаш», «вәлвәлә», «сағ-саған» кими һиссәләринә ајырмаг мүмкүндүрмү? **Хаш** сөзү ајрылыгда мүстәгил лексем ола билсә дә, **хашхаш** сөзүнүн тәркибиндә мә'нача әсла мүстәгиллик тәшкил етмир. **Халхал, Гаргар, Тәртәр** сөзләриндә дә охшар һиссәләр мүстәгил морфем (вә ја лексем) характерини дашымыр.

«Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нын 52-чи маддәсиндә ачыг-ајдын јазылмышдыр: «Ашағыдакы исимләр дефислә јазылыр: 1. Ејни сөзүн тәкрары илә әмәлә кәләнләр: **ашыг-ашыг, гоз-гоз, даш-даш, пыч-пыч, топ-топ, чәһ-чәһ, чив-чив, чик-чик».** Көрүндүјү кими, көстәрилән мисалларда ејни сөз, ејни грамматик формада тәкрар олунур. Бунлардан бә'зиләри ојун адларындан, бә'зиләри исә тәглиди сөзләрдән ибарәтдир. Үмумијјәтлә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ејни сөзүн тәкрарындан әмәлә кәлән исимләр дилимиздә чох аздыр.

Лајлај вә **һопһоп** сөзләринин мәтбуатымызда икили јазылышына јол верилмәсинә тез-тез тәсадүф олунур. Бунлардан әввәлинчиси исим кими һәмишә битишик јазылмалыдыр, чүнки онун дефислә јазылышы башга мә'на верир: **лај-лај дүзмәк, лај-лај галамаг** вә с. Белә һалда **лај-лај** сөзү, әсасән, зәрф кими ишләнир. Исим кими, онун «лајла» формасы да мәгбул һесаб едилир. Нәдәнсә, «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә **лајлај** сөзү өз әксини тапмамышдыр; о, јалныз **лајла** формасында верилмишдир.

һоп-һоп сөзү гуш ады кими дефислә, лакин ләгәб вә ја бәдии әсәрдә образын адыны билдирдикдә битишик јазылыр. Нағылларда, тәмсилләрдә ишләнән «чикчик», «тыгтыг», «гырт-гырт» вә с. сөзләр һаггында да ејни фикри сөјләмәк олар. Тәәссүф ки, бу гајда орфографијамыза аид хүсуси вәсаитләрдә өз әксини тапмамышдыр. Буна көрә дә мәтбуатда икилијә јол верилмәси, јә'ни һәмин сөзләрин һәм битишик, һәм дә ајры јазылмасына чидди гүсур кими јанашмаг о гәдәр дә әсаслы дејил. Бу, һәмин гајданын һәлә сабитләшә билмәдијини көстәрир. (мүәјјән мә'нада хүсуси һал кими). Белә хүсуси һаллары орфографија гајдаларында ајрыча бир маддә кими формалашдырмаға, фикримизчә, еһтијач јохдур. Лакин гејд етдијим 52-чи маддәдә мүәјјән дәгигләшдирмә апарылмасы барәдә дүшүнмәјә дәјәр. Шәхси мүлаһизәмә көрә, сөзләрин тәкрарындан әмәлә кәлән мүрәккәб исимләрдән јалныз ојун адлары билдирән вә тәглиди сөзләрдән ибарәт оланлары дефислә јазыланлар сырасына дахил етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Ахы нә үчүн гуш ады билдирән **һоп-һоп,** јахуд битки ады билдирән **наз-наз** вә с. битишик дејил, дефислә јазылсын? Мәкәр «дајы» мә'насында ишләнән «дај-дај» (данышыг дилиндә) беләләриндән дејилми? Бу кими һалларда сөзүн семантикасыны нәзәрә алмағын әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Ушаға «һоп-һоп елә» дедикдә һәмин сөз тәглиди мә'на дашыјыр, ону һеч нә чүр битишик јазмаг ағылабатан һесаб едилә билмәз.

Ејни фонетик тәркибли гуш адыны **һоп-һоп** шәклиндә јазанда да, нәдәнсә, белә бир гәрибәлик нәзәрә чарпыр. «Назназ биткиси» вә «наз-наз етмәк» ифадәләриндә дә ејни вәзијјәтлә растлашырыг.

Јери кәлмишкән гејд етмәк пис олмаз ки, **лағлағы** сөзүнүн дефислә јазылышына, мәтбуатда, доғрудан да, тез-тез тәсадүф едилир. «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә бу сөзүн јалныз битишик јазылыш формасы көстәрилмишдир (сәһ. 337). Гәрибә бурасыдыр ки, нәшријјатларымызда бә'зи редактор вә корректорлар орфографија лүғәтинә бир еһкам кими јанашараг орада кедән сәһвләрә ән е'тибарлы јазылыш формасы кими јанашыр, бә'зән дә дүзкүн оланлары өз мүлаһизәләри әсасында сәһв һесаб едирләр. Мәсәлән, орфографија гајдаларынын 11-чи маддәсиндәки көстәришә әсасән **чисим сөзү** ики саитлә, **чошгун** сөзү исә **г** самити илә јазылмалы олдуғу һалда, бунларын **чисм** вә **чошғун** шәклиндә јазылышыны бир ән'әнәјә чевирмишләр. Бу, мәтбуатда дәфәләрлә тәнгид олунмуш, лакин индијәдәк һеч бир нәтичә алынмамышдыр; һәмин нөгсан мәктәб тә'лиминдә һәлә дә өз ағрысыны чәкмәкдә давам едир. Демәк, онун дефислә јазылышындан нәтичә чыхармаг чохларынын «үрәјинә јатмамышдыр». Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар.

Бүтүн бу дејиләнләрин мәктәбдә дүзкүн јазы тә'лиминә чидди зәрәр кәтирмәси фикри илә разылашмаг олмаз. Әввәлән, нәзәрә алынмалыдыр ки, јазы просесиндә шакирдләр јухарыда

Scanned with CamScanner

көстәрдијимиз типли сөзләрлә тәсадүфдән-тәсадүфә растлашырлар. Дикәр тәрәфдән, унутмаг олмаз ки, һәмин типли сөзләрдә јол верилән «сәһвләр» шакирдләрин јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алынмыр.

СУАЛ. Мә'лумдур ки, мөвчуд орфографија лүғәтиндәки мүәјјән гүсур вә ујғунсузлуглар һаггында мәтбуатда бир сыра мәгаләләр дәрч едилмишдир (С. Әфәндијев, Гајдаларда гајдасызлыг, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт гәзети», 02.11.84; Т. Бабајев, «Лүғәтимизи тәкмилләшдирәк», «Коммунист» гәзети, 30.01.85 вә с.). Көстәрилән һәмин гүсур вә нөгсанлар чох олмаса да, көзәкөрүмлүдүр. Јазы тә'лиминдә гаршыја чыхан чәтинликләрдән бир чохунун мәнбәјини тәшкил едир; дил-әдәбијјат мүәллимләри арасында мүбаһисәләрә, һәтта бә'зән гангаралыға сәбәб олур.

Лүғәтдәки орфографија гајдаларынын 11-чи маддәсиндә көстәрилир ки: «Әслиндә бирһечалы олуб, лакин тәләффүздә чох заман ики самит арасына и вә ја ү артырмагла дејилән сөзләр ики чүр јазылыр: а) ики саитлә јазыланлар; мәс.: **гәбир, гәдир, чисим** вә с.». Лүғәтин 581-чи сәһифәсиндә исә һәмин сөз **чисм** шәклиндә верилмишдир.

Гајдаларын 58-чи §-ында дејилир: «**Бу, о ишарә** әвәзликләри аид олдуғу сөзләрдән ајры јазылыр: **бу ај, бу күн, бу ил** вә с.». Әкәр беләдирсә, мәтбуатда нә үчүн **бу күн** сөзү ајры, **букүнкү** сөзү исә битишик ишләдилир? **Букүнкү** сөзү орфографија лүғәтиндә мәһз бу шәкилдә өз әксини тапдығы һалда, **буилки, овахкы** кими ејни типли сөзләрин ајры, јохса битишик јазылышы һәмин лүғәтдә нә үчүн тәсбит едилмәмишдир. Лүғәтдә **кәшмәкәш, гармагарышыг, чошгун** сөзләринин дә јазылышы, мәнчә, сәһв верилмишдир.

Бүтүн бунлар һаггында сизин фикринизи билмәк истәрдим. Әкәр орфографија лүғәтиндә бу вә ја дикәр сөз ачыг-ајдын сәһв јазылыбса, мүәллим нә етмәлидир?

Ә. НУРУЈЕВ—Ләнкәран рајону, «Аврора» гәсәбә мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ. Мөвчуд орфографија лүғәтинин өзүндән әввәлкиләрдән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә мүкәммәл олдуғуну инкар етмәк олмаз. Лакин өтүб кечән 10—12 ил әрзиндә һәмин лүғәтин бир сыра чатышмазлыгларыны јазы тәчрүбәси ачыг-ајдын сүбут етмишдир. Суалда көстәрилән конкрет фактлар тамамилә әсаслыдыр.

Гармагарышыг, еләчә дә **гармагарышыглыг** сөзләри «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә дефислә верилмишдир (гарма-гарышыг, гарма-гарышыглыг). Тәәччүб етмәмәк олмур ки, орфографија лүғәтиндә **гарма-гарышыг** битишик јазылан сөзләр сырасына дахил едилдији һалда, ејнитипли **долам-долашыг** сөзү дефислә јазылан сөз верилмишдир. Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, әввәлинчиси ачыг-ашкар сәһвдир; дефислә јазылмалыдыр.

Суалла әлагәдар бир мәсәләјә хүсуси олараг өз мүнасибәтими билдирмәк истәјирәм. Орфографија гајдаларынын 58-чи маддәсинә аид гајда дәгиг формалашдырылмаса да, әсасән, дүзкүндүр; **о, бу** әвәзликләри **бу күн, о күн, бу ил** вә с. сөзләрдә ајры јазылмалыдыр. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, белә һалда вурғу һәмишә биринчи компонентин үзәринә дүшүр. **Бу күн** сөзүнү битишик јазмағы гәбул етсәк, кәрәк «бу ај», «бу ил», һәтта «бу вахт», «о вахт», вә с. сөзләрә дә ејни гајданы тәтбиг едәк. Һалбуки бунунла һеч кәс разылашмаз; мәнтигсизлик, ујғунсузлуг ачыг-ашкар нәзәрә чарпыр. **Букүнкү, окүнкү, буилки, овахткы** вә с. сөзләрдә исә вурғу сонунчу һечанын үзәринә дүшүр вә бунлар мүрәккәб сөз кими (нәзәри чәһәтдән дүзәлтмә сөз кими) формалашыр. Одур ки, бу типли сөзләрин битишик јазылышыны гәбул етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Бу заман нәзәрә алмамаг олмаз ки, әкс һалда һәмин сөзләрин икинчи компоненти олан **күнкү, илки, вахткы** сөзләри дилимиздә мүстәгил лексем кими ишләнмир. Демәк, сифәт дүзәлдән -кы шәкилчиси **бу күн, бу ил, о күн...** зәрфләринә гошулараг мүвафиг сифәтләр әмәлә кәтирир. Гејд етмәк лазымдыр ки, дилимиздә сөз јарадычылығынын бу ганунаујғунлуғу бир сыра башга сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә дә өзүнү көстәрир; мәсәлән, **дәмир јолу—дәмирјолчу, һәр күн—һәркүнкү, һејран етмәк—һејранедичи, үч нөвбә—үчнөвбәли, һачы Гара—һачыгаралыг, Әли Бајрамлы—әлибајрамлылы** вә с.

Азәрбајчан дилиндән орта мәктәб курсунун тәләбләринә ујғун олараг **букүнкү** сөзүнүн битишик, **чисим** сөзүнүн ики саитлә, **чошгун** сөзүнүн -гун шәкилчиси илә јазылышыны е-

рәтмәк әсас тутулмалыдыр. Јухарыда көстәрилмиш дикәр сөзләрин мүбаһисәли олан јазылыш гајдаларында бурахылан сәһвләр исә шакирд јазыларынын гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алынмамалыдыр. Бу барәдә «Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»нда конкрет көстәриш верилмишдир.

СУАЛ 1. Бә'зи әсәрләрдә, хүсусән тәрчүмә әсәрләриндә «вә» бағлајычысындан сонра веркүлүн гојулмасы һалларына тәсадүф едилир. Буна рус дилинин гајда-ганунларындан ирәли кәлән тәрчүмәчи сәһви кими бахмаг дүзкүн дејилми?

СУАЛ 2. «Әлифба» дәрслијиндә **с** һәрфинин ады «ес» кими верилмишдир. Ахы о, бүтүн дәрсликләримиздә вә лүғәт китабларында «се» кими көстәрилмишдир. Һансы дүзкүндүр? Бунунла әлагәдар олараг ССРИ абревиатурасыны «се-се-ри», јохса «ес-ес-ери» охумаг лазымдыр?

Ф. ФЕЈЗИЈЕВ—Јардымлы рајону, Шәфәгли кәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ 1. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә «вә» бағлајычысындан нә әввәл, нә дә сонра веркүл гојулур. Марксист классикләринин әсәрләринин тәрчүмәсиндә бә'зән оријиналдакы дәгиглији сахламаг үчүн тәрчүмәчинин бу гајдадан кәнара чыхмасына мөвчуд гајданы онун билмәмәси кими бахмаг олмаз. Әлбәттә, бә'зи тәрчүмәчиләр вә редакторларын бу саһәдә субјектив сәбәбдән ирәли кәлән сәһвләри дә олур. Буна анчаг тәәссүф етмәк вә савадсызлыға јол верилмәси кими јанашмаг лазымдыр.

ЧАВАБ 2. Азәрбајчан әлифбасында **с** һәрфинин ады **«се»** кими гәбул едилмишдир. Индијәдәк чап олунмуш **«Әлифба»** дәрсликләринин һеч бириндә һәрфләрин ады шакирдләрә өјрәдилмәдији үчүн онлардан һансында исә **с** һәрфинин адынын «ес» кими верилдији барәдә сөјләнилән фикрин нә елми, нә дә методик әсасы јохдур. Она көрә ки, һәрфләрин адлары анчаг икинчи синифдән башлајараг өјрәдилир. Көрүнүр, чыхарылан һәмин сәһв мүлаһизә «Әлифба» дәрслијиндәки тә'лим материаллары системиндә нәји исә сәһв баша дүшмәкдән ирәли кәлмишдир.

СУАЛ. Сон заманлар ајын тарихи рәгәмләрлә дејил, һәрфләрлә јазылыр. Лакин ајын тарихинин јазылышында бә'зи анлашылмазлыглар вар. «Једди, јахуд доггуз феврал», јохса «Једдиси, јахуд доггузу феврал» јазылмалыдыр? Мәнчә, икинчиси даһа дүзкүндүр. Чүнки һәр бир илдә једди, јахуд доггуз феврал јохдур, бирчә феврал вар. «Февралын дөрдү», јахуд «феврал ајынын дөрдү» дедикдә һәмин сөзләрин бирләшмәсиндә һеч бир грамматик ујғунсузлуг нәзәрә чарпмыр; лакин «Дөрд феврал», «дөрд феврал ајы» ифадәләри мә'нача дүзкүн сәсләнмир.

Бә'зән белә һаллара да тәсадүф олунур ки, ајын тарихи анчаг рәгәмләрлә көстәрилир; мәсәлән, 3.V-1987-чи ил. Мәнчә, белә һалда да нә исә бир гајдасызлыг нәзәрә чарпыр. Рум рәгәминдән сонра сыра сајынын шәкилчиси јазылмадығы кими, илин көстәрән рәгәмләрдән сонра да сыра шәкилчисинин көстәрилмәмәси даһа дүзкүн олмазмы?

Ә. ӘЛИЈЕВ — Лачын рајону, Әрикли кәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ. Илк олараг гејд етмәји лазым билирәм ки, суалда гојулмуш мәсәләләрә дүзкүн чаваб тапмаг үчүн назирлијин тә'лимати мәктубларындан вә нәзәри әдәбијјатдан хәбәрдар олмаг кифајәт едәрди.

Әввәлән, унутмаг олмаз ки, рәсми-әмәли үслуб өз хүсусијјәтләринә көрә башга үслублардан фәргләнир. Бу үслубда, әсасән, штампланмыш ифадәләрдән истифадә олунур, мәчази мә'налы сөзләр ишләдилмир вә с. Јазы ишиндә, мәктубда, е'ланда вә с. ајын тарихинин гејд олунмасы рәсми-әмәли үслубунун тәләбләринә көрә мүәјјәнләшир.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин 1983-чү илдән мәктәбләрин истифадәсинә вердији «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринин апарылмасы вә дәфтәрләрин јохланмасына верилән ваһид тәләбләр» адлы методик мәктубундакы үчүнчү бөлмәнин 4-чү маддәсиндә ачыг-ајдын гејд олунмушдур: «Ишин јеринә јетирилмәси тарихи сәһифәнин кәнарында (сәтрин сонунда) әрәб рәгәмләри илә (12.04.83; 12.11.83) гејд олунур. Азәрбајчан дили, әдәбијјат, рус дили вә харичи дилләрә аид дәфтәрләрдә күнүн тарихи IV—VIII синифләрдә сөзләрлә јазылыр (мәсәлән, **Он дөрд ок-**

Scanned with CamScanner

тјабр). «Көрүндүјү кими, көстәриш (төвсијә) чох ајдын вә конкретдир. Дил-әдәбијјат мүәллимләринин бир чоху күнүн тарихинин гејд едилмәсинә или дә әлавә етмәји (мәсәлән, 12 мај 1987-чи ил) бир ән'әнәјә чевирмишләр. Әслиндә буна еһтијач јохдур. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, белә һалда ајын күнүнү һәрфләрлә, или исә рәгәмләрлә ифадә етмәк мәнтигсизлик јарадыр. Әлбәттә, әкәр мүәллим көстәрилән вариантлардан бу вә ја дикәринә шакирдләри адәт етдирмишсә, буну чидди бир гүсур һесаб етмәк олмаз; о, өз мүлаһизәсинә әсаслана биләр. Лакин һәр һалда ваһид бир гајдаја риајәт едилмәси төвсијә олунур.

Мәтн дахилиндә күнүн тарихи адәтән үчүнчү нөв исми сөз бирләшмәси кими ишләдилир: **мајын 3-ү, сентјабрын 1-и** вә с. Бунлары «мај ајынын 3-ү», «сентјабр ајынын 1-и» шәклиндә ишләтмәк мәгбул сајылмыр; белә һалда «ајынын» јерсиз вә артыг ишләдилән сөз кими нитг нөгсаны һесаб едилир.

Күнүн тарихини өз нитгиндә «4-ү феврал», «7-си мај» шәклиндә ишләдәнләрә тез-тез тәсадүф едилир. Бу, дилимизин грамматикасыны—сөз бирләшмәләринин грамматик гурулушуну билмәмәкдән ирәли кәлән сәһвдир. Һәмин типли бирләшмәләрдә «4-ү», «7-си» сөзләриндәки мәнсубијјәт шәкилчиләри онлары өзләриндән әввәл кәлән һансы сөзләрлә бирләшдирир? Тәкчә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, «февралын 4-ү» әвәзинә «4-ү феврал» ишләтмәк дүзкүндүрсә, онда кәрәк «ушагларын бешн», «колхоз сәдри» әвәзинә «беши ушагларын», «сәдри колхозун» ишләтмәк дә дүзкүн һесаб едилсин.

«Доггуз феврал», јахуд «ијирми ики октјабр» ифадәләринин күја «доггуз дәнә феврал», «ијирми ики дәнә октјабр» мә'наларында «баша дүшүлә билдијини» сөјләмәк дә тәәччүб доғурур. Һәр ајын өз ады олдуғу кими, һәр күнүн дә өз ады вар. «Феврал» сөзү илин икинчи ајыны, «једди феврал» ифадәси исә һәмин ајын једдинчи күнүнү билдирир. Мәкәр дилин мәнтигиндә ејни бир илин (вә ја бир нечә илин) ејни бир ајынын мигдары анлајышы вармы? Ај ил, јахуд әср дејил ки, мигдарына көрә фәргләнсин (үч ил, једди әср вә с.).

Тарихләрин рәгәмләрлә ифадәсиндә мүхтәлиф ... ифадә олундуғуну инкар етмәк олмаз. Һазырда ән чох јајылмыш график форма беләдир: **04.14.87.**

СУАЛ. Мә'лумдур ки, дилимиздә ишләнән «колхоз» вә «китаб» сөзләринин јазылышында **к** һәрфи ики мүхтәлиф сәси ифадә едир. Мәкәр әлифбамызда һәмин сәсләрдән һәр биринә ујғун ајрыча ишарәләр гәбул етмәк олмаздымы? Фикримчә, бу нөгсаны дүзәлтмәк бундан сонра да кеч дејил. Буну әлифбамыз үчүн чидди гүсур сајмаг лазымдыр. **К** һәрфинин ики сәси ифадә етмәси тә'лим ишинә мүәјјән зәрәр кәтирир; мүәллими бә'зән чыхылмаз вәзијјәтдә гојур, дүзкүн јазы тә'лимини чәтинләшдирир. Һәтта оху просесиндә дә чәтинликләрин гаршыја чыхмасына сәбәб олур. Мәсәлән, мән VIII синифдә Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәри һаггында сөһбәт ачаркән ачыг-ашкар һисс етдим ки, шакирдләр «Кејкавус» сөзүнү дәрсликдән дүзкүн охумагда чәтинлик чәкирләр; **к** һәрфини нечә тәләффүз етмәк лазым олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмирләр. Ачығы мән дә чәтинлијә дүшдүм. Белә ујғунсузлуглар тез-тез гаршыја чыха билир. Азәрбајчан дилини өјрәнән гејри-азәрбајчанлылар исә белә чәтинликләрә даһа чох растлашырлар. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг әлифбамызда **к** һәрфи илә әлагәдар мүвафиг дәјишиклик апарылмасынын вахты чатмамышдырмы?

С. ДАШДАНОВ — Ермәнистан ССР Амасија рајонундакы Елләркәнд мәктәбинин мүәллими.

ЧАВАБ. Мәшһур полјак-рус дилшүнасы Бодуен де Куртене (1845—1929) вахтилә идеал әлифба јаратмағын принсипләрини ишләмишди, лакин бир нечә илдән сонра е'тираф етмишди ки, идеал сәвијјәдә әлифба јаратмаг мүмкүн олан иш дејил.

Дүнја әлифбаларынын тарихи инкишафы бу һәгигәти сүбут етмишдир. Доғрудан да, елә бир әлифба көстәрмәк мүмкүн дејил ки, онун бу вә ја дикәр бир чатышмазлығы олмасын.

Әлифба елә бир ичтимаи-тарихи һадисәдир ки, о, дилин дашыјычылары тәрәфиндән чох узун бир мүддәт үчүн гәбул олунур, һәтта әсрләр боју дәјишилмәз шәкилдә галыр. Тәхминән 30 ил мүддәтиндә Азәрбајчан әлифбасында 6 дәфә ирили-хырдалы дәјишикликләр апарылмасындан бә'зиләри белә нәтичә чыхарырлар ки, артыг даһа 30 илә јахын бир мүддәтин кечмәсиндән истифадә едәрәк јенә әлифбамыздакы график ишарәләр системиндә бә'зи дәјишикликләр апарылмасына тәшәббүс көстәрилмәлидир. Мәсәлән, бир чохлары нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға чалышырлар ки, апостроф әлифбамызын ишарәләр системиндән чыхарылмалы, **к** һәрфинин ики сәси ифадә етмәси илә әлагәдар чәтинлијин гајдаја салмаг лазымдыр. Әлбәттә, әлифбаја көһнәлмиш мебели тә'мир етдирмәк кими бахмаг дүзкүн олса иди, бу фикирлә разылашмаг лазым кәләрди. Һалбуки әлифбаја нә мебел, нә дә вахташыры дәјишдирилән дивар кағызы кими бахмаг олмаз. Мүәјјән деврдән-деврә онда «хырда тә'мир» апарылмасы јолверилмәз ганундур.

Бир нечә һәрфин бир сәси, бир һәрфин исә бир нечә сәси ифадә етмәси һаллары башга дилләрин әлифба системиндә чохдан өз изләрини ачыг-ашкар көстәрир. Белә дилләрин дашыјычылары өз әлифбаларында һеч вахт «хырда тә'мир» апарылмасы мәсәләсини галдырмырлар. Үмумијјәтлә, әлифбада јалныз әсаслы ислаһатдан сөһбәт кедә биләр.

Мәшһур түркологлар буну дәфәләрлә е'тираф етмишләр ки, түрк дилләринин әлифбалары сырасында Азәрбајчан әлифбасы өз мүкәммәллијинә көрә хүсуси олараг фәргләнир. Доғрудан да, мөвчуд әлифбамыз халгымызын мәдәни һәјатына он илләрдән бәридир ки, бөјүк мүвәффәгијјәтлә хидмәт едир. Бу әлифбанын, нечә дејәрләр, хырда-пара нөгсанлары тә'лим ишиндә һеч дә чидди чәтинликләр јаратмыр. Әлифбамызы шакирдләрә мүкәммәл мәнимсәтмәјин оптимал методикасы чохдан ишләнмишдир. Бу методикаја әсасланан мүәллимләр **к** һәрфинин ики (һәтта үч) сәси ифадә етмәсини өјрәтмәјин өһдәсиндән асанлыгла кәлирләр.

Мә'лумдур ки, **к** һәрфи јалныз рус-Авропа мәншәли сөзләрдә галын саитли һечаларда [к′] сәсини, јә'ни **г** самитинин кар гаршылығыны ифадә едир; галан бүтүн һалларда һәмин һәрф «кағыз» сөзүндәки [к] кими сәсләнир. Бурадан нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, «Кејкавус» сөзүндәки **к** һәрфләринин икиси дә мәһз [к] кими, јә'ни [к] самитинин кар гаршылығы кими тәләффүз едилмәлидир. Бу сөзүн сәсләнмәсиндә фарс тәләффүзүнү әсас тутмаг һаггында дүшүнмәк чидди сәһвдир.

К самитинин (**к** сәсинин кар гаршылығынын) гејри-азәрбајчанлылара өјрәтмәк мәсәләсинә кәлдикдә, бу Азәрбајчан дили фонетик системинин мәнимсәдилмәсиндә хүсуси мәсәләдир. Рус дилиндә инчә һечалы сөзләрдәки **к** һәрфи арха дил самити кими тәләффүз олунур. Азәрбајчан дилиндә исә бу самит орта дил самитидир. Әкәр **к** һәрфини мүвафиг сөзләрдә гејри-азәрбајчанлы шакирд дәгиг тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкирсә, бу, чидди нөгсан дејил.

2. Синтактик тәһлилдә лингвистик експеримент пријому.

СУАЛ. «Онлардан бир нәфәр дәрсдә иштирак едә билмәмишдир» чүмләсиндә—«нәфәр» сөзүнә -и шәкилчиси артырмаг дүзкүндүрмү? Үмумијјәтлә, бу чүмләнин һансы вариантда јазылышы мәгбул сајылмалыдыр вә нә үчүн?

А. МӘММӘДОВ—Бакы, хүсуси интернат-мәктәбин мүәллими.

ЧАВАБ. «Онлардан бир нәфәр дәрсдә иштирак етмәмишдир» чүмләси грамматик гурулушуна көрә дүзкүндүр. Үслубдан асылы олараг «онларын бир нәфәри», «онлардан бир нәфәри» («онлардан бири») дә ишләтмәк олар. «Онлардан (вә ја «онларын») бир нәфәри» үчүнчү нөв исми бирләшмәдир, «онлардан бир нәфәр» исә јох. Биринчи һалда «нәфәр» сөзү мүстәгил мә'на дашыјыр; јухарыдакы чүмләдә һәмин сөзү «шакирд», «ушаг» сөзләри илә дә әвәз етмәјин мүмкүн олмасы буна сүбутдур («онлардан бир шакирд», «онлардан бир ушаг»). Мәкәр бу заман «онлардан бир шакирди» демәк доғру олармы? Шүбһәсиз ки, јох. Бурадан нәтичә чыхыр ки, јухарыдакы чүмләдә «бир нәфәр» сөзләри ајрылыгда биринчи нөв исми бирләшмә тәшкил едир. Һәмин чүмләни үзвләринә көрә тәһлил етдикдә «бир нәфәр» сөзләрини мүбтәда, «онлардан» сөзүнү исә ајрылыгда тамамлыг һесаб етмәк лазымдыр. Бурада «бир нәфәр» бирләшмәсини она көрә бүтөвлүкдә бир чүмлә үзвү кими тәһлил етмәк мәгсәдәујғундур ки, һәмин бирләшмәнин биринчи тәрәфи мигдар сајы илә ифадә олунмушдур. Бу бахымдан ејни чүмләдә ону бир сөзлә дә ифадә етмәк мүмкүндүр: «Онлардан Илгар дәрсдә иштирак етмәмишдир». Үмумијјәтлә,

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

биринчи тәрәфи мигдар сајы илә ифадә олунан бүтүн биринчи нөв исми бирләшмәләри, шәхси фикримә көрә, чүмләдә тәрәфләринә ајырмадан бүтөв бир чүмлә үзвү кими тәһлил етмәк даһа дүзкүндүр.

Көстәрилән чүмләни «Онлардан бир нәфәри дәрсдә иштирак етмәмишди» шәклиндә дә ифадә етмәк олар. Лакин белә һалда фикир ејнијјәти јаранмадығы нәзәрә алынмалыдыр. Әлбәттә, илк бахышда бу вариантлар арасында һеч бир фәрг олмадығыны күман етмәк мүмкүндүр. Әслиндә исә, инчә мә'на фәрги вар. Әввәлинчи һалда мә'на ағырлығы (актуал үзвләнмә) «бир нәфәр» мүбтәдасынын үзәринә, икинчи һалда исә «онлардан бир нәфәри» («онларын бири», «онлардан бири») мүбтәдасынын үзәринә дүшүр.

3. IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили.

СУАЛ. Мәктәбимизин IX синфиндә Азәрбајчан дилинә хүсуси дәрс сааты ајрылмамышдыр. Һәмин синифдә әдәбијјатдан 'апарылмыш инша јазынын икинчи гијмәти әсасында шакирдләрә Азәрбајчан дилиндән рүблүк гијмәт јазырыг. Бә'зи шакирдләр дәрсдә иштирак етмәдикләри үчүн иншаны јеринә јетирмәдикдә онлара Азәрбајчан дилиндән гијмәти һансы әсаслара көрә вермәк олар? Мәктәбимизин директору бу мәсәләни педагожи шурада мүзакирәјә гојуб, һәмин шакирдләрә Азәрбајчан дилиндән «3» гијмәт јазылмасы һаггында гәрар чыхармышдыр. Бу, дүзкүндүрмү?

К. ӘҺМӘДОВА—Әли Бајрамлы шәһәр 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

ЧАВАБ. Бу башдан ону гејд едим ки, педагожи шуранын гәрарына директорун гәрары кими бахмаг дүзкүн дејил. Педагожи шура мәктәбин али органыдыр.

Назирлијин тә'лимати көстәришинә көрә IX—X синифләрдә шакирдләрә рүблүк дејил, јарымиллик гијмәт јазылыр. Әкәр шакирд бу мүддәтдә истәр, өјрәдичи, истәрсә дә јохлама јазыларын һеч бириндә иштирак етмәмишсә (буна инанмаг чәтиндир), она мүәјјән мөвзуда ев иншасыны јеринә јетирмәк тапшырыла биләр. Ән чыхылмаз һалда исә белә шакирдә мүәллим фәрди имла јаздырмагла онун савад дәрәчәсини мүәјјән едә биләр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин синифләрдә шакирдләрә Азәрбајчан дилиндән верилән гијмәтдә [illegible] ја'ни орфографик вә дурғу ишарәләри савады, еләчә дә грамматик сәһвләрә јол вериб-вермәмәси әсас тутулур. Көрүнүр, мәктәбинизин педагожи шурасы бу дејиләнләрлә әлагәдар мүәјјән фактлары нәзәрә алмагла мувафиг гәрар чыхармышдыр.

СУАЛ. Мәктәбләрин әксәријјәтиндә IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри кечилир. Бә'зи мүәллимләримиз бу саатлардан формал истифадә едирләр. Мәнчә, бунун әсас сәбәби һәмин синифләрдә бу фәннә ајрылмыш саатларын азлығы илә әлагәдардыр. Шакирдләрә ана дилимизи даһа јахшы өјрәтмәк үчүн IX—X синифләрдә һәмин фәннә һәфтәдә ики дәрс сааты ајрылмасына тәшәббүс көстәрилмәси мүмкүндүрмү?

Н. ҺӘСӘНОВ—Кәдәбәј РХМШ-нын методисти.

ЧАВАБ. О мәктәбләрдә ки, IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри формал кечилир, мәктәб директору она верилмиш сәлаһијјәтә көрә һәмин дәрс саатларыны тамамилә ләғв етмәлидир, чүнки бу саатлар факултатив мәшғәләләрин һесабына мәктәбин имканы вә еһтијачына көрә дәрс чәдвәлинә дахил едилир. Икинчиси, һәр бир маариф ишчиси јахшы билмәлидир ки, фәнләрә ајрылан саатлар мәктәб низамнамәсинин тәләбләри чәрчивәсиндә тәртиб вә тәсдиг олунмуш тәдрис планы әсасында мүәјјән едилир. Үчүнчүсү, шакирдләри мүкәммәл савада, зәнкин нитгә јијәләндирмәк иши, әслиндә, натамам орта мәктәбдә баша чатдырылмалыдыр. IX—X синифләрдә Азәрбајчан дилинә аид систематик курсу јенидән тәдрис етмәк вәзифәси гаршыја гојулмур. Бу курсун тәдриси илә әлагәдар мүәллимин әлдә едә билмәдикләринә (шакирдләрдә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләри формалашдырмагда) наил олмаг имканы јарадылыр. Бу биринчи дәрәчәли вә минимум вәзифәдир. Максимум вәзифә исә шакирдләрин дилә даир билик, бачарыг вә вәрдишләрини даһа да дәринләшдирмәк вә дәгигләшдирмәкдән ибарәтдир. Мәһз буна көрә мүәллимә ихтијар верилир ки, һәмин синифләрдә Азәрбајчан дили үзрә апарылачаг мәшғәләләрин мәзмунуну конкрет синфин һазырлыг сәвијјәсинә көрә өзү мүәјјәнләшдирсин.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ

IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр

II РҮБ

II рүб үчүн 38 дәрс планлашдырылмышдыр (7 һәфтә, 1 күн)

46-чы дәрс. Мүхтәсәр вә кениш чүмләләр.

Мүхтәсәр чүмлә илә кениш чүмләнин фәрги. Мүхтәсәр чүмләдә мүбтәда вә ја хәбәрин садаланан сөзләрдән дә (һәмчинс үзвләрдән) ибарәт ола билмәси. Мүхтәсәр чүмләдә мүбтәданын вә ја хәбәрин ики сөзлә ифадә едилә билмәси (мүбтәдада сөз бирләшмәси илә): **Дәстә рәһбәри кәлди. Елманын гардашы тракторчудур. Шәһәрин ишыглары јанды. Дәниз сәјаһәти баша чатды. Гатар јола дүшдү. Онлар сөһбәт едирләр** вә с. Чүмләнин грамматик әсасы анлајышы илә мүхтәсәр чүмлә анлајышы арасындакы ујғунлуг. Дидактик материаллар: 146, 147, 148-чи чалышмалар. Чүмлә һаггында кечилмишләрин тәкрары. Лүғәт материалы үзрә имла.

47-чи, 48-чи дәрсләр. Хәбәрин мүбтәда илә узлашыб-узлашмамасы.

Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә көрә узлашмасы. Хәбәрин мүбтәда илә кәмијјәтә көрә узлашмасы гајдалары. Дидактик материаллар: 150, 151, 152-чи чалышмалар. Әлавә чалышмалар:

1. Верилмиш чүмләләрдә мүбтәдалары мө'тәризәдәки сөзләрлә әвәз едиб көчүрүн. Бу заман хәбәрин мүбтәда илә узлашыб-узлашмамасындакы дәјишиклијин сәбәбини изаһ един.

Ушаглар сәјаһәтдән гајытдылар (һамы). Адамлар мејдана тәрәф ахышырдылар (чамаат). Онлар сыраја дүзүлдүләр (дәстә).

2. Верилмиш схемләр үзрә чүмләләри охујун. Онлардан һансыларда хәбәр мүбтәда илә кәмијјәтә көрә узлашыр?

Адамлар
Гушлар — енди (?)
Тәјјарәләр

Ушаглар
Маралллар — үзүр (?)
Гајыглар

49-чу дәрс. Рабитәли нитгин инкишафы: тәсвир һаггында анлајыш.

Дидактик материал: .153-чү чалышма.

Мәтнә план тәртиб едилмәси. Мәзмунун нағыл едилмәси. Мәтндә әсас фикрин мүәјјәнләшдирилмәси. Кичик һәчмли тәсвири инша.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, мәтнин әдәби тәләффүз гајдаларына ујғун вә ифадәли охунмасы үзәриндә хүсуси иш апарылмалыдыр.

50-чи, 51-чи дәрсләр. Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри. Тамамлыг.

Чүмләдә икинчи дәрәчәли үзвләрин ролу. Верилмиш чүмләләрдә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин мүәјјәнләшдирилмәси үзрә тәһлил (икинчи дәрәчәли үзвләрин анчаг сәрһәди мүәјјәнләшдирилир, терминләрин ады чәкилмир). Дидактик материал: 154-чү чалышма.

Тамамлыг. Тамамлығын ифадә васитәләри (әсасән, исим, әвәзлик вә бә'зән дә сөз бирләшмәләри илә). Дидактик материаллар: 155, 156, 157, 158-чи чалышмалар. Өјрәдичи имла.

52-чи дәрс. Тә'јин.

Тә'јин вә онун ифадә васитәләри (сифәтлә, бә'зән дә исимлә). Тә'јинин нитгдә ролу. Дидактик материаллар: 159, 160, 161-чи чалышмалар. Ашағыдакы типли чүмләләрә тә'јинләр артырмаг үзрә чалышмалар:

Көјүн үзүнү (?) булудлар бүрүдү. (?) күләк әсирди. (?) далғалар гајалара чырпынырды. (?) ағачлар белләрини әјирдиләр...

Тәркибиндә тә'јинләр олан чүмләләр тәртиб етмәк (чалышма 262).

Чалышмаларын јеринә јетирилмәси просесиндә шакирдләрин диггәти белә бир мүһүм чәһәтә чәлб едилмәлидир ки, онлар «тә'јин» анлајышы илә «сифәт» анлајышыны бир-бири илә гарышдырмасынлар.

53-чү, 54-чү дәрсләр. Зәрфлик. Орфограм һаггында анлајыш.

Зәрфлик һаггында анлајыш. Дидактик материаллар: 166, 167, 168, 169-чу чалышмалар. Танышлыг үчүн шакирдләрә өјрәтмәк мәсләһәт көрүлүр ки,

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

зәрфлик исимлә, бә'зән дә грамматика «зәрф» адланан нитг һиссәси илә ифадә олунур (онларын бу нитг һиссәси һаггында VI синифдә кениш мә'лумат алачаглары гејд олунмалыдыр).

Орфограм һаггында анлајыш верилмәсиндә 170-чи чалышманын материалына әсасланмаг лазымдыр. Бу анлајыш шакирдләрә анчаг практик олараг өјрәдилир. Азәрбајчан дили тә'лиминин бундан сонракы мәрһәләләриндәки ајры-ајры чәтин сөзләрин јазылышы вә орфографик сәһвләр үзәриндә иш апарыларкән орфограм анлајышына (терминдән истифадә илә) истинад етмәк тәләб олунур.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәр бир шакирди бу анлајыша јијәләндирмәк сөзүн јазылышындакы «гаранлыг нөгтәни»—чәтин һиссәни онун (шакирдин) тез вә ајдын шәкилдә көрә билмәси бахымындан мүһүм практик әһәмијјәт кәсб едир. Елә сөзләр вар ки, онларда һеч бир орфограм ахтармаға еһтијач јохдур: мәсәлән: **инсан, һава, вәтән, күнәш** вә с. Орфограмы о сөзләрдә ахтармаг лазымдыр ки, онларда бу вә ја дикәр һәрфин, һәрф бирләшмәсинин, јахуд бүтөв бир «һиссәнин» јазылышында чәтинлик кими гаршыја чыхыр. Мәсәлән: **уста** сөзүндә **т** һәрфи, **шкаф** сөзүндә **шк** һәрф бирләшмәси, **күлүстан** сөзүндә **-стан** шәкилчиси, **раһат** сөзүндә икинчи **а** һәрфи вә с. орфограмдыр.

22-чи §-ла әлагәдар дидактик материаллар: 170, 171-чи чалышмалар. Әввәлинчи чалышма үзрә орфограмлар белә мүәјјәнләшдирилмәлидир: бәнөвшә—**өв**, мотор—**о**, сәјаһәт—әввәлинчи **ә** һәрфи, трамвај—**тр** вә **м** һәрфләри, мишар—**и**, мәшғәлә—**ғ**, тулланмаг—**у**, дружина—**др**, помидор—һәр үч саит, кәлбәтин—**б**, палыд—**д**, банка—**ка**, сәдр—**др**, пендир—**е**, пенчәк—**е**, чамадан—әввәлинчи ики саит, автобус—**в** вә **о** саитләри.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, орфограм анлајышы нисби мә'на дашыјыр. Белә ки, шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсиндән, јерли шәраитдән асылы олараг, орфограм анлајышы өз мә'насыны даралда вә кенәлдә билир. Мәсәлән, ола билир ки, **стансија, стадион** вә с. сөзләрин **ст** самит бирләшмәси илә башланмасы бә'зи шакирдләр үчүн чәтин көрүнмәсин, бә'зи шакирдләр үчүн исә чобан, котан сөзләринин **о**, јохса **у** илә јазылышы мүәјјән чәтинлик кими гаршыја чыхыр. Мәсәлән: сөзләрдәки **ст** самит бирләшмәси ша-
кирдләр үчүн орфограм олмаг әһәми-
јәтини итирир, **чобан, котан...** сөзлә-
риндәки **о** саити исә орфограм олма-
әһәмијјәти кәсб едир.

55-чи дәрс. Чүмлә үзвләри-
аид кечилмишләрин тәкрары.

Нәзәри мә'луматларын тәкрары-
Чүмлә үзвләринә көрә тәһлил (тәһли-
үчүн елә чүмләләр сечилмәлидир ки
орада икинчи дәрәчәли үзвләрдән ја-
ныз бири, сејрәк һалларда исә ики-
иштирак етсин).

Луғәт үзрә имла (10—15 сөз) вә ор-
фограмларын тәһлили.

**56-чы, 57-чи, 58-чи дәрс-
ләр.** Һәмчинс үзвлү чүмләләр.

Чүмләнин һәмчинс үзвләри һаггы-
да биликләрин тәкрары вә дәринлә-
дирилмәси. Дидактик материаллар:
175, 176-чы чалышмалар. Һәмчинс үз-
лү чүмләләрдә веркүл ишарәси. Һәм-
чинс үзвләр арасында **вә** бағлајычы-
сынын ишләнмәси. Дидактик матери-
аллар: 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
184-чү чалышмалар.

185-чи чалышма үзрә өјрәдичи им-
(Имланы 18-чи дәрсдә көстәрилән
гајдада апармаг төвсијә олунур).

59-чу, 60-чы дәрсләр. Хи-
таблы чүмләләр.

Хитабла танышлыг. Шифаһи нитг-
хитабларын хүсуси интонасија и-
фәргләндирилмәси. Хитабларда дур-
ишарәләри. Дидактик материаллар:
186, 187, 188, 189, 190, 192, 193-чү ча-
лышмалар.

61-чи дәрс. Садә чүмләнин тә-
лили.

Тәһлилин схеми. Шифаһи вә јазы-
тәһлилин апарылмасы гајдалары. Ди-
дактик материал: 194-чү чалышма.

62-чи, 63-чү дәрсләр. Раби-
тәли нитгин инкишафы: шәкил үзрә
инша вә јазы ишләринин тәһлили.

Дидактик материал: 195-чи чалыш-
ма. Әјани вәсаит. дәрслијин форзасын-
дакы «Јенә дә ики!» адлы репродук-
сија.

**64-чү, 65-чи, 66-чы, 67-чи
дәрсләр.** Садә вә мүрәккәб чүмлә-
ләр.

1. Садә вә мүрәккәб чүмлә анлајыш-
лары илә танышлыг. Садә вә мүрәккәб
чүмләләрин гурулушча бир-бириндән
фәрги (садә чүмләләрин бир, мүрәккәб
чүмләләрин исә ики вә даһа артыг
грамматик әсасы олур). Мүрәккәб чүмләләр дә садә чүмләләр кими биткинлик интонасијасына көрә бүтөвлүк тәшкил едир. Дидактик материаллар: 196, 197-чи чалышмалар. Өјрәдичи имла («Орта мәктәбдә имла» китабы, сәһ. 42).

II. Мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндәки садә чүмләләр арасында бағлајычыларын ишләнмәси вә онларда дурғу ишарәләри. Дидактик материаллар: 198, 199, 200-чү чалышмалар. Луғәт материалы үзрә имла.

III. 201, 202, 203, 204-чү чалышмалар үзәриндә иш.

IV. 204, 205-чи чалышмалар үзәриндә иш.

68-чи дәрс. Мүрәккәб чүмләнин тәһлили.

Тәһлилин схеми. Дидактик материаллар: 206, 207-чи чалышмалар.

Мүәллимин вердији мүрәккәб вә һәмчинс үзвлү чүмләләрин синтактик тәһлили (нүмунәләри «Орта мәктәбдә имла» китабындан сечмәк олар).

69-чу вә 70-чи дәрсләр. Јохлама имла вә јазы ишләринин тәһлили.

71-чи, 72-чи, 73-чү дәрсләр. Васитәсиз нитг.

Васитәсиз нитги мүәјјәнләшдирә билмәк. Васитәсиз нитгли чүмләләрдә мүәллифин сөзләри ады алтында нәји баша дүшмәк лазымдыр. Васитәсиз нитгли чүмләләрин гурулушу (һәмишә ики мүстәгил синтактик һиссәдән ибарәт олур: мүәллифин сөзләриндән вә васитәсиз нитгдән (бу дәрсликдәки мүшаһидә материалында вә 79, 80-чы сәһифәләрдә көстәрилмишдир). Васитәсиз нитгли чүмләләрдә мүәллифин сөзләринин вә васитәсиз нитгин интонасијача фәргләнмәси (араларында пауза олмасы, васитәсиз нитгин бир гәдәр јүксәк тонда тәләффүз олунмасы). Белә чүмләләрдә дурғу ишарәләри. Васитәсиз нитгдә илк һәрфин бөјүк јазылышы. Дидактик материаллар: 208, 209, 210, 211, 212, 213-чү чалышмалар. Васитәсиз нитгин тәркибиндә ишләнән **бујурун, бағышлајын, зәһмәт дә олса, мүмкүндүрсә, ичазәнизлә...** сөзләринин веркүллә фәргләндирилмәси (чалышма 215).

74-чү дәрс. Рабитәли нитгин инкишафы: јығчам ифадә.

Ифадә јазыја һазырлыг мәгсәди илә әввәлчә 214-чү чалышма үзәриндә иш апарылмасы мәсләһәт көрүлүр. Бундан сонра 216-чы чалышманын мәтни үзәриндә һазырлыг иши давам етдирилир вә ифадә јазы (јығчам ифадә) һәмин мәтн әсасында апарылыр (35-чи дәрсдә көстәрилмиш систем үзрә).

75-чи дәрс. Диалог.

Диалог анлајышы һаггында мә'лумат. Диалогун јазыда ифадәси илә танышлыг. Дидактик материаллар: 217, 218, 219-чу чалышмалар.

76-чы дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

«Синтаксис вә дурғу ишарәләри» курсундан чәтин вә ја јахшы мәнимсәнилмәмиш олан мөвзулар тәкрар олунур.

Тәкрара «синтаксисдә нәдән бәһс олунур?» суалы илә әлагәдар сөһбәтдән башламаг олар: бу заман шакирдләр әсас синтактик анлајышлара—сөз бирләшмәси, чүмлә үзвләри, чүмләләрә (садә вә мүрәккәб) аид нүмунәләр кәтирмәклә сөһбәтин «әјаниләшдирилмәси» тә'мин олунур. Бундан сонра 84-чү сәһифәдәки јохлајычы суаллар әтрафында суал-чаваб апарылмасына вә нәһајәт, чалышмалар үзәриндә мүвафиг ишләрин јеринә јетирилмәсинә кечмәк мәсләһәтдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, дәрсликдә верилмиш јохлајычы суаллардан 5-чиси бурахылмалыдыр; онун дәрслијә дахил едилмәсиндә сәһвә јол верилдији нәзәрә алынмалыдыр.

Чалышмалар үчүн дидактик материалы мүәллим өзү сечмәлидир; ән чох синтактик тәһлилдән вә өјрәдичи јазылардан истифадә олунмасы фајдалыдыр. 220-чи чалышма үзәриндә иш.

77-чи вә 78-чи дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

79-чу дәрс. Рабитәли нитгин инкишафы: шәкил үзрә инша.

Дидактик материал: 221-чи чалышма.

ФОНЕТИКА.

80-чи дәрс. Данышыг сәсләри вә онларын әмәлә кәлмәси.

Данышыг сәсләринин әмәлә кәлмәси илә (данышыг үзвләринә көрә) үмуми танышлыг. Данышыг үзвләри (органлары) илә танышлыг вә сәсләрин әмәлә кәлмәсиндә онларын ролу.

Дәрслијин 86-чы сәһифәсиндәки мүшаһидә материаллары әсасында шакирдләр әввәлчә буну өјрәнмәлидирләр ки, данышыг сәсләри нәфәсвермә нәтичәсиндә, илк нөвбәдә, дилин вә додагларын иштиракы—һәрәкәти илә әмәлә кәлир. Сонракы мүшаһидәләрдә

Scanned with CamScanner

шакирдләр данышыг органлары илә таныш олурлар. 222-чи чалышманын мәтниндән сәс телләринин ролу һаггында мә'лумат алырлар. Нәһајәт, сәсләрин нечә әмәлә кәлмәсини план әсасында данышырлар (чалышма 223). Ахырда 225-чи чалышма үзрә (мүәјјән һазырлыг иши апарылмагла) имла јазырлар.

81-чи дәрс. Саит вә самит сәсләр.

Әмәлә кәлмәсинә көрә саит вә самит сәсләрин бир-бириндән фәрги.

Дидактик материаллар: 226, 228, 229-чу чалышмалар.

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин Азәрбајчан дили тәдриси методикасы шө'бәси.

●

Тәнгид вә библиографија

Әдәби тәләффүз тә'лиминин методикасына аид дәјәрли вәсаит

Әдәби тәләффүз гајдаларына даир билик вә бачарыгларын әсасы орта мәктәбдә гојулур. Орфоепик нормалар дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләринин лингвистик әсасыны тәшкил едир.

Әдәби тәләффүз вәрдишләринә јијәләнмәк узун сүрән бир просесдир. Бу просесин интенсивлији вә оптималлығына наил олмаг үчүн шакирдләри әдәби тәләффүз нормаларына биринчи синифдән јијәләндирмәјә башламаг тәләб олунур. Буна гәдәр әдәби тәләффүз үзрә ишләр ибтидаи синифләрдә мүәјјән системә табе етдирилмәклә практик шәкилдә апарылмалыдыр.

Мәһз бу синифләрдән башлајараг Азәрбајчан дили дәрсләриндә сәслә һәрфин, јазылы нитглә шифаһи нитгин гаршылашдырылмасы мүгајисәси әсасында јаранан орфоепик билик, бачарыг вә вәрдишләр шакирдин данышығына, охусуна бир тәбиилик, чанлылыг кәтирир, онун нитгинин көзәллијини вә емосионаллығыны тә'мин едир.

Унутмаг олмаз ки, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү нитгин асан шәкилдә анлашылмасыны вә даһа тез гавранылмасыны тә'мин едир. Синтаксис тә'лими илә әлагәдар апарылан тәләффүз үзрә ишләрдә шакирдләр шифаһи нитгин вурғу вә интонасија кими ифадәлилик васитәләринә дә практик шәкилдә јијәләнирләр.

Лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбләримиздә әдәби тәләффүз үзрә вәрдишләрин формалашд... рылмасы саһәсиндә хејли проблемл... мөвчуддур вә һәмин проблемләр ч... ләнк һәлл едилир. Хошакәлмәз һалды... ки, фәнн мүәллимләриндән бир чо... нун нитгиндә јерли диалект вә ши... тә'сириндән ирәли кәлән тәләффүз ... сурлары, ејни заманда һәрфи тәләффүзә алудәчилик дәрин көк салмы... дыр. Бу исә тәләффүз үзрә ишләрин с... мәрәлилијинә мәнфи тә'сир көстәр... Ахы шакирд, адәтән, мүәллими тәгл... етмәјә мејл көстәрир.

Икинчи бир проблем әдәби тәләффүз вәрдишләри ашыламаг саһәси... оптимал методиканын ишләнмәм... илә әлагәдардыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алдыгда пе... дагожи елмләр намизәди, досент Н... дир Абдуллајев «Әдәби тәләффүз т... лиминин методикасы» («Маар... нәшријјаты, 1986) адлы китабыны ... мин проблемләрин һәлли истигамәти... дә атылмыш уғурлу аддым кими г... мәтләндирә биләрик. Китаб кириш ... дөрд фәсилдән ибарәтдир.

Мүәллиф китабын кириш һиссәси... дә мүәллимләрин диггәтини, чох д... күн олараг, әдәби тәләффүз саһәси... дә өзүндән әввәл апарылмыш тәдг... гатлара чәлб едир, бу мә'нада М. Ш... рәлијев, Ә. Дәмирчизадә вә Ә. Әф... дизадәнин әсәрләриндән фајдалан... ғы да мәсләһәт билир.

Доғрудан да, орфоепија саһәси...

нәзәри тәдгигатларымызла фәхр етмәјә һаггымыз вар; лакин чатышмазлыг орасындадыр ки, әввәлән, әдәби тәләффүз гајдалары һәлә там сабитләшмәмиш, икинчиси, ондан истифадә нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә күтләвиләшмәмишдир. Бу саһәдәки чатышмазлығы арадан галдырмаг, илк нөвбәдә, мәктәбин үзәринә дүшүр. Елә буна көрә дә мүәллиф китабын биринчи фәслиндә Азәрбајчан дили дәрсләриндә әдәби тәләффүз тә'лиминин сәмәрәли тәшкилиндән кениш шәкилдә бәһс етмәји мәгсәдәујғун һесаб етмишдир. Бурада Азәрбајчан дили тә'лиминин әдәби тәләффүз бахымындан имкан вә јоллары конкрет дәрс нүмунәләри әсасында тәһлил олунур.

Вәсаитдә дүзкүн тәләффүз үзрә ишләрин апарылмасына хидмәт едән зәнкин дидактик материаллар тәклиф олунур. Ејни заманда тәләффүз вәрдишләринин формалашдырылмасы үчүн чүмлә вә мәтн парчаларынын програмлашдырылмасына аид нүмунәләр верилир. Китабын биринчи фәслиндә әдәби тәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үзрә иш просесиндә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси, һабелә орфографија тә'лими мәсәләләриндән сөһбәт ачылыр. Бүтүн бунлар мүәллимләри методик чәһәтдән силаһландырмаға зәнкин материал верир.

Китабын икинчи фәсли јығчамдыр. Бурада ифадәли охуја верилән орфоепик тәләбләрдән, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин әлагәли тәдриси просесиндә әдәби тәләффүз үзрә апарылан ишләрдән, һабелә әдәбијјат дәрсләриндә шивә вә ади данышыг дилинә мәхсус тәләффүз гүсурларынын арадан галдырылмасы јолларындан бәһс олунур.

Үчүнчү фәсилдә әдәби тәләффүз нормаларынын ашыланмасы үчүн әлверишли олан техники васитәләрин нөвләри вә функсијаларындан бәһс едилир. Бурада чалышмаларын бир чох нөвләриндән, о чүмләдән граммофон јазылары чалышмаларындан, лингафон гурғусу үчүн орфоепик чалышмалардан вә с. нүмунәләр верилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу фәсилдә әдәби тәләффүз нормаларынын көзләнилмәсинә һәср олунмуш екстралингвистик чалышмалар вәсаитин даһа мараглы олмасыны тә'мин етмишдир.

Китабын сонунчу фәсли ваһид нитг шәраитиндә әдәби тәләффүз вәрдишләринин ашыланмасы јолларына һәср олунмушдур. Бу фәсилдә әдәби тәләффүз үзрә ишләрә дикәр фәнләрин тәдриси просесиндә дә нәзарәт етмәјин форма вә васитәләриндән данышылыр.

Әсәрин сонунда мүәллимләрә әмәли көмәк мәгсәдилә төвсијәләр верилмишдир. Үмумијјәтлә, бу китаб чох фајдалы бир вәсаит кими вахтында чап едиләрәк мүәллимләрә чатдырылмышдыр.

Вагиф ГУРБАНОВ
педагожи елмләр намизәди,
Һашым ГАФАРОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

●

Scanned with CamScanner

Шакирдләрә гијмәтли һәдијјә

Республикамызда Азәрбајчан әдәбијјатында драматуркијанын, јени типли бәдии нәсрин, материалист фәлсәфәнин, әдәби тәнгидин баниси, әсрләрдән бәри халгы чәһаләтдә сахлајан ислам динини көкүндән гопармаға чалышан, өмрү боју бу әгидә уғрунда мүбаризә апаран М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллији мүнасибәтилә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилир.

Бу мәгсәдлә «Маариф» нәшријјаты «Мәктәб китабханасы» серијасындан М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» вә «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәрләрини ајрыча китабчада чапдан бурахмышдыр. Китабын тәртибатчысы вә елми редактору көркәмли ахундовшүнас алим «М. Ф. Ахундов вә Шәрг» кими санбаллы монографијанын мүәллифи профессор Һәмид Мәммәдзадәдир.

IX синифдә шакирдләрә М. Ф. Ахундову материалист-философ, Шәрг деспотизминин бөјүк ифшачысы кими чатдырмагда «Алданмыш кәвакиб» вә «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәрләри мүәллимләрә зәнкин материал верир. Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, профессор Һ. Мәммәдзадәнин дедији кими, «Алданмыш кәвакиб» повести вә «Кәмалүддөвлә мәктублары» әдәби дилимизин бугүнкү инкишаф сәвијјәсинә ујғун олараг, мәзмунуна хәләл јетирмәдән ишләнмиш вә чап олунмушдур. Һәр ики әсәрин дилиндәки әрәб, фарс сөз вә ифадәләри садәләшдирилдији үчүн әсәрләрин идеја вә мәзмунуну кәнч нәсил даһа асанлыгла гаврајыр.

Китаба јазылмыш өн сөздә профессор Һ. Мәммәдзадә «Алданмыш кәвакиб» вә «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәринин идејасы, јазычынын мәгсәди, ајры-ајры сурәтләрин тәһлили вә с. мәсәләләри садә вә мәктәблиләрин билик сәвијјәсинә вә гаврама имканларына ујғун шәкилдә шәрһ етмишдир. Китабда «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәринин тәһлилинә, даһа доғрусу, бәдии тәһлилинә һәср едилән һиссәләр шакирдләрин билаваситә атеист тәрбијәсинә хидмәт едир.

«Бүтүн күлли-әдјаны пуч вә әфсанә һесаб едән М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәриндә бу мәсәләләрдән кениш бәһс етмишдир. «Там азадлыг ики нөв азадлыгдан ибарәтдир, бири руһи азадлығымызы ислам дини башчылары әлимиздән алмыш ...чисмани азадлығымызы деспот һөкмдарлары әлимиздән алмыш»дыр,—дејән бөјүк философ М. Ф. Ахундов јалныз исламдининин дејил, үмумијјәтлә, динин кимләрә вә нә үчүн хидмәт етмәсини ачыб көстәрмишдир.

Һ. Мәммәдзадә Кәмалүддөвлә сурәтини сәчијјәләндирәркән классик әдәбијјатдакы мүдрик образларла—Хызыр, Дәдә Горгуд, Молла Нәсрәддин, Әфлатун, Сократ вә б. мүгајисәли тәһлил етмишдир. Фикримизчә, һөрмәтли алимимизин бу формада тәһлил апармасы, Кәмалүддөвләнин идејаларынын даһа асанлыгла шакирдләрә чатдырылмасына сәбәб олур. Шакирдләр дәрк едирләр ки, Кәмалүддөвлә (әдәбијјатымыздакы башга мүтәфәккир образлар кими) тәбиәт вә чәмијјәт һаггында дүшүнүр, каинат, мадди аләм, варлыг, чанлылар аләми, руһ, һәјат вә өлүм һаггында фикир сөјләјир, лакин бә'зи хүсусијјәтләринә көрә өзүндән әввәлки образлардан фәргләнир. О, материализм мөвгејиндән чыхыш едир, објектив варлығы аллаһын вә ја руһи-мүтләгин јаратдығы мәһсул кими дејил, һеч бир јарадычыја еһтијачы олмајан ганунаујғун мөвчудијјәт кими көтүрүр, руһи маддәдән ајырмыр, о бири дүнјаја инанмыр.

Китабын сонунда верилән «Изаһатлар» һәр ики әсәрдәки чәтин анлашылан әрәб вә фарс сөзләринин, фикир вә ифадәләрин шакирдләрә даһа асанлыгла чатмасына көмәк едир. Шәрһдә бә'зи тарихи шәхсијјәтләри (Сејид Әли Мәһәммәд Бабын, Әврәнк Зибин, Әнуширәван, Әбдүлрәһман ибн-Хәлдун, Сә'д ибн Вәггас, Мирзә Әбдүлләтиф Тәсучи вә б.) еләчә дә, Русија вә Авропанын бир чох мүтәфәккирләри һаггында јығчам вә дәгиг мә'луматлар да шакирдләр тәрәфиндән бөјүк бир марагла гаршыланыр.

«Алданмыш кәвакиб» вә «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәринин ајрыча китабча шәклиндә «Мәктәб китабханасы» серијасы алтында бурахылмасы мәктәблиләрә ән гијмәтли һәдијјәдир.

«Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәринин орта мәктәбдә тәдрисинә хүсуси саат ајрылмамышдыр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, Ахундовун халгымызын ичтимаи фикир тарихиндәки ролуну кәнч нәслә чатдырмагда бу әсәр хүсуси маһијјәт кәсб едир. Фикримизчә, кәнч нәслин атеизм тәрбијәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едән «Кәмалүддөвлә мәктублары»нын орта мәктәбдә тәдрисинә хүсуси саат ајрылмасы бүтүн мүәллимләрин үрәјиндән олар.

Сејфәддин ГӘНИЈЕВ,

Шамахы рајону, Көјләр кәнд мәктәбинин мүәллими, ССРИ маариф ә'лачысы.

●

«С. Ә. Ширвани вә мәктәб»

1986-чы илдә Ә. Бағыровун «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән чапдан чыхмыш китабчасы «С. Ә. Ширвани вә мәктәб» адланыр. Вәсаит орта мәктәб мүәллимләри вә али мәктәбләрин филолокија факүлтәләринин тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Мә'лумдур ки, С. Ә. Ширвани истәр бәдии јарадычылығында, истәрсә дә мүәллимлик фәалијјәтиндә мүрәккәб вә зиддијјәтли шәхсијјәт олмушдур. Мәктәбдә «молла» деје чағырылан С. Ә. Ширвани ислам дининин бүтүн хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирән «Гураны», шәриәт ганунларыны тәдрис етмиш, схоластик тә'лимин бә'зән мүдафиәчиси дә олмушдур. Дикәр тәрәфдән С. Ә. Ширвани дүнјәви тә'лимин тәрәфдары олмагла өз һесабына мәктәб ачмыш, бу ишдә аловлу бир вәтәнпәрвәр кими бүтүн чәтинликләрә синә кәрмишди. Белә мәктәбләр үчүн програм вә дәрсликләр дә тәртиб етмишдир ки, бүтүн бунлар С. Ә. Ширвани һәјатынын парлаг сәһифәләрини тәшкил едир.

«С. Ә. Ширвани вә мәктәб» вәсаити дөрд һиссәдән ибарәтдир. Әсәрин «С. Ә. Ширвани сатираларынын тарихи көкләри вә идеја бәдии мәнбәләри» бөлмәсиндә тәдгигатчы алим-маарифчи, реалист-сатирик сәнәткарын јарадычылығынын идеја мәнбәјини һаглы олараг реал варлыгда, мөвчуд ичтимаи гурулушда көрүр. С. Ә. Ширвани дүнјакөрүшүнүн, маарифчилик идејаларынын әдәби фәалијјәтинин формалашмасында Н. Кәнчәви, М. Фүзули, Г. Закир, М. Ф. Ахундов јарадычылығынын Һ. Зәрдаби фәалијјәтинин, XIX әср дөври мәтбуат нүмунәләри олан «Әкинчи» вә «Кәшкүл» гәзетләринин көркәмли XIX әср маариф фәдаиләри Һәмид Әфәндизадә, Мәммәдтағы Әлизадә, А. О. Чернјајевски, А. Захаров вә б. бөјүк тә'сири олдуғуну көстәрир.

С. Ә. Ширвани јарадычылығында лирика илә јанашы сатира да әсас јер тутур. Лакин шаир өзүндән әввәлки сатирикләрин һеч бирини тәглид етмәмиш, даһа ирәли кедәрәк бүтүн истисмарчы һаким тәбәгәни сатира атәшинә тутмушдур. Вәсаитин мүәллифи бунлары мө'тәбәр мәнбәләр әсасында арашдырыб системләшдирмишдир.

Вәсаитин «С. Ә. Ширвани вә мәктәб» бөлмәсиндә шаирин мәктәб, мүәллим, мүәллим пешәси һаггында фикирләри нисбәтән даһа кениш тәһлил едилир.

Биз С. Ә. Ширванини әсасән даһи шаир кими мәктәблиләрә чатдырырыг. Онун мүәллимлик фәалијјәтиндән кениш вә әһатәли сөһбәт ачмырыг. Вәсаитдә шаирин мүәллимлији вә мүәллим һаггында бизим үчүн јени олан чох мараглы мә'луматлар верилир.

Ә. Бағыровун «С. Ә. Ширвани вә мәктәб» китабчасы орта мәктәб мүәллимләри үчүн дә фајдалыдыр.

Түркмән САДЫГОВ,

Кәдәбәј рајону, Советабад кәнд орта мәктәбин мүәллими.

●

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин тәдгиги саһәсиндә уғурлу аддымлар

Азәрбајчан әдәби дилинин совет дөврүнүн әсаслы тәдгиги дилчилик елмимиздә она көрә һәмишә актуаллыг кәсб едир ки, тәдгигатын бу истигамәтдә апарылмасы просесиндә әдәби дилимизин сонракы инкишаф јоллары ајдынлашдырылыр, мүхтәлиф дил фактларыны елми чәһәтдән үмумиләшдирмәклә үмуми мејлләр, дахили ганунаујғунлуглар ашкара чыхарылыр, мүәјјән елми нәтичәләр әлдә етмәјә имкан јарадыр. В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти Н. Худијевин һазырладығы «Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин инкишафы» (Бакы, 1986, елми редакторлары А. Гурбанов вә Г. Казымовдур) адлы дәрс вәсаити дә мәһз бу бахымдан диггәти чәлб едир.

Тарихи категорија олан әдәби дил нормаларынын сечилмәси, чилаланмасы, тәкмилләшдирилмәси дәрәчәси мүхтәлиф әдәби дилләрдә ејни олмадығы кими, һәр һансы конкрет бир әдәби дилин өз тәркибиндә дә мүхтәлиф мәрһәләләрлә бағлыдыр. Конкрет сосиал-ичтимаи вәзијјәтлә бағлы амилләр дилин лүғәт тәркибинә дә күчлү тә'сир көстәрир, инкишаф боју бу вә ја дикәр мејлләр өн плана чәкили Бу просеси нәзәрә алан мүәллиф әсә дә совет дөврү әдәби дилимизин инк шаф јолуну ики бөјүк мәрһәләјә ај рыр, лүғәт тәркибинин хүсусијјәтлә һәр бир мәрһәләнин дахили инкиш дөврләри һаггында мүфәссәл мә'лум вермәјә чалышыр.

Октјабр ингилабынын Бөјүк Вә мүһарибәсинә гәдәрки бир дөврү әһ едән биринчи мәрһәләдә мүәллиф и гилабын илк дөврләриндә әдәби ди миздәки күлли мигдарда јени сөз рин ишләнмәсини сосиал-ичтимаи, сиал-мәдәни, тәсәррүфат гуручулу нун елми әсасда инкишафы илә ә гәләндирмәклә дилимиздә сабитлә миш, јахуд мүхтәлиф сәбәбләрдән, ләкликдән чыхмыш сөзләр һаггы охучуда конкрет тәсәввүр јаратм наил олмушдур. Бу дөврүн дил м зәрәсинин мәһз ичтимаи шәраи бағлы тәһлили мүәллифин белә б фикринә һагг газандырыр ки, 40- илләрин дил сәвијјәсинин мејдана к мәсиндә 10—30-чу илләр бир нөв чид дөврү олмушдур.

Вәсаитдә совет дөврү Азәрбај әдәби дили инкишафынын бир мәрһәләси јекунлашдырыларкән, доғру олараг көстәрилир ки, илк дөврләрдә дилимиздә кедән мүсбәт һалларла јанашы, әдәби дилә мүнасибәтдә бә'зи зәрәрли мејлләр дә јаранмышдыр ки, бунлар дилин тәбии инкишафына өз мәнфи тә'сирини көстәрирди.

Мә'лумдур ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә сонракы илләр совет чәмијјәтинин, еләчә дә Азәрбајчан халгынын һәјатында чох бөјүк һадисәләрлә бағлы олмушдур. Ичтимаи-сијаси һәјатда баш верән һадисәләр әдәби дилин дә инкишафында күчлү из бурахмышдыр. Лүғәт тәркибиндәки дәјишикликләри мүәллиф дилә чохлу һәрби терминләрин кәтирилмәси, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы, космик фәзанын тәдгиги, елми-техники тәрәггинин чошгун инкишафы илә бағлајыр, бу хүсусијјәтләри ајры-ајрылыгда тәдгиг едир вә белә бир нәтичәјә кәлир ки, совет дөврү Азәрбајчан әдәби дилинин икинчи мәрһәләси бир сыра ичтимаи һадисәләри өзүндә әкс етдирдијинә көрә әввәлкиндән фәргләнир.

Вәсаитдә верилмиш зәнкин дил фактларыны мүәллиф, бир гајда олараг, һәр бир дөврүн өз мәтбуатындан көтүрмүшдүр ки, бу да охучунун, дөврүн дил сијасәтинин, лүғәт тәркибинин инкишаф јолуну әјани вә инандырычы шәкилдә изләмәси мәгсәдини күдмүшдүр. Мәтбуат дили әдәби дилимизин даһа оператив формасы олдуғундан бу вә ја дикәр сөзүн нә вахт, һансы шәраитдә дилимизә кечдијини, јахуд һансы сәбәбләрә көрә мүвәггәти характер дашыдығыны мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Буна көрә дә вәсаитдә верилмиш **фасонлу, полјус, мүттәсил, чүмһуријјәт, јарын, каршы, Көјбирлији** вә с. кими онларча сөзүн сонракы «агибәти» охучуја јахшы чатыр. Лакин бир чәһәти дә гејд едәк ки, Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин инкишафынын изләнмәсиндә Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, J. В. Чәмәнзәминли, даһа сонралар М. Ибраһимов, Рәсул Рза, М. Һүсејн С. Вурғун кими сәнәткарларын јарадычылығынын тәдгигата чәлб едилмәси, онларын совет дөврү әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә ролунун мүәјјәнләшдирилмәси вәсаитин елми-практик әһәмијјәтини бир гәдәр дә артырмыш оларды. Бунунла јанашы, гејд етмәлијик ки, Н. Худијевин «Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин инкишафы» әсәри дилчи алимләр, орта вә али мәктәб мүәллимләри, филолокија факүлтәләринин тәләбәләри үчүн дәјәрли вәсаитдир.

Фазил ӘҺМӘДОВ,
филолокија елмләри намизәди.

МАРАГЛАНАНЛ ҮЧҮН

Франсада Рома саһилиндә сфемер кәпәнәкләр вур-тут бир саат јашајыр. Балина 100 илләрлә јашајыр. Чәкиси 120 тон олур Б линанын бағырсаглары 4 км-дир. Балаларынын чәкиси күндә 100 к грам артыр. 25 јаша гәдәр аналарыны әмирләр. Гара чијәрләрини тында бир атлы јерләшәр.

***

Һеч бир шеј дамарлары севинч вә күлүш гәдәр кенишләндирә мәз. Она көрә күлмәк лазымдыр.

***

Күләндә бүтүн әзәләләр һәрәкәт едир вә ган оксикенлә зәнк шир.

3 дәгигә күлүш 15 дәгигә кимнастикаја бәрабәрдир.

***

Полшада «Тәбәссүм ордени» тә'сис едилмишдир. Бу орденлә инсанлара севинч бәхш едәнләр мүкафатланырлар.

***

Мүсбәт емосијаларын төрәтдији кәркинликләр дә зәрәр јетирир. Бабилистан вә Јунаныстан шәһәрләрини дармадағын етмиш Иран шаһы Ксеркис өз шөһрәтинин зирвәсинә чатаркән бәркдән күлдүјү үчүн өлүбдүр.

Пјер Бомершенин атасы күлмәкдән өлмүшдүр. О оғлунун «Севилја бәрбәри»ни охујаркән севинчиндән өлмүшдүр.

***

I Пјотр 5 саат јатармыш. Т. Едиссона 2 саат јуху бәс едәрмиш, Наполеон исә агача сөјкәниб мүркү вуран кими, бүтүн јоргунлугу чыхармыш.

«Имадәддин Нәсими. Сечилмиш әсәрләри»

Орта мәктәбин VIII синифиндә Имадәддин Нәсиминин јарадычылығы өјрәдилир. Тәчрүбә көстәрир ки, Нәсиминин әсәрләринин дили үзәриндә мүәллим хүсуси иш апармадан онлары шакирдләрә мәнимсәдә билмәз. Фикримизчә, Нәсими әсәрләринин кениш шәрһләрлә чап едилмәси бөјүк сәнәткарын јарадычылығы илә даһа кениш таныш олмаг имканы верәр. Бу бахымдан Әлјар Сәфәрлинин тәртиб етдији «Имадәддин Нәсими. Сечилмиш әсәрләри» китабы сон дәрәчә гијмәтлидир. Китабдакы «Өн сөз»дә Нәсиминин һәјаты, тәхәллүсү вә тәблиғ етдији һуруфилик чәрәјаны һаггында мараглы мә'лумат верилир. Бу материал әдәбијјатымызын һәмин дөврүнүн сәвијјәсини баша дүшмәк үчүн олдугча фајдалыдыр.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, мүәллимләр, хүсусән кәнч мүәллимләрин бир чоху Нәсими ше'рләрини баша дүшмәкдә вә тәһлил етмәкдә чидди чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бу чәтинлији јарадан шаирин әсәрләриндә ишләнән әрәб-фарс сөзләри, мәча ифадәләр, рәмзи мә'налардыр. Т тибчи ајры-ајры сөзләрин, һәтта бејтин изаһыны вермәклә мүәллим рин ишини асанлашдырмышдыр.

Мәсәлән, програм үзрә өјрәни «Мәндә сығар ики чаһан...» гәзәлин ки һәр бир бејтин ајрылыгда иза верилмишдир. Бу шәрһләр, шүбһә классикләримизин әсәрләриндәки етик мә'наны дәрк етмәк вә ондан күн нәтичә чыхармаг үчүн олдугча чибдир.

Китаба дахил едилән әсәрләр м тәблиләрин јаш вә билик сәвијјә ујғундур.

Орта мәктәбин тәләбләринә ј әдәбијјатымызын көзәл инчиләри «Мәктәб китабханасы» серијасын нәшр едилмәси шакирдләрин мүста мүталиәсинин даһа сәмәрәли тәш линдә мүәллимләримизә јахындан мәк едәчәкдир.

Абдулла МАҺМУДО

Сабирабад рајону, Мурадбәјли мәктәбинин мүәллими.

Баш редактор: **ӘЛИЈЕВА З. Ч.**

Редаксија һеј'әти: **ӘФӘНДИЗАДӘ Ә.** (редактор), **АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., БАБАЈЕВ А., ГУРБАНОВ А., ӘЛИЈЕВ Ә., ӘҺМӘДОВ Ч., МИКАЈЫЛОВ Ш., НӘБИЈЕВ Б., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.**

Техники редактор вә корректор: **Сәриијә Новруз гызы.**

Јығылмаға верилмиш 9. 03. 87. Чапа имзаланмыш: 28. 05. 87. Кағыз форматы: $70 \times 108^1/_{16}$=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги.

ФГ 23736. Сифариш 4263. Тираж 14036.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәә

Scanned with CamScanner

25 ren. 76302

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner